

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

На правах рукопису

БАБКА Володимир Леонідович

УДК 321:159.953 (09) (477)

**ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ФАКТОР ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ
В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ**

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук
за спеціальністю 23.00.03 – політична культура та ідеологія

Науковий керівник –
доктор політичних наук, професор
БОЙКО Олександр Дмитрович

Ніжин – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ ТА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ	13
1.1. Політичний вплив: особливості, функції та етапи реалізації	13
1.2. Концептуальні основи дослідження історичної пам'яті	35
Висновки до першого розділу	49
РОЗДІЛ 2	
ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЯК СФЕРА ВЗАЄМОДІЇ ІСТОРИЧНОЇ	
ПАМ'ЯТІ ТА ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ	54
2.1. Концептуальні характеристики політики пам'яті	54
2.2. Політика пам'яті в контексті міжнародних інтеграційних процесів:	
цивілізаційні моделі політики пам'яті	73
Висновки до другого розділу.....	88
РОЗДІЛ 3	
ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ОБ'ЄКТ РЕАЛІЗАЦІЇ	
ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ В УКРАЇНІ	91
3.1. Характерні риси формування національної історичної пам'яті	
впродовж 1991–2004 рр.	91
3.2. Особливості процесів інституціоналізації політики пам'яті	107
Висновки до третього розділу	131
РОЗДІЛ 4	
НАПРЯМКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ	
В АКЦІЯХ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ В УКРАЇНІ.....	135
4.1. Тенденції актуалізації історичної пам'яті в контексті	
владного та опозиційного політичного впливу	135

4.2. Формування моделі національної історичної пам'яті після Революції	
Гідності: внутрішньо- і зовнішньополітичні впливи та виклики.....	159
Висновки до четвертого розділу	174
ВИСНОВКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	183
ДОДАТКИ	223
Додаток А	
Типології впливів.....	223
Додаток Б	
Структура функцій політичного впливу	226
Додаток В	
Порівняння європейської та російської моделей історичної пам'яті та меморіальної політики	227
Додаток Г	
Механізми «реваншизму» суспільної свідомості	231
Додаток Д	
Війни пам'яті як війни пам'ятників в Україні.....	232
Додаток Е	
«Спадкоємність» меморіальних акцій періоду президентства Л. Кучми та В. Ющенко.....	234
Додаток Ж	
Порівняння особливостей політики пам'яті президентів України	237
Додаток З	
Динаміка підтримки незалежності України.....	240
Додаток К	
Івент-аналіз меморіальних акцій 1991–2010 рр.	241

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному світі все помітнішим стає суспільний інтерес до осмислення власної минувшини. Історична пам'ять є чинником, що визначає характер колективних уявлень про минуле, оцінку нинішніх подій та бачення стратегії майбутнього розвитку суспільства. Цей феномен знаходить вираження в багатьох суспільних сферах: у політичній – як предмет державної політики, фактор конструювання політичної нації, передумова міжетнічної та міжнаціональної інтеграції чи конфліктів, засіб ретрансляції цінностей політичної культури; в соціальній – як елемент суспільної свідомості, інструмент формування ідентичності, громадської консолідації; у культурній – пам'ять і меморіалізація як інструменти збереження та передачі культурного досвіду спільноти.

Політика пам'яті в Україні є новою сферою державного управління, що визначає необхідність її політологічного осмислення, окреслення загальної сутності, завдань, засобів, механізмів, принципів, моделей впровадження. Таке осмислення дозволить визначити місце та роль відповідної царини в сучасному українському державотворенні. Тож, актуальність вивчення тенденцій розвитку історичної пам'яті в період незалежності України та особливостей її застосування у процесах політичного впливу визначається низкою взаємозалежних чинників теоретичного і прикладного характеру. Назріла необхідність комплексної характеристики таких дослідницьких категорій як «політичний вплив», «історична пам'ять», «політика пам'яті», що не набули детальної концептуалізації політичною наукою. Дослідницький напрям *memory studies* (студії пам'яті, меморіальні студії) здобуває все більшої популярності, що актуалізує цінність комплексного аналізу механізмів формування колективної пам'яті та особливостей її впливу на розгортання суспільних, зокрема політичних відносин, процесів, цінностей.

Пропонований аналіз розвитку історичної пам'яті в Україні як фактора політичного впливу базується на попередніх здобутках філософії, суспільних

дисциплін та сучасних прикладних досліджень. Теоретичні засади дослідження колективних форм пам'яті заклали в своїх працях західні вчені: М. Альбвакс, Ф. Анкерсміт, Ф. Артог, А. Ассман, Я. Ассман, А. Бергсон, Дж. Верч, Е. Гобсбаум, О. Ексле, Ф. Єйтс, П. Коннертон, П. Нора, П. Рікер, Б. Шацька. Роботи цих авторів становлять класику *memory studies*. В Україні проблеми колективної та соціальної пам'яті вивчали представники низки соціогуманітарних дисциплін: політологи – О. Бойко, В. Бушанський, О. Волянюк, Ю. Ганжуров, А. Глушко, М. Гон, Ю. Зерній, К. Євсеєв, В. Кравценюк, Л. Нагорна, М. Рябчук, Ю. Шайгородський; історики – Л. Буряк, О. Гайдай, І. Гирич, В. Гриневич, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, С. Єкельчик, Г. Касьянов, А. Киридон, І. Колесник, В. Кравченко, В. Кривошея, О. Любовець, А. Портнов, І. Склокіна, В. Солдатенко, С. Троян, Ю. Шаповал, Н. Яковенко; філософи – В. Артюх, В. Вашкевич, В. Жадько, Г. Коньшина, Т. Рагозіна, Л. Стародубцева, І. Шпітун; соціологи – О. Вишняк, О. Донченко, К. Настояща, Ю. Романенко, Е. Позднякова-Кирбят'єва, В. Серeda, О. Фостачук; психологи – І. Бандурка, О. Лактіонов, М. Кузнєцов та ін. Такий широкий спектр наукових розвідок демонструє міждисциплінарний характер досліджень пам'яті.

У рамках політологічного дослідження важливим є вивчення історичної пам'яті в контексті розвитку суспільної свідомості, національної ідентичності, політичної культури. Основні тенденції розвитку цих феноменів в умовах демократизації та європейської інтеграції України розкриті в працях В. Андрущенка, О. Бабкіної, Ф. Барановського, І. Варзаря, М. Головатого, В. Горбатенка, О. Дубаса, В. Караваєва, О. Картунова, В. Козьми, А. Колодій, В. Кулика, О. Майбороди, М. Михальченка, О. Новакової, М. Остапенко, Н. Пелагеші, М. Розумного, М. Степико, В. Хомрач та ін.

Ці дослідження дають можливість визначити місце історичної пам'яті в політичній системі, розкривають структурні та функціональні зв'язки відповідних феноменів. Разом із тим, необхідним є комплексне теоретико-методологічне осмислення зв'язку історичної пам'яті та політичного впливу,

особливостей їх взаємодії на прикладі політичної сфери незалежної України. Саме на розгляді цих питань зацентровано увагу в дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у межах комплексної науково-дослідної теми «Євроінтеграційні імперативи модернізації політичної системи сучасної України» (державна реєстрація № 0115U005449) кафедри політології та права Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Тема дисертації затверджена вченою радою Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (протокол № 6 від 31 січня 2013 р.).

Метою дослідження є встановлення системних зв'язків історичної пам'яті та політичного впливу, а також визначення особливостей, цілей і методів використання історичної пам'яті в процесі реалізації акцій політичного впливу в Україні.

Реалізація поставленої мети конкретизується через вирішення таких **дослідницьких завдань**:

– охарактеризувати сутність феномену політичного впливу як елементу суспільно-політичного життя та окреслити його особливості у контексті соціокультурних взаємодій;

– проаналізувати зміст категорії «історична пам'ять», визначити роль історичної пам'яті як фактора здійснення політичного впливу;

– теоретично обґрунтувати природу політики пам'яті, встановити її значення у процесі трансформації політичної культури;

– визначити роль історичної пам'яті в контексті міжнародних інтеграційних процесів, порівняти особливості європейської та російської цивілізаційних моделей політики пам'яті;

– узагальнити напрямки інституціоналізації і трансформації політики пам'яті, визначити цілі й методи змін суспільної свідомості та поведінки в акціях політичного впливу в Україні.

Об'єкт дослідження – феномен політичного впливу як сукупність політико-ідеологічних та соціокультурних взаємодій.

Предмет дослідження – історична пам'ять як фактор здійснення політичного впливу в умовах демократизації суспільної свідомості та становлення національної ідентичності в Україні.

Хронологічні межі дисертації визначаються періодом кінця 1991 – початку 2015 рр., тобто від проголошення незалежності України до ухвалення Верховною Радою комплексу законів про декомунізацію.

Методологічною основою дисертації є поєднання спектру теоретико-методологічних підходів, принципів, методів та прийомів. У дослідженні використано загальнонаукові, загальнофілософські та політологічні методи. Міждисциплінарний, політико-системний, цивілізаційний, соціологічний, культурологічний, політико-антропологічний, інституційний, структурно-функціональний, політико-аксіологічний підходи суттєво увиразнили проблематику. Дисертація базується на принципах системності, історизму та плюралізму розгляду проблеми; послідовності й логічності викладу; конкретності, квантифікованості та верифікованості представлення результатів.

Зокрема, для збору та опрацювання матеріалів дослідження застосовувалися методи: вивчення документів, івент-аналіз, обробки результатів соціопитувань, кейс-стаді, аналізу експертних оцінок. Загальнонаукові методи дозволили здійснити опрацювання зібраної інформації для її структурування та отримання нових даних (опис і пояснення, порівняння й аналогія, аналіз і синтез, індукція та дедукція, систематизація та формалізація – абстрагування, ідеалізація, узагальнення). Згадані методи допомогли реалізувати типологізацію функцій політичного впливу; визначити співвідношення між стратегіями та методами політичного впливу; розділити види впливу за критеріями використаних ресурсів, сферами поширення, наявністю влади в ініціатора впливу; встановити зв'язок між ресурсами, інструментами та формами впливу. Проведений івент-аналіз акцій та рішень меморіального характеру дав можливість графічно відобразити динаміку розвитку окремих тенденцій політики пам'яті. У поєднанні порівняльного та системного підходів охарактеризовано комплекс відмінностей між

європейською та російською моделями політики пам'яті. Політико-культурний підхід – наскрізний у дисертації – допоміг представити сутність феномену історичної пам'яті у політичному житті суспільства, динаміку розгортання «війни пам'ятників», визначити подібні риси меморіальних ініціатив у період президентства Л. Кучми та В. Ющенко.

Емпіричною базою дослідження стали нормативно-правові акти та офіційні документи органів влади, хроніки подій періоду незалежності, видані Інститутом історії України НАНУ, публікації електронних засобів масової комунікації (ЗМК), наукові експертні оцінки. У дисертації використані матеріали соціологічних опитувань, статистичних даних, експертних оцінок, представлених соціологічними службами: Інститутом соціології НАНУ, Київським міжнародним інститутом соціології, Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, ГО «Українське демократичне коло», Інститутом Горшеніна, фірмою «Юкрейніан соцілоджи сервіс» та іншими. Також використано дані моніторингу протестних подій в Україні, який здійснювала аналітична агенція «Центр досліджень суспільства».

Наукова новизна отриманих результатів полягає в комплексному теоретичному дослідженні феномену політичного впливу та системному обґрунтуванні місця історичної пам'яті в процесі його реалізації. З'ясовані конкретні результати, які визначають наукову новизну дослідження.

Вперше:

– встановлено амбівалентну роль історичної пам'яті в політичному процесі: як об'єкта здійснення політичного впливу і як засобу політичного впливу. Доведено, що в якості засобу впливу історична пам'ять може бути культурно-інформаційним ресурсом впливу (згідно з типологією А. Етціоні) або інструментом трансформації політичних цінностей, ідеологічних установок та поведінки. У якості об'єкта впливу, зокрема, чинника розвитку політичної свідомості та культури, становлення національної ідентичності, потенціал

історичної пам'яті найбільш системно та послідовно реалізовується у процесі реалізації політики пам'яті;

- комплексно охарактеризовано політику пам'яті як сферу державного управління. Зокрема, виокремлено три групи функцій політики пам'яті, які відповідають трьом темпоральним векторам: минулому (збереження, відтворення, вшанування пам'яті), сучасному (оцінка суспільного становища, орієнтування, демонстрація зразків поведінки та стимулювання діяльності в конкретній ситуації), майбутньому (окреслення можливих і бажаних програм розвитку держави, мобілізація суспільства для їхнього втілення);

- визначено цілі та методи використання історичної пам'яті в українському політичному процесі. Відображено зв'язок між результатами державної політики, моделями пам'яті, які репрезентували суб'єкти політичного процесу, з одного боку, та рівнем суспільних настроїв і електоральної поведінки населення, з іншого.

Поглиблено:

- систематизацію та типологію складових елементів, етапів впровадження та поліваріантності можливостей втілення політичного впливу. Відображено кореляцію функції політичного впливу з функціями політичної системи. Комплексно висвітлено відмінності між ресурсами та інструментами політичного впливу, розкрито їх характеристику й типологію;

- теоретичне обґрунтування категорії історичної пам'яті, її місця в структурі колективної пам'яті, виокремлено механізми її формування та чинники, що сприяють процесам запам'ятовування й забування, на основі яких відбуваються соціально-політичні процеси формування історичної пам'яті;

- порівняння європейської та російської політик пам'яті як прикладів демократичних й авторитарних меморіальних практик, які є зразками активістської та підданської політичних культур, відповідно. Доведено, що впровадження в Україні політики пам'яті європейського зразка сприяє довгостроковій перспективі європейської інтеграції, однак вимагає формування

толерантного інклюзивного меморіального простору, що є проблемним завданням в умовах конфлікту з РФ.

Набули подальшого розгляду:

- особливості становлення політики пам'яті в Україні як самостійної сфери державного регулювання. Увиразнено характерні риси, ключові тенденції, позитиви й недоліки втілення цієї політики за періоди перебування при владі кожного з президентів України;

- роль історичної пам'яті в формуванні міжнародних відносин. Доведено важливість меморіального примирення та ліквідації наслідків минулих суперечок, конфліктів для налагодження ефективного міждержавного діалогу, що стосується передовсім українсько-польського минулого;

- положення про участь політичних сил у пропагуванні символів історичної пам'яті, а також використання відповідної риторики в передвиборчій агітації. Визначено, що наслідками цих процесів були регіоналізація пам'яті та «війни пам'ятників» в Україні. Представлено динаміку розгортання «війни пам'ятників» в Україні.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає у можливості подальшого комплексного вивчення феноменів історичної пам'яті та політичного впливу, зокрема в контексті демократизації суспільства, розвитку національної свідомості та ідентичності в Україні. Запропоновані підходи до розуміння взаємозв'язку дослідницьких категорій важливі для становлення сучасного вчення про політичні ідеології, політичну культуру, політичні цінності.

Висновки дисертації дозволяють розробити програми та заходи для ефективного здійснення соціально-політичного управління з врахуванням європейського досвіду політики пам'яті, зокрема: «опрацювання» та «подолання минулого»; залагодження конфліктів пам'яті; усунення із суспільної свідомості етнічних стереотипів, образу «ворога»; застосування консолідаційного потенціалу історії. Матеріал дисертації може бути використано у викладанні академічних курсів: загальна теорія політики,

кратологія, політична психологія, теорія демократії, політичне маніпулювання, політична історія України.

Апробація результатів дослідження. Положення та висновки дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри історії України та політології і кафедри політології та права Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Основні результати дослідження апробовано у виступах на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, семінарах, круглих столах: «Держава та суспільство: партнерські відносини в умовах глобальних викликів» (Київ, 2 листопада 2012 р.); «Суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Україні та світі» (Київ, 31 травня – 1 червня 2013 р.); «Глухівські наукові читання – 2013» (Глухів, 15–17 листопада 2013 р.); «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 29–30 листопада 2013 р.); V Конгресі політологів України «Стратегічний курс України: політологічний дискурс» (Київ, 28 березня 2014 р.); «Політика і духовність в умовах глобальних викликів» (Київ, 2–3 квітня 2014 р.); «Знаки питання в історії України» (Ніжин, 24–25 квітня 2014 р.); «Науковий діалог «Схід–Захід» (Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.); «Студії пам'яті в Україні: стан, проблеми та перспективи» (Київ, 7 жовтня 2014 р.); X Курасівських читаннях «Політична криза у перехідному суспільстві» (Київ, 9 жовтня 2014 р.); «Україна – Росія: що далі?» (Київ, 2 листопада 2014 р.); «IV Універсал та Акт Злуки: символізм, втілення, історичні паралелі та уроки в контексті сучасності» (Київ, 23 січня 2015 р.); «По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів іншого українця на формування ментальних кордонів» (Запоріжжя, 6 лютого 2015 р.); «Мультикультуралізм як соціально-правове явище: виклики глобалізованого світу» (Київ, 27 лютого 2015 р.); «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» (Рівне, 12 березня 2015 р.); «Дні науки філософського факультету – 2015» (Київ, 21–22 квітня 2015 р.); «Польща-Україна: спільні шляхи до свободи» (Житомир, 24 квітня 2015 р.); «Геополітичне самовизначення України: наука і політика» (Київ, 11 червня 2015 р.);

«Проблеми миру й безпеки в Європі та світі: концептуальні засади й політичні реалії другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (Ніжин, 18 червня 2015 р.); «Україна і Захід: сучасна динаміка та перспективи» (Київ, 23 червня 2015 р.); «Держава у теорії і практиці українського націоналізму» (Івано-Франківськ, 26–27 червня 2015 р.); «Крах радянської імперії: анатомія катастрофи» (Ніжин, 21–22 квітня 2016 р.); VI Конгресі політологів України «Стратегічний курс України: політологічний дискурс» (Київ, 26 квітня 2016 р.); «Ідентичності та політичні інститути» (Ніжин, 27 квітня 2016 р.); «Політика вшанування пам'яті жертв геноцидів та масових убивств» (Рівне, 19–20 травня 2016 р.); «Політика пам'яті – політика забуття: справа Катині» (Житомир, 23 вересня 2016 р.); «Пам'ять про Другу світову війну в Україні та Німеччині» (Одеса, 27–31 жовтня 2016 р.) та ін.

Публікації. Результати дослідження відображено у 22 публікаціях: 10 статей в фахових виданнях із політології (серед яких 1 включено до міжнародних наукометричних баз) та 12 – в інших наукових виданнях і матеріалах конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, кожен з яких складається із двох підрозділів, висновків, дев'яти додатків, списку використаних джерел (380 пунктів). Загальний обсяг дисертації становить 249 сторінок, із них 182 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ ТА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

1.1. Політичний вплив: особливості, функції та етапи реалізації

«Вплив» – універсальна категорія, яка дає можливість охарактеризувати механізми суспільних, природних та надприродних явищ. Політичний вплив поряд із соціальним, економічним, психологічним, культурним, медійним є різновидом суспільних впливів, тобто таких взаємодій, які відбуваються в суспільстві та підкоряються закономірностям його розвитку. Гуманітарні науки активно оперують поняттями психологічного та соціального впливу, які активно розробляються в межах відповідних дисциплін. У політології відповідною категорією є «політичний вплив» – центральний елемент влади та політичного управління. Однак феномен політичного впливу як самостійна категорія не здобув належного наукового осмислення. Невирішеною є низка питань: встановлення функціональних зв'язків між політичним впливом, з одного боку, та владою, управлінням, маніпулюванням – з іншого; визначення сутності, характерних рис та особливостей політичного впливу; класифікація ресурсів, інструментів, форм та методів здійснення політичного впливу; розкриття функцій та етапів реалізації політичного впливу.

Так, для розуміння соціальних механізмів політичного впливу важливими є дослідження соціології, психології та соціальної психології (С. Аш, Е. Берн, Г. Блумер, В. Вундт, Е. Гоффман, Ф. Зімбардо, Е. Канетті, Г. Лебон, К. Левін, М. Ляйппе, С. Московічі, С. Сігеле, Г. Тард, Дж. Тернер, Л. Фестінгер, З. Фрейд, Р. Чалдіні, К. Штайнер, К. Юнг [325; 22; 25; 52; 351; 109; 117; 160; 358; 185; 243; 265; 284; 286; 298; 310; 316] та ін.), які розкривають особливості впливу колективу на стан, установки та поведінку індивіда. Політологи, соціологи та філософи ХХ–ХХІ ст. (Г. Алмонд, П. Блау, Д. Белл, П. Бурдьє, М. Вебер, С. Верба, Ю. Габермас, С. Гантінгтон, М. Дюверже, А. Етціоні,

Д. Істон, Н. Луман, Р. Мертон, Т. Парсонс, Дж. Сарторі [253; 330; 18; 332; 41; 1; 287; 290; 85; 346; 166; 181; 204; 371] та ін.) конкретизували та поглибили розуміння механізмів розвитку політичної системи та її складників, зокрема в умовах трансформацій сучасного постмодерного глобалізованого світу. Праці названих авторів є прикладом теоретико-емпіричного аналізу різноманітних суспільних форм впливу. Поряд з ними існують розвідки, які надають практичні рекомендації щодо здійснення соціального впливу в різних ситуаціях. До них можна віднести: військові трактати Сунь-Цзи та К. фон Клаузевіца [264; 131], ідеї з яких активно використовують у сучасному менеджменті та маркетингу; чи не перше обґрунтування тактики політичного впливу здійснив Н. Макіавеллі – попередник модерних теорій політичного маніпулювання; праці сучасних тренерів ораторського мистецтва – Д. Карнегі, А. Піза, А. Гарнер, Л. Лаундес [120; 208; 359] та ін., – розкривають особливості здійснення вербальних та невербальних впливів у процесі комунікації. Механізми та особливості психологічних впливів, зокрема маніпулювання, досліджують у своїх роботах О. Гуменюк, М. Душкіна, С. Зелінський, С. Кара-Мурза, Г. Ковальов, Г. Копніна, В. Крисько, А. Круглашов, В. Латинов, В. Москаленко, Г. Почепцов, Є. Сидоренко, П. Фролов, А. Цуладзе, В. Шапар [72; 84; 105; 119; 133; 142; 149; 148; 159; 184; 219; 244; 114; 297; 304] та ін. Ці дослідження є основою для розуміння психологічних механізмів здійснення політичного впливу, в тому числі – маніпулятивного. Безпосередньо явище політичного впливу вивчали політологи А. Бентлі та Е. Бенфілд [329; 328], чії праці присвячені процесам лобістського впливу на прийняття політичних рішень. У контексті аналізу влади, цей феномен також розглядали Р. Даль, Г. Лассуел, С. Льюкс, Б. Рассел, Е. Тоффлер [337; 357; 173; 368; 268] та інші. Методи ненасильницького впливу систематизував Дж. Шарп [306]. Серед українських та російських вчених політичний вплив став предметом окремих розвідок О. Бунтова, Д. Виговського, В. Власова, Ю. Карпця, Г. Осики, А. Сіленко [34; 43; 47; 121; 200; 245]. Дослідження О. Бойка, М. Головатий, Є. Доценко, Л. Компанцевої, Л. Кочубей, В. Ледеяєва, Р. Соколової, В. Шейнова

[30; 62; 79; 139; 144; 161; 266; 308] порушують проблеми політичного впливу в контексті теорій влади, управління, маніпулювання.

Сутність політичного впливу варто сформулювати таким чином: **Політичний вплив** – це процес взаємодії суб'єктів політичної системи, виражений в діях агента впливу, метою та/або наслідком яких є зміна поведінки, поглядів, почуттів адресата впливу в середовищі політичного буття чи зміна самого середовища. Категорія «політичний вплив», з одного боку, розкриває зміст реалізації влади, з іншого – є способом взаємодії суб'єктів політичного життя.

Важливим завданням є встановлення чітких концептуальних меж та взаємозв'язків між політичним впливом і владою, управлінням, маніпулюванням. Крім того, велика кількість наукової та популярної літератури досить вільно розкриває перелік форм та методів впливу. Тому без виразного категоріального дефініювання важко претендувати на пояснення реальності, яке б відповідало соціальній дійсності.

Одним із проблемних аспектів є необхідність співвідношення влади та впливу. У монографії РАН «Технологія влади» (1995) пропонується чотири можливі варіанти вирішення цього питання: вплив є формою влади; влада є одним із проявів впливу; влада та вплив є цілком самостійними незалежними категоріями; влада і вплив є тотожними поняттями [266, с. 27]. Ці варіанти можемо звести до чотирьох умовних підходів:

1. Кратологічний підхід – вплив є однією з функцій політичної влади поряд з ухваленням рішень та контролем. Цей варіант прослідковується в системі поділу влади на три гілки: виконавчу, законодавчу та судову відповідно. Цей підхід дозволяє сконцентрувати увагу на аналізі виконавчих функцій органів влади. Крім того, подібне бачення прослідковується в реляціоністських концепціях влади, зокрема її трактування як відносин, що дають можливість здійснювати вплив (П. Блау, Р. Даль) [330; 338].

2. Структурно-функціональний підхід – влада є одним із проявів політичного впливу поряд з виголошенням вимог та підтримки суспільством,

лобіюванням інтересів тощо. Феномен впливу відображає функціональний зв'язок у політичній системі між вимогами й підтримкою населення та рішеннями й діями влади (Г. Алмонд, Д. Істон, Т. Паронс) [253; 204]. Цей варіант дає можливість розглядати взаємовпливи між владою та суспільством.

3. Соціально-психологічний (ресурсний) підхід – влада та вплив як альтернативні процеси. Особа використовує владу, коли не має можливості (ресурсів) для здійснення впливу, і навпаки. Наслідком впливу є *прийняття* позиції іншого, а результатом використання влади – *підкорення* волі іншого. Зокрема такий поділ притаманний для представників соціальної-психології С. Московічі та Е. Холландера [265, с. 21–22]. Відповідне бачення є редукованим розумінням багатогранності феноменів влади та впливу, тому його продуктивність виявляється лише в рамках пропонованої авторами теорії.

4. «Синонімічний» підхід – широке розуміння/використання поняття влади, його перенесення із соціальних відносин на взаємодії живої та неживої природи, що робить його тотожним до впливу. Такий підхід простежується в працях Б. Рассела, Е. Голдмена, К. Боулдінга [368]. Подібний підхід неправомірно зводить до тотожності поняття влади та впливу, тому його використання є малопродуктивним для розуміння політичних процесів.

Загалом суто політологічний характер мають перші два підходи, вибір яких залежить від того, що ставиться у вершину кута (влада чи вплив). Так, В. Власов слушно наголошував, що будь-яка влада в суспільстві передбачає можливість впливу, але не кожен прояв соціального впливу є владою в прямому значенні цього слова [47, с. 18].

Крім визначення зв'язків між владою та впливом, слід охарактеризувати й відмінності між цими категоріями. Ключова різниця полягає в тому, що ці категорії розглядають соціальні відносини в різних системах координат: влада відображає диспозицію, здатність, а політичний вплив характеризує дію, подію.

Відмінностей, які розкривають системні особливості політичного впливу по відношенню до влади: феномен впливу є універсальною характеристикою будь-яких взаємодій, а не суто соціальним явищем як влада; вплив

проявляється через реалізацію/дійсність, а не через потенціал/можливість, що є характерною рисою влади [250, с. 72]; політичний вплив може здійснюватись як носієм урядових повноважень, так і суспільством чи його окремими представниками. Натомість офіційна політична влада здійснюється лише уповноваженою особою; вплив не характеризується постійністю й тривалістю дії та не передбачає обов'язкових механізмів прямого силового примусу, які натомість є невід'ємними атрибутами влади; політичний вплив може бути деперсоналізованим (у формі підкорення законам, громадській думці чи соціальним нормам), тоді як влада здійснюється конкретною персоною; безпосереднім результатом політичного впливу є зміни, що відбуваються в стані та діях адресата впливу і його оточенні, а не факт підкорення об'єкта, як у випадку влади.

Варто виокремити дві суттєві особливості політичного впливу по відношенню до політичного управління: на відміну від управління, для політичного впливу не є обов'язковим системність дії; вплив характеризується невизначеністю щодо гарантованого досягнення бажаних результатів.

Окремим різновидом політичного впливу є маніпулювання, яке вирізняється прихованим майстерним тиском на психіку особи чи групи осіб. Тому вплив по відношенню до маніпулювання має таку особливість: політичний вплив не завжди має прихований та відверто психологічний характер, наприклад, у випадку раціонального переконання, відкритого тиску, лобіювання інтересів, силового примусу [див. 4; 73; 84; 267; 328].

Варто наголосити на визначальних *характерних рисах* політичного впливу, якими є: універсальність методів, прийомів, механізмів, учасників та ситуацій реалізації впливу; мінливість (динамічна зміна учасників та взаємовідношень між ними); інтегральність психологічних та соціальних складників; наявність зворотного зв'язку в формі зміни установок, орієнтирів, дій ініціатора як реакції на зміни (прогнозовані чи непередбачувані) в системі об'єкта впливу; одиничність та перманентність – може виступати як поодинок

дія чи тривалий процес; амбівалентність свідомих, вольових, цілеспрямованих та неусвідомлених, спонтанних, фронтальних дій.

Політичні взаємодії, зокрема акції впливу, відбуваються за участі щонайменше двох сторін: суб'єкта, якого також називають ініціатором чи агентом впливу, та об'єкта, що є адресатом впливу. Серед суб'єктів політичного впливу можна виділити:

- Інституціоналізовані, постійно діючі: соціальні інститути: глава держави, парламент, уряд, суди, міліція та силові структури, ЗМК, церква; організації: політичні партії, профспілки, громадські об'єднання, таємні організації закритого типу, екстремістські та терористичні організації тощо.

- Неінституціоналізовані, епізодичні: соціальні спільноти та соціальні групи: нації, етноси, касты, стани, класи та соціальні прошарки, еліта і натовп, маса, публіка; індивіди: політичні, громадські, культурні діячі, журналісти, експерти та особи, що досягли успіху в певній сфері, тощо.

Серед індивідуальних агентів впливу соціолог Р. Мертон виділив два типи, відповідно до масштабів впливовості: 1) локальний тип агентів впливу – орієнтує свою увагу на місцеві проблеми та задоволення своїх інтересів на регіональному рівні (місцеві, регіональні еліти); 2) космополітичний тип агентів впливу – орієнтований на широке коло проблем та інтересів (еліти й лідери загальнодержавного та світового рівня) [181, с. 562–572].

Крім того, відповідно до сфер впливу, Р. Мертон визначив *мономорфний* та *поліморфний* типи впливових осіб. До першого належать експерти в обмеженій сфері діяльності, компетенція яких не поширюється на інші галузі ухвалення рішень. Друга група включає персон найвищого рангу, які користуються впливом у різних, часто не пов'язаних між собою сферах [181, с. 596].

Політичні взаємодії можуть відбуватися між суб'єктами, що перебувають як на одних, так і на різних щаблях соціальної ієрархії. Тому за напрямками, в яких відбувається взаємодія, слід виділити:

А. Вертикальні канали впливу:

- вплив політичних діячів та інститутів на громадськість (ухвалення та реалізація політичних рішень);
- вплив громадськості та окремих її представників на діяльність політиків та інститутів (виголошення вимог чи підтримки).

Б. Горизонтальні канали впливу:

- взаємовплив між гілками влади та окремими політиками (ухвалення політичних рішень та лобіювання інтересів);
- соціально-політичний вплив між різними суспільними верствами (нормативний та інформаційний соціальний вплив, соціальне зараження, мода, чутки тощо).

В. Проміжні агенти, що можуть здійснювати вплив одночасно у різних напрямках: громадські діячі, експерти, науковці, бізнесмени, митці, ЗМК.

Політичний вплив є одним з видів соціальної взаємодії, тому при його вивченні слід враховувати соціологічні характеристики. За характером взаємин між індивідом та групою можна виділити такі види впливів:

- міжособистісний вплив: «індивід → індивід». Реалізується по горизонтальних каналах влади та суспільства. Виявляється через механізми інформаційного переконання;
- індивідуальний вплив: «індивід → група». Здійснюється по вертикальних каналах від носіїв влади (нормативний примус) та через дії проміжних агентів (авторитет та інформаційне переконання);
- внутрігруповий вплив: «група → індивід». Горизонтальний канал суспільної взаємодії через механізми внутрішньогрупової конформності;
- міжгруповий вплив: «група → група». Вертикальний канал – вплив суспільних груп на політичні інститути, що здійснюється переважно методами інформаційного переконання.

Відомий психолог Г. Ковальов наголошував на таких притаманних особливостях впливу як результативне забезпечення змін та вмотивованість дії [133]. Насправді вплив не завжди має усвідомлену мету, і далеко не кожного разу він приносить бажані результати. Прикладом може служити вчинок

публічної політичної особи, який суперечить нормам суспільної моралі та про який стало відомо громадськості. Відповідні ситуації, як правило, негативно впливають на імідж політичних персон, тому такі вчинки мають значний суспільний резонанс і можуть стати визначальним фактором у ході передвиборної боротьби. Зрозуміло, що подібні ситуації та їх результати не відповідають інтересам суб'єкта впливу, відповідно такий вплив не має вмотивованої мети. Здатність досягати бажаних результатів є визначальною рисою конкретної управлінської діяльності, а не впливу загалом [162, с. 102].

Різні дослідники пропонують різні варіанти класифікації впливів. Відомий американський політолог Р. Даль [337] здійснив градацію впливів від найбільш м'якого до жорсткого: раціональне переконання – вплив шляхом наведення достовірних фактів і пояснення; маніпулятивне переконання – спосіб змусити щось зробити через введення в оману; стимулювання – пропозиція нагороди за вчинення дії; влада – загроза покарання в разі відсутності дії (штраф, звільнення, ув'язнення); примус до дії без можливої альтернативи; фізична сила – вчинення чи погроза завдання тілесних ушкоджень.

Один із найбільш універсальних та розгалужених типологій психологічних впливів запропонував психолог В. Крисько, який розділив їх на чотири категорії: види, методи, прийоми та форми [149, с. 349]. Однак вчений не здійснив спроби встановити відповідність між цими категоріями.

Аналіз робіт Р. Мертона, Дж. Тернера, О. Гуменюк, В. Криська, Є. Сидоренка [72; 149; 181; 244; 265], зокрема запроваджених класифікацій методів та форм впливу дає можливість запропонувати власний варіант класифікації та відповідності між методами, видами, формами, ресурсами та інструментами впливу без претензій на повноту чи вичерпність всіх можливих варіантів (див. Додаток А).

Вид впливу – сукупність впливів, поєднаних ключовою спільною ознакою (сферою, ресурсами, суб'єктами здійснення тощо). «Вид» окреслює відповідність системним характеристикам. Метод впливу – частина інструменту впливу (сукупність інструментів та ресурсів), що визначає, яким

чином здійснюється вплив. Методи є спільними для всіх суспільних сфер, а їх поєднання формує інструменти політичної діяльності, унікальні для кожної ситуації. «Метод» визначає операційні характеристики впливу. Форма впливу – спосіб зовнішнього процедурного вияву змісту та методів впливу. При цьому окремий метод може реалізовуватися через різні форми. «Форма» окреслює варіанти системних проявів.

На основі цих категорій можна запропонувати класифікацію з встановленням відповідності між ресурсами, інструментами, методами та формами впливу (див. Додаток А, табл. А.3). Види провладного впливу відповідають запропонованим В. Ледаєвим формам влади [163, с. 6–18].

Методи впливу можливо класифікувати не лише у відповідності до ресурсу, на якому вони базуються, а й у відповідності до стратегій впливу (див. Додаток А, табл. А.2).

Стратегія впливу – сукупність методів, тактичних прийомів впливу, подібних за способом дії, що за своєю специфікою складають єдиний загальний план. Стратегія визначає характер впливу. Психолог В. Дерюгін виокремлює чотири можливі стратегії впливу: 1) Стратегія атаки – нестандартні, багатоманітні, мінливі, швидкі, активні, багатослівні, багатозначні, рухливі, пантомімічні впливи на особу з метою блокування логічного мислення: створення приємного враження або введення у стан розгубленості, щоб домогтися від людини потрібної реакції. 2) Стратегія тиску – представницькі, сильні, інтенсивні, спрямовуючі, ствердні, стійкі, стабільні методи впливу з метою змусити особу до певних дій, які зумовлюють перехід на нижчі сходинки соціальної ієрархії. 3) Стратегія маніпулювання – подвійні, композиційні, спритні, рішучі, двозначні, збалансовані дії на психіку людини з метою поставити її перед необхідністю вибору своєї поведінки з двох альтернатив. 4) Стратегія програмування – одноманітні, константні, точні, наполегливі, однозначні, унікальні, нерухомі, інертні методи впливу з метою створення алгоритмів мислення і формування стереотипів поведінки [цит. за 30, с. 163–164].

Кожна стратегія складається з набору окремих тактичних методів/прийомів впливу, які послідовно змінюються. При цьому одні й ті ж методи можуть бути складовими різних стратегій. Для прикладу, вимога в стратегії тиску виражається однозначно й просувається з постійним посиленням натиску. Натомість вимога в стратегії атаки висловлюється оригінально й багатозначно, а просувається через постійну зміну її акцентів (див Додаток А, табл. А.2).

Функції політичного впливу є похідними від функцій політичної системи, що дає можливість структурувати їх, узявши за критерій категорії політичної системи. Слід наголосити, що пропонований поділ відображає подібність функцій всієї системи та впливу зокрема, системний характер їх організації, але жодним чином не їх тотожність. Структурні зв'язки функцій політичного впливу можна продемонструвати за допомогою схеми (див. Додаток Б), в якій функції згруповані за їх суміжністю з системними, внутрішньою подібністю, суб'єктною приналежністю та черговістю.

Комунікативні (загальносистемні) функції (зв'язку, інформатизації, гласності, формування громадської думки) формують системні взаємозв'язки між всіма рівнями політичної системи. Причому, комунікативні процеси можуть відбуватися як спонтанно, так і цілеспрямовано програмуватися зацікавленими інститутами.

Функції політичного рівня впливу покликані забезпечувати нормальне функціонування політичної системи: функції цілепокладання (ідеологічна, нормативна, маніпулятивна), функції контролю (нормативний контроль та психічний контроль), виконання (мобілізація, провокація, прагматизм, дезінтеграція), посередництва (арбітраж, урівноваження, стабілізація, консолідація). Проте зловживання політичних акторів цими функціями, їх використання для особистих чи корпоративних, а не суспільних інтересів призводить до дестабілізації політичної системи.

Функції громадського рівня впливу відповідають вхідним функціям політичної системи. Вони спрямовані на реалізацію значимих суспільних

інтересів: артикуляція інтересів (виголошення інтересів, захист інтересів, безпека від зовнішнього впливу), агрегування інтересів (адаптація, інновація, соціалізація, соціальне структурування).

За системною складовою та наявністю суб'єктивних факторів, інтересів наведені функції можна розділити на дві групи, які частково перетинаються:

1. Функції, що формуються політичною системою: владно-управлінська, консолідуюча, функція стабілізації, функція соціального арбітражу, урівноважувальна, регулятивна, корегувальна, комунікативна, інформаційна функція та функція гласності, функція соціального (нормативного) контролю, адаптації та інновації, політичної соціалізації, соціального структурування, мобілізаційна, дезінтеграції, формування громадської думки.

2. Функції, що визначаються інтересами суб'єктів впливу: артикуляції інтересів, захисна, регулятивна, корегувальна, соціального контролю, психічного контролю, адаптації, мобілізаційна, оборонна, формування громадської думки, інформаційна, функція гласності, утилітарна, провокативна, дезінтеграції. Останні дві функції мають суто деструктивний характер, інші, головним чином, залежать від мотивів суб'єкта впливу і можуть застосовуватись як на користь, так і на шкоду.

Багатогранність політичного впливу характеризується не лише різноманіттям функцій, які він виконує, а й спектром варіантів його реалізації. Він може здійснюватися різноманітними, навіть протилежними, способами. Російський філософ В. Власов системно представив можливі способи здійснення політичного впливу:

- за рівнем відкритості дії (відкритий вплив – прихований вплив);
- за спрямуванням на об'єкт (прямий – опосередкований);
- за раціональністю (раціональний – ірраціональний) [47, с. 62].

Відповідно до такого принципу можливо додати ще кілька потенційних характеристик політичного впливу:

- за рівнем гласності дії (публічний – приватний);
- за цільовою ознакою (цілеспрямований – інертний);

- за наявністю владних повноважень в ініціатора впливу (владний – позавладний, громадський);
- за методами (силовий – ненасильницький);
- за організаційною складовою (організований – стихійний, хаотичний);
- за рівнем усвідомлення (свідомий – неусвідомлений);
- за масштабами поширення (локальний – регіональний – загальнодержавний – глобальний);
- за тривалістю дії (короткочасний – довготривалий);
- за періодичністю (одноразовий – періодичний – постійно діючий).

Детальна характеристика різних видів впливу та варіанти типологізації функцій політичного впливу відображені в окремій публікації [1414].

Етапи реалізації політичного впливу. Політичний вплив за своєю суттю є специфічною формою соціального впливу, який реалізується на рівні офіційних та неофіційних зв'язків у системі влади й державного управління. Тому для нього однаково притаманні характеристики як індивідуально-групових, так і системних управлінських взаємодій. Психолог В. Латинов наголошував на існуванні трьох аспектів соціального впливу: операційний (за допомогою яких засобів здійснюється взаємодія), процесуальний (як вплив протікає в часі) та результативний (які зміни відбуваються внаслідок впливу) [158, с. 36–37]. Однак не менш важливим є мотиваційний аспект, що окреслює передумови, першопричини та мету взаємодії. Він є основоположним щодо вибору засобів, механізмів здійснення впливу та його кінцевих цілей. Розкриття мотиваційних аспектів політичного впливу передбачає визначення сутності, структури та типології мотивів. Безпосередньо в системі впливу вивчення мотиваційного елементу дозволяє встановити первинні стимули, що керують агентами впливу, та мотиваційні орієнтири адресатів впливу, які слід враховувати для ефективності досягнення результату.

Наведені аспекти становлять відповідні функціональні етапи реалізації політичного впливу: 1) Мотиваційний; 2) Операційний етап; 3) Процесуальний; 4) Результативний.

1. *Мотиваційний етап* визначає причини/потреби, що стимулюють суб'єкт впливу до початку взаємодії. Незалежно від наявності суб'єктивних усвідомлених цілей завжди існують першопричини, які передують здійсненню особою дії, мотиви, що слугують підставою та обґрунтуванням цієї дії. Під мотивами розуміється сукупність факторів, що спонукають до дії, обумовлюють вибір певного варіанту поведінки, її засобів та цілей. Мотиви існують у формі стійких ціннісних диспозицій. Мотивація – процес актуалізації мотиву, що здійснюється через перетворення потреб та намірів у конкретні цілі шляхом пошуку способів їх досягнення; процес фізіологічного та психологічного спонукання поведінки людини, що визначає її організованість, активність і стійкість.

Американські вчені Д. Мак-Клелланд і Дж. Аткинсон виокремили три основних мотиви діяльності: мотив досягнення (прагнення до успіху, бажання якнайкращого вирішення проблемних завдань); мотив афіліації (потреба соціальних відносин, контактів з іншими людьми, необхідність у приналежності); мотив влади (прагнення до контролю ситуації та впливу на поведінку інших людей). Ці мотиви дозволяють встановити причини політичної діяльності загалом та політичного впливу зокрема. Мотиви досягнень та влади в політичній системі будуть проявлятися як елементи політичного функціонування, а мотив афіліації – переважно в ході політичної участі. Дж. Аткинсон стверджував, що прагнення досягнень визначається силою мотиву, вірогідністю успіху та цінністю винагороди від успіху. При цьому цінність успіху прямо пропорційна складності й обернено пропорційна вірогідності успіху [177, с. 654].

Мотив афіліації передбачає потребу встановлення дружніх стосунків з іншими людьми. Для пересічної особи цей мотив формує потребу в громадській активності, участі в мітингах, демонстраціях, колективних зборах, активне членство в громадських організаціях тощо. Для політика цей мотив допомагає знаходити порозуміння під час переговорів, встановлювати тривалі ділові зв'язки, встановлювати контакти з політичними опонентами та виборцями.

Потреба влади є ключовим мотиваційним фактором політичного впливу, оскільки являє собою необхідність здійснювати вплив на інших осіб та ситуацію загалом. Як зазначав Д. Мак-Клелланд, якщо в одній особі поєднуються значне прагнення до влади, високий самоконтроль та низька потреба афіліації, то вона володіє яскраво вираженими лідерськими якостями [177, с. 652].

Психолог В. Латинов наголошував на полімотивованості особи, яка стала об'єктом впливу. Зокрема, при оцінці нею зовнішнього впливу й можливості зміни власних установок чи поведінки (не завжди свідомо) беруться до уваги три фактори: 1) бажання мати адекватне уявлення про оточуючу реальність – орієнтування на реальність; 2) схильність користуватися несуперечливою системою установок, таку, що відповідає власним цінностям і потребам, – орієнтування на «Я»; 3) потреба мати позитивну групову ідентичність, зберігати та підтримувати відносини з членами референтної групи – орієнтування на інших людей [158, с. 46].

Через ці три орієнтири відбувається сприйняття та оцінка особою інформації, що надходить із зовні. Врахування ініціатором впливу особливостей мотиваційних орієнтацій адресата необхідне для вибору ефективних засобів та адекватної аргументації в комунікативній взаємодії.

Вивчення структури потреб дає можливість встановити характер та механізми мотивації особистості. Найбільш відомою є класифікація мотивів на основі базових потреб людини, представлена психологом А. Маслоу. Він встановив ієрархічну структуру потреб: базові фізіологічні потреби, необхідні для виживання; потреби безпеки та впевненості в майбутньому; соціальні потреби – спілкування, соціальна підтримка, приналежність до групи; потреби поваги та визнання власних здобутків; потреба самоактуалізації – самовираження і творча реалізація особистості [179, с. 60–68].

Особливістю підходу А. Маслоу є послідовність забезпечення потреб – вищі потреби (соціального зростання та саморозвитку) актуалізуються лише після забезпечення нижчих – фізіологічних. На цьому принципі часто

спекуюють ЗМК, особливо телебачення. Це може яскраво проявлятися тоді, коли замість аналізу актуальних і злободенних політичних та економічних подій у державі, випуски новин спочатку подають повідомлення про аварії, катастрофи, катаклізми, шкідливість харчів, води, безпеку життєдіяльності тощо. Це прояв маніпулятивної технології, яка не дозволяє свідомості пересічного жителя піднятися вище фізіологічних потреб та необхідності в безпеці. При цьому суб'єктивні мотиви соціального, культурного (зокрема засвоєння цінностей політичної культури), інтелектуального та духовного розвитку блокуються нижчими рівнями потреб.

Тож мотиваційний аспект є визначальним не лише щодо необхідності реалізації дії та бажаних результатів, а й у питанні вибору ефективних засобів та механізмів регулювання мотиваційної сфери об'єкта впливу.

2. *Операційний етап* впливу є проміжним між мотивацією суб'єкта і безпосередньо дією. На цьому етапі відбувається визначення необхідних засобів впливу та їх співвіднесення з наявними в суб'єкта, а також встановлення ефективних механізмів їх використання [158, с. 36–37]. Засоби політичного впливу – це сукупність політичних інститутів, відносин, процесів, процедур, ідей та цінностей, які уособлюють певну політичну культуру та сприяють свідомому досягненню політичних цілей. Вважаємо за доцільне серед засобів впливу виокремлювати ресурси та інструменти впливу. Ці дві категорії часто неправомірно ототожнюють між собою. Але вони мають суттєві відмінності, на яких варто наголосити. Ресурс політичного впливу – засіб впливу, наявність якого визначає міру можливості виконання конкретної діяльності чи запуску процесу; стан/умови, що дозволяють з допомогою певних перетворень отримати бажаний результат. Категорія «ресурс» визначає потенційні можливості виконання дії (використання інструменту) і є системною характеристикою безпосередньо агента впливу чи інструменту, який він використовує. Інструмент політичного впливу – засіб впливу, який проявляється у формі дії/процесу, що підпорядковується визначеній процедурі, спирається на сукупність методів та використовується для зміни об'єкта впливу

або контролю його стану, властивостей, характеристик; спосіб, механізм використання наявного ресурсу для безпосереднього впливу на об'єкт з метою досягнення бажаного ефекту. «Інструмент» є системною характеристикою процесу впливу та визначає його функціональні особливості. Різницю між категоріями ресурсів та інструментів впливу можна простежити за допомогою порівняльної характеристики їх особливостей, наведеної в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Особливості ресурсів та інструментів впливу

<i>Ресурси впливу</i>	<i>Інструменти впливу</i>
Визначають наявність умов для впливу на об'єкт	Визначають характер впливу на об'єкт
Стикаються з об'єктом впливу опосередковано	Стикаються з об'єктом впливу безпосередньо
Характеризують диспозицію суб'єкта впливу	Характеризують спосіб дій суб'єкта впливу
Використовуються без чітко визначеної технології	Застосовуються відповідно до технології / алгоритму
Обмежуються доступністю	Обмежуються знанням принципів застосування та вмінням використання
Накопичуються та вичерпуються в процесі використання	Використовуються багаторазово
Змінюють цінність із плином часу, що може як підвищувати, так і знижувати ефективність їх використання	Зношуються при використанні, технологічно і морально старіють, що знижує ефективність їх застосування
Притаманні для біологічних, соціальних та інформаційних систем	Властиві для людських спільнот
Значущість визначається фактом наявності та кількістю	Значущість визначається вмінням використання та ефективністю дії

Складено автором.

Крім того, суттєво відмінними є функції, які покликані виконувати ресурси та інструменти впливу. Так, ресурси впливу реалізують функції: кількісної міри можливості виконання діяльності; допоміжного матеріалу в процесі виконання певної дії; умов, необхідних для отримання бажаного результату; накопичення матеріальних чи нематеріальних активів; задоволення безпосередніх потреб живої природи чи людського суспільства. Інструменти

впливу виконують такі основні функції: зміни стану чи властивостей об'єкта впливу (усунення недоліків чи надання додаткових необхідних властивостей); впливу на середовище для створення бажаних умов/надання потрібного стану; контролю та вимірювання шляхом порівняння з еталонним зразком.

Розглянувши сутність, особливості й функції ресурсів та інструментів впливу, варто звернути увагу на класифікації їх різновидів. Оскільки політичний вплив є одним з проявів політичної влади, то типологія ресурсів впливу тотожна класифікації ресурсів влади. Так, політолог Р. Даль на основі характеристик суб'єкта впливу запропонував перелік ресурсів, що включає вільний час, соціальний стан, гроші та багатство, контроль над робочими місцями та інформацією, володіння харизмою, популярність, посадові права, солідарність, наявність підтримки оточуючих [338, р. 226]. Інші дослідники – Г. Лассуел та А. Каплан – виокремлюють такі ресурси впливу: любов і повага, моральний обов'язок, багатство, уміння, освіченість [357, р. 55–56]. Однак наведений підхід стосується швидше соціальної взаємодії, а не процесів політичного владного впливу. Досить поширеною є класифікація, запропонована американським соціологом А. Етціоні [346]. За характером та сферами впливу він виділив три групи ресурсів, які мотивують, упокорюють та унормовують поведінку об'єкта влади чи впливу:

- утилітарні ресурси – це матеріальні й соціальні блага, пов'язані із забезпеченням повсякденних інтересів та потреб людини: економічні, соціальні, культурні блага;

- силові ресурси – засоби адміністративного й кримінального примусу: озброєння, особи зі спеціальною підготовкою, відповідні силові структури;

- нормативні ресурси – це засоби впливу на внутрішній світ, свідомість, ціннісні орієнтири та норми поведінки людини, що забезпечують схвалення дій суб'єкта влади, прийняття його вимог: акти законодавства, соціальні та культурні норми.

Крім трьох груп ресурсів, які розглядав А. Етціоні, групою слід також виокремити інформаційні ресурси впливу, що включають інформацію та канали її розповсюдження.

Інструменти політичного впливу доцільно класифікувати за способом їх дії та за призначенням. За способом дії можна виокремити інструменти політичного відображення та політичного регулювання. Інструменти політичного відображення спрямовані на отримання інформації, що є основою для ухвалення політичних рішень. До них треба віднести політичну діагностику, аналіз та прогнозування. Інструменти регулювання знаходять свій прояв через політичні дії. В свою чергу, відповідно до призначення, інструменти регулювання варто розділити на три групи: 1) Інструменти здобуття, утримання та перерозподілу влади; 2) Інструменти виконання офіційних владних повноважень чи її використання в індивідуальних інтересах; 3) Інструменти політичної участі (громадського контролю, політичної соціалізації та впливу на носіїв влади).

Арсенал актуальних інструментів впливу динамічно змінюється разом зі зміною суспільно-політичної обстановки в країні. На відміну від інструментів, ресурси впливу мало піддаються трансформації з плином часу. Хоча, не можна не погодитись з відомим соціологом Е. Тоффлером, який наголошував на поступовому переході від низькоякісної влади силового примусу до більш високоякісних економічних і (в останній час) інформаційних ресурсів влади [268, с. 36–38]. Такий перехід відбувається паралельно з трансформацією суспільства від традиційного до індустріального та постіндустріального інформаційного.

Суспільний прогрес диктує необхідність постійного оновлення та покращення ефективності інструментів досягнення результату. Наявність достатніх ресурсів та необхідних інструментів визначає можливість здійснення впливу, який може відбуватися в ході безпосередньої комунікації або через системне управління певною суспільною сферою. При здійсненні акцій політичного впливу використані інструменти повинні відповідати ситуації та

меті взаємодії. Існуючий достатній ресурс визначає особливості впливу та вибір дієвих інструментів з усіх доступних агентів впливу. Наприклад, для здобуття політичної влади використання виключно силових ресурсів суб'єктом впливу відповідає насильницькому захопленню влади, грошових – підкупу (на виборах), інформаційних – маніпулюванню.

3. *Процесуальний етап* політичного впливу передбачає вчинення дії чи сукупності дій суб'єктом впливу. Тому така дія є актом впливу у вузькому значенні. Її мета може мати як відкритий, так і прихований маніпулятивний характер. Психолог В. Шейнов послідовність фаз маніпулятивного впливу визначає таким чином:

- залучення до контакту – повідомлення адресату інформації для активізації його спрямованості у відповідності з метою впливу;
- використання фонових факторів – формування сприятливого зовнішнього фону, прихильності до особи, ситуації тощо та використання притаманних адресату моделей поведінки;
- вплив на «мішені» адресата, які є джерелами мотивації його поведінки (Складники мотиваційної сфери особистості було розглянуто вище);
- спонукання до активності – стимулювання вчинення дій чи прийняття рішень адресатом впливу [308, с. 14].

Більш узагальнено ключові стадії впливу виокремив політолог О. Бойко. На його думку, політичне маніпулювання (і, відповідно, комунікативний вплив) включає три послідовні фази:

- захоплення – залучення уваги до суб'єкта впливу та інформації, утримання уваги, завоювання довіри, усунення психологічного захисту;
- прийом – стимулювання мотивів поведінки об'єкта впливу;
- фіксація – закріплення механічних моделей поведінки об'єкта у відповідь на зовнішній стимул, сформований суб'єктом впливу [30, с. 199–201].

Зазначені фази притаманні для комунікативних взаємодій. Однак політичний вплив може реалізовуватись у формі структурного управління, коли характеристики особи відходять на другий план поряд з елементами політичної

та економічної системи. Відбувається вплив не на конкретну людину чи групу людей, а на певну суспільну сферу, інститут, процес тощо. Отож, комунікативний та управлінський вплив відповідають прямому та опосередкованому способам впливу.

Так, змінити поведінку особи можна або через безпосередню пряму дію на неї, або опосередковано, через інших осіб чи зміни середовища, в якому вона знаходиться. Ця характеристика знаходить відгук в теорії польової поведінки, запропонованої психологом К. Левіном [358]. Згідно з цією теорією, поведінка індивіда в кожному випадку є функцією, що залежить від двох змінних: 1) особистих психологічних рис людини; 2) життєвого простору, тобто середовища, в якому вона діє.

Політичний управлінський вплив може здійснюватись багатьма способами, тобто через контроль різних сфер: правової, адміністративної, економічної, фінансової, ідеологічної. Результати управління певною суспільною сферою проявляються на житті окремого громадянина. Так, правове регулювання включає процедуру ухвалення законів, дія яких поширюється на певну верству чи все суспільство. Адміністративне управління реалізовується через бюрократичний апарат. Економічні й фінансові важелі впливають на виробництво та ринок. Хоча у виробничу сферу залучена лише частка населення, але кожна людина є споживачем товарів. Ідеологічна функція державного управління також зберігає свою актуальність. Загалом реалізація управлінського впливу корелюється з принципами ведення політики у відповідній сфері.

4. *Результативний етап* є завершальним у здійсненні впливу. Він включає оцінку отриманих результатів відповідно до поставленої мети, врахування відхилень для корегування майбутніх впливів та використання отриманих наслідків у подальших діях. Теоретично можна визначити три варіанти результатів соціального впливу відповідно до очікуваних змін: зміна об'єкта впливу відповідає первинним очікуванням ініціатора; відбувається зміна, яка є не бажаною для ініціатора впливу; відсутність жодних реакцій.

Справедливо зауважити, що на практиці кожна акція впливу призводить до певних змін, хоча б тимчасових та мінімальних. Однак у переважній більшості випадків ці зміни не збігаються повністю з поставленою первинною метою впливу (як і будь-яка практика повністю не відповідає теорії). Тому пропонувані варіанти результатів впливу слід уточнити: 1) Очікувані зміни переважають неочікувані та задовольняють наміри ініціатора; 2) Переважають неочікувані зміни, або наявні результати не є достатніми для ініціатора; 3) Відсутні суттєві зміни в системі об'єкта дії – відбувається захист від впливу.

Відповідно до ситуативних характеристик і очікувань суб'єкта щодо досягнення результату та отримання бажаних наслідків психолог Х. Хекхаузен виділяє чотири варіанти можливих ефектів досягнення:

- ситуація → результат: відображає ступінь суб'єктивної вірогідності того, що ця ситуація приведе до отримання результату без зовнішнього впливу з боку суб'єкта;

- дія → результат: визначає міру суб'єктивної вірогідності перетворення ситуації в бажаному напрямі внаслідок дій суб'єкта;

- дія в ситуації → результат: можливість зовнішніх обставин підвищувати чи знижувати вірогідність досягнення результату;

- результат → наслідок: ступінь інструментальності результату, можливість призводити до бажаних наслідків.

Відокремлення прямого результату впливу та його наслідків є справедливим і доцільним. Вчений наголошував на конкретних причинах такого розподілу. По-перше, дії особи можуть безпосередньо викликати лише прямі результати, але не наслідки, що залежать й від супутніх факторів середовища та нерідко пролонговані в часі. По-друге, результат може мати декілька наслідків, при чому не завжди очікуваних. По-третє, один результат може мати для різних людей різні наслідки, в залежності від особистісних якостей [292, с. 737–739].

Досягнення бажаного результату характеризує успішність/ефективність реалізації впливу. Український політолог Л. Хорішко виокремлює такі чинники (фактори), що сприяють успішності здійснення політичного впливу:

- політичні (чітка та послідовна політична позиція, яка відображає інтереси певних груп населення, приналежність до реальної політичної сили (популярної партії), великі адміністративні можливості тощо);
- економічні (фінансові можливості політика, економічна складова іміджу, особливості економічної свідомості електорату);
- особистісні (особистісна харизма лідера, ступінь прагнення до влади, успішна попередня діяльність, здатність до демагогії, популізму тощо);
- інформаційні (широкий доступ до засобів масової інформації, політичні рейтинги, опитування, брудні технології та ін.) [296, с. 11–12].

Л. Хорішко пропонує потрібну структуру досягнення успіху в політичній діяльності, яку можна пристосувати і для аналізу результатів політичного впливу: 1) досягнення позиції політичними суб'єктами в межах політичного простору; 2) реалізація попередньо запланованих стратегій; 3) суспільна оцінка результатів політичних акцій, що є основою зворотного зв'язку в системі циклічності суспільно-політичного впливу [296, с. 13]. Така схема визначає ефективність здійснення впливу. Вона враховує те, що отримані результати є наслідком втілення попередньо запланованих заходів, а не формуються під дією випадкових чинників. А також беруться до уваги об'єктивні зовнішні оцінки результатів впливу.

Наслідком управлінського впливу може бути досягнення нової мети чи корегування попередніх результатів. У такому випадку результат системного управління розглядається як одна з ланок у ланцюгу постійного реформування та вдосконалення суспільно-політичної сфери – перший крок політичних дій (нова мета) при зміні керівництва чи стратегічного курсу, або чергові, при вдосконаленні попередніх успіхів чи виправленні невдач. Відповідна модель демонструє існування зворотного зв'язку в умовах постійного управлінського впливу. Саме постійний контроль результатів у співвіднесенні з початковою

метою є показником для корегування подальших дій та запорукою досягнення поставлених цілей.

Отже, конкретним результатом політичного впливу може бути зміна почуттів (прихильність, симпатія до політика та відраза до його опонентів), поглядів (підтримка програми, законопроекту політика в парламенті; підтримка кандидата на демонстрації), поведінки (голосування за закон, що лобіюється; голосування за кандидата на виборах) особи чи групи осіб, що стали адресатами впливу. Загалом політичний вплив не є одностороннім процесом, тому отримані наслідки мають зворотній вплив на суб'єкта дії. При комунікативній взаємодії, коли результати проявляються відразу, відбувається зворотна реакція від адресата до суб'єкта. У системному управлінні та коли наслідки впливу проявляються з часом (ефект сну), отримані результати визначають необхідність рішення суб'єктом щодо їх прийняття і подальших дій.

1.2. Концептуальні основи дослідження історичної пам'яті

У ХХ ст. виник міждисциплінарний напрям досліджень «меморіальні студії», предметом якого є вивчення соціальних та колективних проявів пам'яті. Класиками цієї наукової течії вважаються: М. Альбвакс, Ф. Анкерсміт, Ф. Артог, А. Ассман, Я. Ассман, А. Бергсон, А. Варбург, Дж. Верч, Е. Гобсбаум, О. Ексле, Ф. Єйтс, П. Коннертон, Б. Мізтал, П. Нора, Р. Рікер, П. Хаттон, Б. Шацька [289; 2; 6; 8; 9; 20; 38; 378; 44; 315; 380; 140; 362; 195; 231; 291; 307]. Ці праці конкретизуються та доповнюються теоретичними та експериментальними дослідженнями пам'яті, здійсненими психологами: П. Блонським, У. Джеймсом, Г. Ебінгаузом, Б. Зейгарник, Т. Зінченко, Р. Клацкі, О. Лурією, В. Нурковою, Ж. Піаже, Р. Солсо, Е. Тульвінгом, З. Фрейдом, К. Юнгом [24; 74; 313; 104; 111; 132; 168; 196; 207; 249; 377; 286; 316] та ін. У результаті цих наукових досліджень з'явилися пояснювальні схеми, які демонструють особливості функціонування й психічну структуру

індивідуальної пам'яті. Експериментальне походження відповідних моделей є суттєвим аргументом їх достовірності. Тому вони можуть бути покладені в основу розуміння механізмів та базової структури колективної пам'яті.

Початок вивчення «колективної пам'яті» пов'язують з ім'ям французького соціолога М. Альбвакса (Гальбвакса), який почав розглядати пам'ять як колективний феномен і представив концепцію «Соціальні рамки пам'яті» (1925) [289]. Наукові інтереси дослідника багато в чому були визначені його біографією. У ліцеї він навчався у філософа А. Бергсона, після закінчення університету – у відомого соціолога Е. Дюркгейма. Пізніше він зблизився із засновниками «Школи анналів» Л. Февром та М. Блоком і входив у першу редколегію журналу «Аннали», представляючи в цьому міждисциплінарному виданні соціологію. Інтерес М. Альбвакса до проблем пам'яті пояснюється, зокрема, впливом праці його вчителя А. Бергсона «Матерія і пам'ять» (1896) [20].

Амбівалентність «соціальних рамок» в теорії М. Альбвакса полягає в тому, що, з одного боку, соціальне середовище обмежує і впорядковує спогади в просторі та часі, служить джерелом цих спогадів, з іншого – лише тому, що пам'ять опирається на соціальний контекст, вона здатна витримати випробування часом. Більше того, автор вважав, що без систематичної підтримки з боку колективу індивідуальні спогади зникають. Вчений наголосив, що носієм колективної пам'яті є група, обмежена в просторі й часі. Прикладами таких груп є сім'я, церква, суспільство загалом. Ще одна важлива теза М. Альбвакса полягає в тому, що пам'ять постійно актуалізується, орієнтуючись на інтереси відповідних соціальних спільнот, тому зміст спогадів про минуле постійно переглядається.

Впродовж 1940 – поч. 1960-х років в соціально-гуманітарних науках відбувся спад інтересу до проблем колективної пам'яті. Повернення меморіальної тематики відбулось в II пол. 1960-х рр. Це пов'язано з вивченням історичних форм запам'ятовування – мнемотехнік, що започаткувала праця англійської дослідниці Ф. Сйтс «Мистецтва пам'яті» (1966) [380]. В цьому

дослідженні історик аналізувала способи використання та вдосконалення «мнемотехнік» в Середні віки та за часів Ренесансу. Дослідниця наголошувала, що важливими чинниками, які впливають на формування пам'яті, є просторовість та перформативність пам'яті – властивість бути представленою, розіграною у формі дійства чи репрезентованою у вигляді «фігур» – символів історичної пам'яті.

Ще одним вченим, котрий займався проблемами пам'яті, був німецький історик О. Г. Ексле [315], який вивчав традиції вшанування пам'яті в Середньовіччі. Вчений відзначає, що ядро вивчення пам'яті на будь-якому рівні узагальнення складають два обов'язкових пункти: пам'ять становить форму відносин живих та мертвих, і це завжди колективний феномен. Тому середньовічну пам'ять слід розглядати комплексно: в релігійному аспекті – як поминання мертвих живими, і в соціальному – як спосіб утвердження спільноти живих і мертвих.

Новий поштовх у дослідженнях пам'яті розпочався після виходу в світ праці «Франція. Місця пам'яті» (1984) [195]. Видання було ініційоване французьким істориком, представником третього покоління школи анналів П. Нора, котрий і є автором концепції місць пам'яті. Під цією категорією вчений розумів як топографію історичних подій, так і матеріальні (історичні артефакти) чи нематеріальні (промови, ритуали тощо) об'єкти, наділені символічним змістом й покликані актуалізувати образи минулого [194, с. 40].

Проект дослідження місць пам'яті набув широкого поширення. Лише у Франції впродовж 1984–1992 років побачили світ сім томів серії «Французькі місця пам'яті». В останні роки естафету в розробці концепції перехопила Німеччина, де були опубліковані збірки: тритомник «Німецькі місця пам'яті» (2001) під редакцією Е. Франсуа та Х. Шульце [339], «Місця пам'яті античності. Римський світ» (2006) [344], «Місця пам'яті античності. Грецький світ» (2010) [343], «Місця пам'яті християнства» (2010) [345].

Активна розробка сучасною європейською наукою проблем пам'яті обумовлена практичним завданням – пошуком джерел загальноєвропейської

ідентичності, що є однією з важливих засад існування Європейського Союзу. Тому не випадковим є звернення до теми загальноєвропейських місць пам'яті, котрі можуть послужити основою «меморіальної» і, як наслідок, «ментальної» європейської інтеграції. Лише впродовж 2011–2012 рр. були видані три збірки «Європейські місця пам'яті», лейтмотивом яких стала концепція єдиного Європейського Дому [309–311].

Серед сучасних теоретиків колективних форм пам'яті якісно вирізняється доробок британського соціолога, спеціаліста в галузі культурної антропології П. Коннертона та німецького культуролога, експерта з єгиптології Я. Ассмана. Праця П. Коннертона «Як суспільства пам'ятають» (1989) [140] присвячена розв'язанню проблеми способів підтримки та передачі пам'яті соціальних груп наступним поколінням. Серед способів репрезентації минулого вчений наголошував на двох: просторовому – церемоніях вшанування пам'яті та «тілесному», що виявляється як «пам'ять-звичка». Меморіальні церемонії чи церемонії вшанування пам'яті є формами соціальної передачі досвіду. Пам'ять-звичка служить закріпленню форм рухової активності, що визначає володіння певними навиками, способами поведінки. Слід відзначити, що ці механізми репрезентації пам'яті є взаємообумовленими. Так, меморіальні церемонії супроводжуються повторюваністю тілесних практик, що є методом їх закріплення. І в той же час збережені на рівні «пам'яті-звички» навички можуть бути реалізованими в ході меморіальних церемоній.

Німецький вчений Я. Ассман в праці «Культурна пам'ять. Пам'ять, письмо та політична ідентичність в ранніх цивілізаціях» (1992) [9; 326] на матеріалі стародавньої історії розкриває культурні прояви колективної пам'яті. Вчений протиставляє поняття «комунікативна» та «культурна» пам'яті. Комунікативною вчений визначає пам'ять, яка здатна передавати людський досвід у рамках індивідуальних біографій крізь обмежену кількість поколінь. Вона існує в неформальному чи слабо оформленому вигляді й поширюється через повсякденну комунікацію. Натомість культурна пам'ять розуміється як особлива символічна форма передачі та артикуляції смислів, що виходять за

рамки досвіду окремих індивідів чи груп. Вона зберігає події з абсолютного, міфологічного минулого. Їй притаманні високий рівень формалізації, символічний характер кодування (в словах образах, діях тощо), механізм передачі через ритуальну комунікацію [9, с. 58–59]. Ассман наголошував на пріоритетності культурної пам'яті, яка формує простір, куди входять інші форми пам'яті: міметична – навик, моделі поведінки; предметна – позиціонування індивіда відносно предметів навколишнього середовища; комунікативна – мова як засіб зв'язку з оточуючими [9, с. 19–20, 58–59]. Вчений прослідковував взаємозв'язок уявлень про минуле, політичних орієнтирів і традицій, наголошував на важливій ролі писемності в процесі збереження та передачі пам'яті. Важливими категоріями, які розглядав Я. Ассман, є політична та культурна ідентичність. Однак, акцентуючи на культурній пам'яті, яка виходить за межі досвіду окремих груп, автор незаслужено обходить увагою роль історичної пам'яті про події недалекого минулого, які передаються через безпосередню комунікацію.

Поряд з напрацюваннями *memory studies*, важливими є вивчення закономірностей функціонування пам'яті в рамках психології. Дослідження Р. Аткинсона, П. Блонського, У. Джеймса, Г. Еббінгауза, Б. Зейгарник, Т. Зінченко, Р. Клацкі, В. Нуркової, К. Левіна, О. Лурії, Ж. Піаже, Р. Солсо [10; 24; 74; 313; 104; 111; 132; 196; 358; 168; 207; 249] дають можливість виокремити ключові принципи, що визначають особливості процесу запам'ятовування інформації. Ці принципи є справедливими й для історичної пам'яті, яка в тому числі, є й психічним явищем. Так, нормативні принципи, що сприяють запам'ятовуванню інформації, залежать від: суб'єктивних рис особи, мнемічної дії, тобто особливостей процесу запам'ятовування, особливостей інформації та послідовності її подачі.

Принципи, що базуються на суб'єктивних характеристиках особи:

– принцип значимості – чим більш актуальною, значимою є інформація для життєдіяльності особи, тим краще вона запам'ятовується та зберігається;

– принцип співвіднесення із собою. Інформація, що асоціюється з самим собою, запам'ятовується та відтворюється краще. Причиною цього ефекту є те, що оцінка відносно себе є потужним засобом кодування інформації в пам'яті [249, с. 283–284];

– принцип інтересу – чим більший інтерес та цікавість викликає інформація в особи, тим краще вона запам'ятовується;

– принцип обсягу знань – чим більше знань з певної теми має суб'єкт, тим простіше запам'ятовується нова інформація з цієї теми. Встановлення асоціативних зв'язків нової інформації з попередньо збереженою сприяє її кращому запам'ятовуванню.

Принципи, що визначаються характером мнемічної дії:

– принцип установки – краще закріплюється та утримується інформація, щодо якої дана установка на запам'ятовування й тривале збереження, готовність до сприйняття інформації полегшує її запам'ятовування;

– принцип осмислення – чим глибше осмислюється інформація, тим краще вона запам'ятовується;

– принцип повторення – краще запам'ятовується інформація, яка періодично повторюється. На збереження впливають частота і кількість повторень. Найбільш ефективним є часте повторення відразу після повідомлення інформації;

– принцип первинного враження – чим сильнішим є перше враження про предмет запам'ятовування, і чим більше каналів його сприйняття, тим міцніше закріплюється інформація. Цей принцип базується на залученні кількох органів чуття для посилення сприйняття;

– принцип одночасних вражень – уявлення, що виникають одночасно в процесі пригадування викликають одне одного. Цей принцип базується на збереженні природних асоціацій;

– принцип послідовності сприйняття – уявлення, що виникають одне за одним, в ході пригадування викликають наступні уявлення, але не попередні.

Принципи, що визначаються особливостями інформації:

- принцип образності – краще запам'ятовується повідомлення, при передачі якого використані яскраві образи, метафори, аналогії;
- принцип емоційності – емоційно забарвлені повідомлення запам'ятовуються краще. При цьому в одних випадках зберігаються приємні, а в інших – неприємні спогади;
- принцип зв'язку з часом та простором – прив'язка інформації до часових чи просторових характеристик сприяє послідовному й повному відтворенню інформаційного ряду;
- принцип практичності (ефект генерації) – можливість використання знань на практиці сприяє кращому їх закріпленню. Психолог П. Зінченко пояснює цей ефект так: чим більше самостійності виявляє людина у здійсненні якої-небудь діяльності, тим більш сприятливі умови створюються для підвищення продуктивності мимовільного запам'ятовування [111, с. 114–115];
- принцип унікальності – краще запам'ятовується нова інформація, що суттєво відрізняється від наявної, або доступ до якої є обмеженим;
- принцип авторитетності джерела – вказівка на авторитетне джерело інформації загострює увагу до сприйняття повідомлення, сприяє його переконливості та в результаті – кращому запам'ятовуванню.

Принципи, що визначаються послідовністю подачі інформації:

- принцип оптимальної довжини ряду – краще вивчати об'ємний матеріал частинами, ніж весь відразу. Кількість елементів в ряду не повинна перевищувати обсяг короткочасної пам'яті, що визначається числом Міллера (7 ± 2 елементи);
- принцип країв (позиційний ефект) – краще запам'ятовується інформація представлена в кінці й на початку. Найгірше запам'ятовуються середні елементи ряду;
- принцип ізоляції – легше запам'ятовуються рідкісні елементи, що зустрічаються в переліку поряд з типовими;
- принцип незавершеності (ефект Зейгарник) – краще запам'ятовуються незавершені, перервані дії, фрази, завдання [104].

Поряд з принципами збереження актуально звернути увагу й на особливості процесу забування. Так, П. Коннертон звернув увагу на забування як окремий процес, притаманний колективній пам'яті [334]. Дослідник виокремив сім видів забування:

- репресивне стирання, притаманне тоталітарним режимам;
- розпорядче забуття, яке також є проявом волі держави, однак, на відміну від попереднього, воно забезпечує інтереси всіх сторін;
- забування як складова частина формування нової ідентичності;
- структурна амнезія – схильність пам'ятати лише факти, які є соціально значущими;
- анулювання – забування в результаті надлишку інформації;
- забування як заплановане старіння – при інтенсивній циркуляції інформації важливим є її постійне оновлення, при якому значимість мають (відповідно тому й зберігаються) лише останні дані;
- забування як понижене мовчання. Якщо спогади суперечать цінностям та моделям поведінки, які є загальноприйнятими в суспільстві, ці спогади можуть стати причиною культурного пониження. Тому часто легше забути їх, ніж терпіти моральний біль від пониження [335, р. 59–71].

Таким чином, процесам соціального запам'ятовування сприяють: по-перше, суб'єктивні характеристики (значимість повідомлення для спільноти, зокрема для формування колективної ідентичності, співвіднесення інформації з групою, суспільний інтерес до відповідної проблеми та обізнаність у загальній темі); по-друге, спосіб запам'ятовування (попередня установка на тривале збереження, періодичне повторення, передача з покоління в покоління, необхідність осмислення даних та існування асоціативних зв'язків); по-третє, особливості інформації, що запам'ятовується (образність, емоційність, практична значимість, обмежений доступ до повідомлення та авторитетність джерела його передачі); по четверте, черговість подачі інформації (найбільш важливі для запам'ятовування сигнали містяться в кінці та на початку повідомлення). Процеси соціального забування відбуваються внаслідок:

по-перше, втрати значимості інформації (наприклад, після формування нової ідентичності); по-друге, зовнішньої чи внутрішньої установки на забуття (витіснення травматичного досвіду спільноти; репресивне стирання, притаманне тоталітарним режимам; свідоме замовчування спогадів, що суперечать загальноприйнятим у суспільстві поглядам); по-третє, появи нових даних, що гальмують відтворення попередніх (інтенсивна циркуляція інформації, зокрема в ЗМК, сприяє постійному оновленню суспільної пам'яті в процесі комунікації).

Узагальнені особливості процесів функціонування пам'яті притаманні і для таких форм колективної пам'яті як історична та національна. Історична пам'ять – одна з форм колективної пам'яті, сукупність процесів і результат сприйняття, збереження, відтворення та забування соціокультурними групами спільного культурно-історичного досвіду. Національна пам'ять – форма історичної пам'яті, що зберігає сукупність образів, символів, ціннісних орієнтацій, наративів національної історії, які є найбільш значимими для самоідентифікації, самозбереження та консолідації національної спільноти.

У сучасному науковому дискурсі терміни «колективна», «історична», «соціальна», «національна» пам'ять вживаються досить часто. Вітчизняна гуманітаристика часто вживає також термін «жива пам'ять», під якою розуміється передача досвіду між поколіннями при безпосередній комунікації, що простягається в часовому розрізі на глибину не більше 3–4 поколінь. Неодноразово зазначені терміни використовуються лише як метафори – без чіткого концептуального наповнення. Спробуємо встановити й пояснити відмінності та структурні зв'язки між цими категоріями.

Вирішити проблему структурних зв'язків у системі пам'яті намагався ще М. Альбвакс. Він відокремив внутрішню індивідуальну пам'ять від зовнішньої колективної. Вчений говорив про «живі спогади», «живу традицію» [289, с. 237, 276], «живу історію» [285, с. 15–18], однак не використовував термін «жива пам'ять».

Категорію «жива» (комунікативна) пам'ять активно використовував німецький культуролог Я. Ассман. На основі теоретичних здобутків свого попередника науковець виокремив чотири зовнішні (соціокультурні за своєю природою) форми пам'яті: міметична, предметна, комунікативна та культурна [9, с. 19–21]. М. Альбвакс приділяв основну увагу формуванню спогадів при безпосередніх контактах, обмежуючи їх формування «соціальними рамками». Однак, він скептично ставився до їх зовнішніх культурних проявів. Натомість німецький вчений акцентував увагу саме на культурній пам'яті, яка майже не зазнає змін й здатна зберігати т. зв. «абсолютне минуле».

Часова диференціація колективної пам'яті дала можливість Я. Ассману охарактеризувати особливості колективних уявлень в культурах Давнього світу. Проте використання часової структури організації колективної пам'яті (комунікативна → культурна) є малопродуктивним для дослідження пам'яті в контексті сучасності. Адже у кількох аспектах виявляється обмеженість такої моделі пам'яті. З одного боку, відповідний підхід більшою мірою відбиває західні реалії функціонування колективної пам'яті, де оцінки подій позаминулих століть залишаються відносно сталими, не зазнаючи полярних коливань у масовій свідомості. З іншого – на пострадянському просторі значна політизація минулого є реальністю, з якою не можна не рахуватися. Постійне використання «історії» в якості інструмента політики як у радянські часи, так і нині продовжує визначати вектори «переоцінки» минулого, навіть найбільш віддаленого. Для прикладу, це підтверджував австрійський вчений А. Каппелер, який зазначав, що дискусії про спадщину Київської Русі та оцінки постаті гетьмана І. Мазепи із академічної площини перейшли в політичну. При цьому вони не поступаються гостротою обговоренню проблем Голодомору чи Другої Світової війни [355, р. 112–114].

Неоднозначною є умовна глибина «живої» пам'яті. Не кожна молода особа має можливість почути про минуле від безпосередніх очевидців/учасників подій – третього-четвертого покоління. Натомість,

загальновідомо, що жителі Кавказу, Середнього та Близького Сходу зберігають пам'ять до десяти та більше поколінь.

Не слід абсолютизувати можливості «живих» спогадів у відтворенні реальної картини минулого. Одним із невід'ємних процесів пам'яті поряд зі збереженням та відтворенням є забування. Характерною при цьому є схильність до збереження подій, які мають позитивне емоційне забарвлення і забування/витіснення негативного, трагічного досвіду. Як приклад – спогади про Голодомор та репресії 1930-х рр. Слушно з цього приводу зазначив Г. Касьянов: «Пам'ять про голод у радянські часи, з одного боку, була предметом того типу забування, що П. Коннертон називає «репресивним стиранням» (repressive erasure) – якщо йдеться про дії держави, а з іншого – об'єктом забування як «приниженого мовчання» (forgetting as humiliated silence), якщо йдеться про суб'єктів забування» [126, с. 251].

Крім того, виявляється обмеженість пропонованої Я. Ассманом структури колективної пам'яті із суто наукових підходів, адже поряд із категоріями колективна та культурна, в науковому дискурсі широко вживаються категорії історична, соціальна (суспільна), національна пам'ять. Виникає потреба визначення їх місця в структурі колективної.

Модель структури колективної пам'яті (комунікативна + культурна) можна розглядати лише як певний ідеал, до якого слід прагнути задля досягнення стабілізації хоча б у трактуванні подій поза минулих століть української історії. Однак її не слід сприймати як таку, що існує в реальності, подібно до того, як описати демократичне суспільство європейського зразка ще не означає побудувати його в Україні. Недоліки такого підходу визначають необхідність перегляду пропонованої Я. Ассманом структури пам'яті задля пошуку більш універсальної та практичної з урахуванням реалій суспільного розвитку та потреб сучасної науки.

У дисертації не ставиться за мету зігнорувати напрацювання видатного культуролога, проте слід наголосити на необхідності їх критичного сприйняття. Так, Я. Ассман бере за основу диференціації колективної пам'яті канали

передачі надіндивідуального досвіду: дія, предмет, мова, культура. Однак встановлювати на основі такого критерію часову (3–4 покоління – абсолютне минуле) та якісну (мінливість – стабільність) структуру організації пам'яті справедливо лише для вивчення давніх спільнот, в яких комунікації та доступ до інформації мали обмежений характер, а «володіння» минулим/традицією було сакралізованою монополією еліти. Тоді як із процесом становлення відкритого суспільства відбулася своєрідна секуляризація минулого. Розвиток комунікацій у Новий та особливо в Новітній час призвів до того, що історичне знання набуло масового характеру, розширились межі альтернативних трактувань, як результат – фактично були стерті часові рамки «комунікативної» та «культурної пам'яті». Як слушно відзначав історик В. Кривошея, процес глобалізації веде до руйнації консерватизму пам'яті, який забезпечувався передачею досвіду від покоління до покоління [147, с. 28].

До будь-якого суспільного феномену можна застосувати щонайменше двоє трактувань. Вони відповідають філософській дихотомії «можливість – дійсність». Яскравим прикладом є існування двох підходів до розуміння демократії: нормативний – теоретична модель ідеальної конструкції та емпіричний – аналіз реальних проявів демократії. Значна кількість дискусій ґрунтується на тому, що сторони використовують різні підходи, тобто вкладають різний зміст в одне й те ж поняття. Розуміння можливого подвійного трактування допоможе уникнути безпредметних дискусій, якщо, звичайно, метою сторін є порозуміння, а не доведення власної правоти за будь-яку ціну.

В суспільно-політичному ракурсі така схема віддзеркалює існування офіційної норми та соціальної/неофіційної дійсності як реакції на норму. Проектуючи ці роздуми на колективну пам'ять, вважаємо за доцільне виокремлювати в її структурі два рівні: офіційний та неофіційний. Диференціація рівнів історичної пам'яті за таким критерієм є компліментарною до протиставлення Я. Ассманом комунікативної та культурної пам'яті, зокрема через «полярність соціальної еліти, яка володіє знанням, ... та групи» [9, с. 58]. Звичайно, кожна схема є спрощенням, що не відбиває цілісної картини

реальності, а лише використовується для її пояснення та кращого розуміння. Однак врахування на основі критерію офіційності/нормативності існування двох рівнів колективної пам'яті усуває суперечності часової диференціації. За таких умов основні теоретичні конструкції Я. Ассмана набувають актуального звучання, суголосного сьогоденню, що дає можливість більш рельєфно розглянути суспільні реалії сучасності.

Теорія когнітивного дисонансу Л. Фестінгера дозволяє визначити типові моделі взаємодії офіційного та неофіційного рівнів колективної пам'яті. Згідно з цією теорією між двома когнітивними елементами можливі три види відношень: 1) Іррелевантні – відсутність зв'язків; 2) Консонансні – взаємодоповнення, відповідність; 3) Дисонансні – взаємовиключення, суперечність [284, с. 295–297]. До них можемо додати ще четвертий тип зв'язків: 4) Резонансні – взаємопосилення, синергія.

Так, два рівні пам'яті можуть перебувати в нейтралітеті, доповнювати один одного або ж протистояти один одному. При цьому наслідки протистояння проявляються у формах: а) зближення в напрямі консолідації; б) асиміляції, підкорення одного рівня іншим, з можливою подальшою зміною статусу; в) посилення радикалізації/дистанціювання обох рівнів.

Характерно, що процес формування пам'яті на офіційному рівні має характер конструювання, а на неофіційному – реконструкції. Існування двох рівнів можна розглядати не лише на соціальній осі «влада – суспільство», а й на етнічній, що свідчить про функціональність такого підходу. Так, В. Кривошея справедливо відзначив, що «будь-яке накидання своєї історичної пам'яті під виглядом спільного минулого будь-якому іншому народу викликає завжди прихований опір, сприймається як приниження гідності» [147, с. 30]. Пропонований підхід дозволяє розглядати цю ситуацію як дисонанс у взаємодії пам'яті титульної нації (офіційної) з пам'яттю етнічної спільноти (неофіційною), що призводить до радикалізації останньої.

Залишається проблема встановлення системних відношень між категоріями колективної, історичної, соціальної, національної та культурної

пам'яті. Для її вирішення повернемося до напрацювань М. Альббакса. Він наголошував на необхідності «розрізняти дві пам'яті, які можна назвати внутрішньою та зовнішньою чи особистою та соціальною. Говорячи більш точно, ... автобіографічна та історична» [285, с. 8–9].

Виділені категоріальні дихотомії відображають важливі критерії характеристики пам'яті: носій (індивід чи соціальна група), механізм формування (внутрішній чи зовнішній) та зміст (безпосередній автобіографічний досвід чи досвід, що передається, історичний). Ці критерії відповідають алгоритму «Суб'єкт–Дія–Результат» [28, с. 147]. Вказані категорії відображають алгоритм функціонування будь-якої системи, тому їх можна розглядати базовими і в структурі колективної пам'яті. *Суб'єктом* пам'яті може бути як соціальна чи етнічна група, так і суспільство чи нація вцілому, що й дає можливість говорити про відповідно соціальну, етнічну, суспільну та національну пам'ять. Під «*дією*» розуміються конкретні історичні чи політичні практики, тому вживають поняття історична, рідше – політична пам'ять. Можливий «*результат*» зберігається в традиціях, комеморативних практиках, місцях пам'яті, тобто носить характер культурної, ритуальної пам'яті.

Дискусійним є питання про співвідношення між колективною (історичною) пам'яттю та свідомістю. Наприклад, російський філософ Ж. Тощенко характеризує суть історичної пам'яті як «сфокусовану особливим чином свідомість» [269, с. 4]. Проте ототожнювати їх неправомірно, зважаючи на досягнення психології, в якій пам'ять не є ні свідомістю загалом, ні жодним її видом. Разом з тим пам'ять і свідомість як складові психіки досить тісно інтегровані між собою. Якщо розглядати пам'ять як психічний процес, то вона є одним із процесів, якими характеризується свідомість, поряд з відчуттями, мисленням, увагою, емоціями тощо. Натомість, коли підходити до пам'яті з позицій сукупності збережених образів, тобто через її зміст, то в свідомості як вищій формі відображення дійсності в окремий момент часу актуалізуються чи відображаються лише окремі образи з усього масиву пам'яті.

Ще одна проблема постає з визначенням категорій «міфологічна» та «релігійна» пам'ять. Сам М. Альбвакс говорив про «релігійну колективну пам'ять» [289, с. 219–264]. Очевидними є суттєві функціональні відмінності між пам'яттю та міфологією й релігією. Пам'ять як джерело збереженої інформації має характер нейтрального психічного феномену, хоча й може доповнюватися емоціями. Натомість для міфології та релігії емоційна та ціннісна забарвленість є невід'ємними атрибутами. Пам'ять може містити інформацію, що носить лише пізнавальний характер і не має практичного значення, а міфологія та релігія спрямовані на актуальне сприйняття дійсності. Загалом міфологія та релігія є формами світогляду, які притаманні не лише архаїчним суспільствам, а й сучасному. Так, О. Бойко визначає сучасний політичний міф як віддзеркалену в образах ірраціональну форму світосприйняття і світобачення, яка спрощено і контрастно пояснює картину світу та регулює суспільні відносини [31, с. 84]. В такому ж контексті Ю. Шайгородський розглядає міфотворчість як процес формування політичної свідомості [303, с. 261]. Тому, мабуть, більш доцільно та обґрунтовано говорити про міфологічну та релігійну форми свідомості, ніж пам'яті.

Отже, пам'ять одночасно є і психічним, і соціокультурним феноменом. Як елемент людської психіки пам'ять, зокрема історична, розглядається через сукупність процесів запам'ятовування, збереження, відтворення та забування. Натомість її соціокультурні прояви стимулюють сприймати її в якості результату цих процесів – змісту пам'яті. Комплексне дослідження цього феномену потребує врахування як психічного – (механізмів), так і соціокультурного (змісту) складників історичної пам'яті.

Висновки до першого розділу

Отже, політичний вплив – це процес взаємодії суб'єктів політичної системи, виражений в діях агента впливу, метою та/або наслідком яких є зміна поведінки, поглядів, почуттів адресата впливу в середовищі політичного буття

чи зміна самого середовища. Політичний вплив як різновид суспільних впливів є складовою політичної системи, що визначає механізми функціональних зв'язків між її елементами (суб'єктами та об'єктами). Окремими варіантами є системно організований, спрямований на ціль управлінський вплив та прихований психологічний маніпулятивний вплив.

Універсальність політичного впливу визначає можливість його здійснення різними суб'єктами суспільних відносин (політичними інститутами, організаціями, суспільними групами, окремими особами) з використанням широкого арсеналу можливих засобів (ресурсів, інструментів та методів) і відтворенням у різних варіантах (видах, формах, стратегіях). Те, наскільки отримані результати впливу відповідають первинним очікуванням чи поставленій меті, визначає ефективність здійснення впливу. Вдале використання політичних, економічних, інформаційних та особистих факторів сприяє підвищенню результативності впливу.

Політичний вплив визначає механізми функціональних зв'язків та взаємних трансформацій елементів політичної системи. Функції політичного впливу є похідними від загальних функцій політичної системи та відповідають її структурі. Зокрема на громадському рівні відбувається артикуляція та агрегування інтересів, а на політичному – формування конкретних цілей, їх реалізація та загальний контроль. Комунікативні функції служать для забезпечення зв'язку та обміну між різними суб'єктами й рівнями політичного впливу. Ефективний обмін вимогами та рішеннями, підтримкою та діями забезпечує стабільне функціонування політичної системи. Натомість порушення комунікативних зв'язків призводить до соціальних потрясінь, що можуть супроводжуватися акціями протесту й громадянської непокори.

Багатоаспектність способів реалізації політичного впливу відображає такі його характеристики: зовнішні прояви (рівень відкритості дії, рівень гласності дії, спрямованість на об'єкт), суб'єктні мотиваційні риси (раціональна складова, рівень усвідомлення, цільові ознаки), організаційно-процедурні характеристики (наявність владних повноважень в ініціатора впливу, методи, організаційна

складова) та часово-просторові характеристики впливу (масштаби поширення, час дії, періодичність).

Основними функціональними етапами впливу є мотиваційний, операційний, процесуальний та результативний. Мотиваційний етап передбачає формування цілей та бажаних результатів політичного впливу як мотивів здійснення впливу. Ключовими є мотиви досягнень, бажання влади, мотив афіліацій. Операційний етап впливу полягає в аналізі й виборі адекватних ситуації засобів впливу – ресурсів та інструментів. Ресурс є структурною характеристикою, що вимірюється конкретними кількісними показниками і вказує на можливість виконання діяльності. Інструмент є функціональною характеристикою, що визначає особливості виконання дії. Можливість здійснювати вплив та досягати бажаного результату визначається наявністю достатнього ресурсу та необхідних інструментів впливу. Процесуальний етап впливу може реалізовуватися у формі безпосередньої комунікації або через системне управління. Комунікативний вплив передбачає наявність трьох основних елементів: встановлення контакту між ініціатором та адресатом впливу; передачу інформації задля модифікації мотивів та установок адресата; закріплення результату та спонукання до реалізації нових установок у поведінці, прийнятих рішеннях тощо. При системному управлінні відбувається регулювання певної суспільної сфери, значимої для життя особи та суспільства. Результативний етап включає оцінку ступеня досягнення результату і його врахування/використання в наступних діях. Отримані результати можуть задовольняти (цілком чи частково) очікування агента впливу або мати негативні наслідки й потребувати виправлення. Прямим результатом політичного управління може бути покращення чи погіршення стану та функціонування відповідної суспільної сфери, а наслідками – зміна якості життя населення.

Серед сучасних студій пам'яті можна виділити два напрями: фундаментальний – теоретичні напрацювання щодо сутності, структури, механізмів формування пам'яті та прикладний – безпосереднє дослідження змісту колективної пам'яті конкретної спільноти чи епохи, чинників, що

впливали на це формування. Обидва напрями досліджень взаємопов'язані та взаємообумовлені. Натомість із-поміж прикладних досліджень чітко викристалізувалися дві окремі течії, присвячені вивченню відповідно змістового (місця пам'яті) та функціонального (мнемотехніки) елементів пам'яті. На сьогодні проблематика дослідження колективних форм пам'яті займає одне з провідних місць у світовій гуманітарній науці. Вивчення її прикладних аспектів є важливим складником пошуку загальноєвропейської ідентичності. Проблеми сучасного українського державотворення також визначають необхідність комплексного вивчення цього феномену, що є необхідним для розуміння суспільних процесів сучасної України.

Історична пам'ять – це одна з форм колективної пам'яті поряд із соціальною та культурною, сукупність процесів та результат сприйняття, збереження, відтворення та забування соціокультурними групами спільного культурно-історичного досвіду. Соціальна, історична та культурна пам'яті характеризують відповідно носія, зміст та форму представлення колективних спогадів. Національна пам'ять – форма історичної пам'яті, що зберігає сукупність образів, символів, ціннісних орієнтацій, наративів національної історії, які є найбільш значимими для самоідентифікації, самозбереження та консолідації відповідної національної спільноти. Колективна історична пам'ять як надіндивідуальний психічний феномен соціокультурного характеру потребує необхідності прийняття до уваги як процесів/механізмів, так і змісту, що є їх результатом. Не слід розглядати історичну пам'ять тотожною історичній свідомості чи міфології, які є в першу чергу формами відображення, а не збереження дійсності. Зміст історичної пам'яті зберігається та виражається в наративній (історичні міфи, символи та архетипи, суспільні цінності та стереотипні оцінки), а ретранслюється в перформативній (комеморативні церемонії, місця пам'яті, традиції, звичаї) формі. Суспільними сферами, що впливають на формування історичної пам'яті, взаємодоповнюючи одна одну, є політика пам'яті, історична освіта, меморіальна культура, медійний дискурс.

Функціонування історичної колективної пам'яті ґрунтується на ряді нормативних принципів та особливостей: історичні атрибути окреслюють зміст пам'яті – безпосередній історичний досвід відповідної етнонаціональної спільноти; психологічні принципи керують обробкою інформації, зокрема психічними процесами запам'ятовування, збереження, відтворення та забування; соціальні норми регулюють поведінку індивіда в групі – колективна ідентифікація та інтеграція, структурування суспільних уявлень через окреслення «соціальних рамок пам'яті»; культурологічні закономірності визначають форми збереження, репрезентації та міжгенераційної ретрансляції колективного досвіду; політичні принципи визначають ідеологічну складову історичної пам'яті.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЯК СФЕРА ВЗАЄМОДІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ

2.1. Концептуальні характеристики політики пам'яті

Політика пам'яті є важливою складовою державної гуманітарної стратегії. Особливого значення вона набуває в умовах постмодерних перетворень перехідного суспільства, що безпосередньо торкаються і функціонування політичної системи. Так, процес демократичного транзиту стає незаперечною й безапеляційною реальністю. Необхідність ліберальних політичних та економічних перетворень також не викликає значних суперечок. За такого стану речей ідеологічні дискусії набувають ретроспективного напрямку, тобто їх предметом стає не пошук моделей розвитку для майбутнього, а конструювання моделей оцінки минулого.

Перед визначенням концептуальних характеристик політики пам'яті варто окреслити місце історичної пам'яті в ході реалізації акцій політичного впливу. Як уже зазначалося, структурними елементами політичного впливу є: суб'єкт (агент, ініціатор взаємодії), об'єкт впливу та середовище, в якому відбувається взаємодія. Кожному із цих складових притаманні свої характеристики, що визначають особливості реалізації впливу в окремо взятому випадку. Ініціатор впливу має мету, заради якої відбувається дія, та засоби впливу, що характеризують його здатність досягати мети. Саме мета визначає вибір засобів впливу. Останні доцільно розділити на дві взаємопов'язані групи: ресурси впливу та інструменти впливу.

Об'єкт політичного впливу становить певну сферу/атрибут адресата впливу, на зміну якої орієнтований вплив. Це може бути: воля, емоції, свідомість, окрема дія чи поведінка загалом, переконання, ідентичність тощо. Також визначальними є власні характеристики об'єкта впливу, які визначають можливості приймати вплив чи противитися йому. До них можна віднести

рівень гіпнабельності, сугестивності, особисте ставлення до протилежної сторони у взаємодії, особливості поведіння в колективі, схильність піддаватися чи протистояти груповому тиску, ефектам натовпу. Ці складові та їх взаємодія опосередковані характеристиками середовища, в якому відбувається вплив. До них належать: тип політичної системи, налагодженість комунікативних зв'язків, характер політичної культури, суспільні традиції та групові норми тощо.

Важливим чинником здійснення політичного впливу є історична пам'ять. Як елемент політичного впливу історична пам'ять може визначати чи не кожен його характеристику: ресурси, засоби, об'єкт, предмет, рівень впливовості, отриманий результат. При формуванні певного типу історичної пам'яті вона фактично є *об'єктом* політичного впливу. Згідно з конструктивістськими теоріями (Е. Дюркгейм, М. Альбвакс, П. Бергер, Т. Лукман, Е. Хобсбаум, П. Коннертон, Б. Шацька [15; 140; 341; 352; 44; 307]) історична пам'ять формується залежно від актуальних суспільних та політичних інтересів. Відповідно актуалізовані образи привносяться чи стимулюються зовні, а не є перейнятим безпосередньо досвідом. Тому закріплення чи відтворення певного образу, стану, оцінки чи моделі історичної пам'яті може бути метою впливу суб'єктів політичного процесу.

Історична пам'ять як *ресурс* політичного впливу набуває потенціалу в інформаційну епоху, коли інформація стає провідним мірилом влади та впливовості. Разом з тим постмодерний дискурс змінив суспільні акценти від гранднаративів й проектів соціальної модернізації до програм реконструкції та ретрансляції минулого. Тому, відповідно до типології ресурсів впливу, запропонованої А. Етціоні, зміст історичної пам'яті можна віднести до культурно-інформаційних ресурсів впливу. Зокрема історична пам'ять є джерелом аргументації в політичних дискусіях, наприклад, для легітимації здобуття країною незалежності чи перебування при владі. Пам'ять як ресурс впливу допомагає підтвердити/виправдати правильність та правомірність політичних рішень чи дій.

Як *інструмент* впливу в політичній сфері часто використовується мобілізаційний потенціал пам'яті. В цьому випадку структури свідомості залучаються не просто для підтвердження аргументів суб'єкта, а для зміни структур внутрішнього світу, свідомості, ціннісних орієнтирів та норм поведінки адресата впливу, що відповідає нормативним засобам впливу згідно з типологією А. Етціоні.

Історична пам'ять як контекстний фактор (*чинник середовища*) політичного впливу зберігає норми й зразки поведінки, притаманні для відповідної культури, характеристики психологічного складу спільноти. Пам'ять визначає прийнятні та неприйнятні зразки взаємодії суб'єктів та об'єктів політики і при цьому не залежить від їх волі. Показовим прикладом може служити жорстоке побиття студентів у Києві на Майдані Незалежності у ніч на 1 грудня 2013 р., що призвело до спонтанного масового виступу населення як протесту проти авторитаризму та жорстокості влади, неприйнятних для української ментальності.

Постає питання про етичність маніпулювання суспільною пам'яттю. У всі часи влада була монополістом на написання історії, тому як слушно наголошував О. Міллер, це явище існує здавна і тією чи іншою мірою є неминучим [182]. Морально-етичні межі використання історичної пам'яті в політиці визначаються не тим, хто її використовує, а тим, наскільки ретрансльований зміст пам'яті відповідає об'єктивним реаліям. Насправді межі допустимості такого впливу визначаються ціллю, що ставить перед собою агент впливу: суспільно значущою і прихильною до інших спільнот чи індивідуально-корпоративною, що супроводжується агресією щодо опонентів.

Прийнятно: 1. Об'єкт: закріплення єдиної моделі національної пам'яті, формування національної свідомості й громадської ідентичності, включення європейських цінностей до національної ментальності. 2. Ресурс: легітимація здобуття незалежності держави як самовизначення нації, доведення приналежності народу до європейської цивілізації. 3. Інструмент: мобілізація громадянського суспільства задля контролю влади й вирішення внутрішніх

проблем, зростання патріотичних почуттів, військова мобілізація для протистояння зовнішній агресії.

Недопустимо: 1. Об'єкт: перемога на виборах, дискредитація політичного опонента та його електорату, перешкоджання росту громадської активності. 2. Ресурс: виправдання репресій проти населення, легітимація військової агресії, доведення правомірності злочинних дій влади. 3. Інструмент: посилення депресивних настроїв, формування травматичних станів суспільної свідомості, дезінтеграція чи розкол суспільства тощо.

Отож, як елемент функціонування політичної системи історична пам'ять може виступати в протилежних іпостасях: об'єкта політики та/чи її засобу. У випадку, коли пам'ять є об'єктом цілеспрямованої діяльності органів державної влади, варто говорити про «політику пам'яті».

Існують різні терміни на позначення відповідної державної політики. У підготовленому співробітниками Українського інституту національної пам'яті термінологічному словнику-довіднику подано такі визначення. Меморіальна політика – складова системної і послідовної державної політики в ділянці формування історичної та національної пам'яті [190, с. 220]. Політика пам'яті – дійсний простір творення нових політичних відносин на основі трактування та репрезентації суспільного минулого; складна взаємодія ряду суб'єктів, націлена на підтримку або перегляд окремих елементів суспільної пам'яті; сукупність дій, покликаних до погодження та взаємного прийняття різних інтересів у сфері інтерпретації минулого [190, с. 325]. Державна політика пам'яті – важлива складова політичної діяльності (гуманітарної політики) держави; сукупність унормованих в концептуальному й правовому відношеннях принципів, методів та конкретних державних й суспільно-політичних заходів з використання (урахування) інформації про історичне минуле в процесах державного (національно-державного) будівництва й соціокультурного відтворення політичної нації [190, с. 329]. При розгляді цього феномену історик Л. Герасименко вказує на роль політичного сегменту в процесі вироблення й формування цінностей історичного минулого з конкретною суспільно-

політичною метою [58, с. 121]. Натомість В. Солдатенко підкреслював також важливість наукового підґрунтя в розробці програми цієї політики. Він визначав зміст державної політики пам'яті як «цілеспрямовані, унормовані з конституційно-правового погляду, науково обґрунтовані зусилля держави, спрямовані на виявлення, збереження, утвердження у суспільній свідомості пам'яті про найбільш значущі для відтворення й життєдіяльності політичної нації події та процеси минулого в інтересах суверенного державотворення й цивілізаційного поступу» [248, с. 16].

Беручи до уваги наведені дефініції, вважаємо за необхідне сутність цього явища розкрити таким чином. Політика пам'яті – цілеспрямована діяльність органів державної влади, партій, громадських організацій з управління суспільною пам'яттю шляхом конструювання / закріплення, деконструкції / усунення або актуалізації / повернення цілісної моделі пам'яті чи її окремих складових з метою формування/корегування станів суспільної свідомості та ідентичності; сукупність механізмів, процедур та форм взаємодії суб'єктів політичного процесу, спрямованих на управління колективною пам'яттю. Варто зазначити, що в науковому дискурсі також використовуються інші синонімічні терміни: «меморіальна політика», «історична політика». Менш поширені: «політика минулого», «мнемоісторія», «політика історії», «хронополітика», «політика соціального часу», «політика ідентичності», «політика національної спадщини», «символічна політика». В дисертації ставиться завданням не протиставляти чи порівнювати між собою різні типи політичних практик відображення минулого, а визначити їх роль як таких у політичному процесі. Тому задля уникнення частих тавтологій у тексті ці терміни використовуються як синоніми, якщо не вказано іншого.

На використання того чи іншого терміну в різних країнах накладають відбитки наукові лінгвістичні традиції, міждержавні контакти й особливості використання відповідної термінології. Наприклад, англомовна література переважно оперує поняттям «politics of memory» (політика пам'яті) [364; 376, р. 23–24]. У Німеччині використовується категорія «Geschichtspolitik»

(історична політика). В Польщі поширений термін «*polityka historyczna*» (політика історична), де він запозичений з німецької мови.

Характерно, що термін «історична політика» (на відміну від «політика пам'яті») знайшов поширення також у Росії. Можна визначити кілька причин розповсюдження цього терміну в російському науковому та публіцистичному дискурсах: по-перше, «історична політика» є калькою з німецького «*Geschichtspolitik*»; по-друге, відбулося запозичення терміну з періоду перебудови в СРСР, коли була започаткована історична політика, що спрямовувалась на ліквідацію «білих плям історії», тобто стосувалась історичної науки, а не пам'яті; по-третє, термін свідомо використовується для протиставлення «політиці пам'яті» як способу «маніпулювання минулим». Таким чином відбувається зміщення акцентів – створюється ілюзія ніби влада не маніпулює історією, а сприяє «правильному» її висвітленню, «протидіє фальсифікаціям» (прикладом може слугувати «Комісія з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії» при Президенті Російської Федерації, що діяла в 2009–2012 рр.). Тому, відповідно – ініціативи вищого державного керівництва з посиленням на образи історичної пам'яті автоматично легітимуються суспільством як такі, що: а) базуються на науково достовірній інформації; б) протидіють викривленню сприйняття минулого; в) відновлюють історичну справедливість; г) сприяють забезпеченню державних інтересів Росії. Зокрема ці чинники масово й виразно простежуються в російській пропаганді щодо анексії Криму.

Науковий дискурс неоднозначно ставиться до співвіднесення цих категорій. Історики А. Киридон та О. Міллер схиляються до розрізнення «історичної політики» (діяльності державних еліт, спрямованої на переписування історії та деформацію суспільної пам'яті, цілеспрямований політичний вплив на історичну науку) та «політики пам'яті» (осмислення умов співіснування різних пластів суспільної пам'яті та відповідних досвідів) [128; 182]. Натомість на теоретичному рівні абсолютизувати подібне жорстке протиставлення цих термінів вважаємо недоречним. По-перше: в наведеному

розрізненні зміст відповідних практик замінюється мотивами їх виконавців. По-друге: осмислення суспільної пам'яті та її формування/деформація (в тому числі за допомогою історичної освіти) є нероздільними складовими у здійсненні цивілізованого процесу управління колективною пам'яттю.

Дослідниця Л. Нагорна запропонувала такий варіант співвіднесення цих категорій: «Є всі підстави для того, щоб застосовувати поняття «політика пам'яті» як узагальнююче, «історична політика» – як уточнююче для позначення її державно-правових аспектів, а рідко вживане поняття «мнемоісторія» – як використання історичної спадщини в самому процесі пригадування» [187, с. 113].

Вважаємо за доцільне розглядати історичну та меморіальну політики як окремі складові політики пам'яті. Їх зміст доцільно охарактеризувати, виходячи із семантики термінів. Зокрема, меморіальну політику варто окреслити як таку, що включає процедури формування місць пам'яті та комеморативних практик вшанування минулого. У той же час, історична політика орієнтується на формування та репрезентацію гранднаративу в шкільній освіті, медійному дискурсі, кінематографії тощо. За масштабами реалізації політика пам'яті, як і будь-яка інша, може мати всесвітній, континентальний, державний, регіональний, місцевий, корпоративний рівні. У дослідженні йдеться саме про державну політику, якщо не вказано іншого.

Для кращого розкриття змісту реалізації політики пам'яті використаємо категорію «меморіальні акції» як безпосереднє конкретне публічне вираження політики пам'яті. Меморіальна акція (від лат. *memoria* – «пам'ять» та *actio* – «діяти») – суспільно-політична дія публічного характеру, пов'язана з формуванням колективної пам'яті. Прикладами меморіальних акцій можуть слугувати: відкриття пам'ятника, випуск ювілейної монети, присвоєння імені відомого діяча певному закладу, святкування річниці історичної події. Вчинення актів вандалізму проти історичних пам'яток також до певної міри є меморіальними акціями, але орієнтованими не на підтримку/вшанування, а осуд/дискредитацію символів історичної пам'яті.

Відповідно меморіальні акції можуть бути: а) за характером – мирними чи конфліктними; б) за метою – спрямовуватись на збереження існуючої моделі національної пам'яті, її повне чи часткове оновлення або осуд альтернативних моделей; в) за емоційною наповненістю – тріумфально-піднесеними, жалобно-скорботними, нейтральними; г) за масштабами – міжнародними, державними, регіональними, місцевими.

Відповідно до системного підходу в дослідженні, варто охарактеризувати структурні, функціональні та нормативні аспекти феномену політики пам'яті. Так, структурна складова дає можливість охарактеризувати ключові риси й складові елементи політики пам'яті. До *структурних елементів* політики пам'яті можна віднести такі категорії: характер, специфіку, функції, суб'єкти здійснення та об'єкти спрямування, мету, завдання, форми реалізації конкретної політики.

Специфіка політики пам'яті визначається сукупністю її характерних рис та особливостей. Характерними рисами є її іманентність політичній системі, включення в гуманітарну стратегію держави та орієнтованість на актуальні потреби й цінності суспільства. Особливістю цієї політики є інструментальність, що характеризує її не як самостійну сферу, а як таку, що доповнює та взаємодіє з іншими галузями державного управління. Приміром, актуалізація героїчних і трагічних образів минулого, формування цілісних стійких картин історії свого народу, формування почуття патріотизму та національної самосвідомості/ідентичності є одними з основоположних завдань соціального, освітнього, культурного секторів державного управління. Вона також може бути як елементом політичного менеджменту (системне управління суспільно-політичними процесами), так і складовою політичного маркетингу (впровадження в практику певних настанов колективної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади). У залежності від поставлених завдань меморіальна політика є вибірковою щодо спогадів, які актуалізуються, а також може здійснювати творчий або руйнівний вплив.

Загалом характер меморіальних практик є досить багатограним, тому їх можливо трактувати в різних формах:

- політичне маніпулювання минулим – за механізмами реалізації (Н. Луман);
- лінгвістичне обґрунтування «ефекту реальності минулого» – за способом вираження та міфологічністю (Р. Барт);
- виправдання феномену «дрейф пам'яті» (Ж. Дерріда);
- топологія злопам'ятства – за перформативністю (Ж. Дельоз);
- виправдане забуття – за етичним ставленням до минулого (М. Бланшо) [за 314, с. 100];
- симулякризація дійсності – повторення, формування уявних копій того, чого не існувало насправді (Ж. Бодріяр) [26];
- соціальна драматургія – за зовнішніми проявами й механізмами передачі пам'яті (І. Гофман) [351, р. 19–22];
- символічне насилля – за сутністю, як прояв владного примусу (П. Бурдьє) [332, р. 1–67];
- форматування масової свідомості – як спосіб конструювання змісту колективних спогадів, тобто їх структуризація відповідно до значимості;
- ірраціональне стимулювання, що базується на ретроспективній практиці, а не на перспективній доцільності – як спосіб мотивації;
- масова комунікація – за формою передачі інформації;
- суспільно-політичне регулювання, спрямоване на управління поведінкою особи та групи – за політичною метою.

За темпоральним критерієм варто виокремити три групи функцій політики пам'яті, які умовно можна назвати: «функції для минулого», «функції для сучасності», «функції для майбутнього».

- *Функції «для минулого»* – збереження, відтворення та вшанування пам'яті про історичні події, символи, постаті: функції меморіалізації, актуалізації, консенсусна, глорифікації та віктимізації.

– *Функції «для сучасності»* – використання пам'яті як: а) критерію для оцінки конкретних подій; б) шаблону (матриці, схеми, ментальної карти) для суспільної орієнтації особи; в) зразку бажаної/небажаної поведінки; г) стимулу для її повторення чи утримання від неї в конкретній сьогоденній ситуації (функції ідентифікації, дидактична, компенсаторна, мотиваційна, орієнтуюча, регуляції, стабілізації, уніфікації). Це може переходити у спекуляцію історичною тематикою задля реалізації актуальних особистих чи корпоративних політичних інтересів (відволікаюча, легітимації, дестабілізації, компрометуюча функції). В останньому випадку говорять про маніпулятивну політику пам'яті [87, с. 265].

– *Функції «для майбутнього»* – визначення перспектив, векторів і стратегії майбутнього розвитку держави, мобілізація суспільства для реалізації цих стратегій: інтеграційна, мотиваційна, мобілізуюча, орієнтуюча функції.

Ці групи функцій співзвучні, але не тотожні режимам історичності, пропонованими Ф. Артогом – пасеїзм, презентизм та футуризм [6]. В ідеалі ці три групи функцій (крім маніпулятивних) мають поєднуватися. Зокрема, на цьому наголошувала політолог О. Волянюк. У результаті такого поєднання «політика пам'яті мусить стати органічною складовою хронополітики як процесу конструювання політичних відносин крізь призму минулого заради майбутнього політичного розвитку» [50, с. 121]. Тобто ці функції необхідно розглядати як триєдине завдання – формування в суспільній свідомості образу того, яким було, яким є і яким буде життя етносу, суспільства, нації, держави, реконструкція та конструювання цього образу в реальності.

Серед суб'єктів, що здійснюють політику пам'яті, доцільно розрізняти інституціоналізовані та неінституціоналізовані. Неінституціоналізовані суб'єкти політики пам'яті здійснюють ситуативну діяльність в цій сфері. До них належать суспільні рухи та окремі громадські діячі. Детальний перелік інституціоналізованих суб'єктів політики пам'яті в Україні за специфікою діяльності та підпорядкуванням наводить О. Волянюк, яка поділила їх на урядові та недержавні. До урядових інституцій, що є суб'єктами формування

суспільної пам'яті, належать: Міністерство освіти і науки; Міністерство культури; офіційна (урядова) преса; Український інститут національної пам'яті. Серед недержавних (неурядових) інститутів та громадських організацій О. Волянюк виокремила кілька груп:

А. Організації, створені безпосередніми учасниками подій, очевидцями, постраждалими. Вони переважно є носіями трагічної пам'яті, відповідно їх мета – збереження та вшанування пам'яті про «травму». До таких організацій належать: спілки колишніх в'язнів концтаборів та репресованих; організації постраждалих та учасників воєнних дій; громадські формування етнічних меншин, що свого часу зазнали насильної депортації та вигнання з рідних земель; організації небайдужих до наслідків екологічних катастроф минулого.

Б. Громадські об'єднання, що виступають за збереження та відновлення традицій, яких можна класифікувати як носіїв героїчної пам'яті. Їх ціллю є збереження, повернення, відновлення минулих звичаїв, традицій, устрою, норм та моделей поведінки тощо: організації військового характеру (козацькі формування, рицарські ордени тощо); організації суспільно-політичного характеру (комуністичні, монархічні, анархістські тощо); організації елітарного характеру (дворянські об'єднання); організації релігійно-етичного характеру.

В. Наукові та культурно-просвітні організації, мета яких – вивчення й популяризація знань про минуле: науково-дослідні організації; культурно-просвітницькі об'єднання; товариства, діяльність яких спрямована на збереження та відновлення історико-культурних пам'яток [48, с. 123–125].

Також існує варіант класифікації громадських організацій за ступенем пріоритетності політики пам'яті поряд з іншою діяльністю: а) спеціалізуються на меморіальній роботі (або ж вона є основною для них); б) займаються зазначеним видом діяльності поряд з іншими проектами; в) час від часу беруть участь у реалізації завдань політики пам'яті [199, с. 46].

Об'єктом реалізації політики пам'яті є суспільство загалом чи його окремі групи (соціальні, етнічні, територіальні, мовні тощо). Разом з тим слід виокремити мішені, на трансформацію яких спрямована меморіальна політика:

суспільна думка, патріотичні почуття, громадська воля, історична пам'ять, національна свідомість та ідентичність.

Метою таких практик є формування й закріплення в суспільстві моделі пам'яті та управління колективною історичною свідомістю задля реалізації завдань політичної системи. За допомогою цієї політики можуть реалізовуватися різноманітні інтереси: гармонійні та антагоністичні, прогресивні, консервативні та реакційні, постійні та тимчасові, стійкі та нестійкі, загальні та приватні [50, с. 101].

Похідними від мети та інтересів є завдання цих практик, що можуть реалізовуватися як складова політичного менеджменту, спрямованого на соціальні (загальні) пріоритети, чи політичного маркетингу, мета якого – завоювання влади (приватні інтереси). До першої групи належать такі завдання: формування національної ідентичності; уніфікація різних моделей пам'яті, зведення до несуперечності офіційного та неофіційного її рівнів; подолання конфліктних інтерпретацій у трактуванні минулого; згуртування зусиль членів тієї чи іншої спільноти, відстоювання і зміцнення їх громадських позицій; консолідація суспільства/нації, створення об'єднуючих символів; актуалізація суспільно-значущого досвіду минулого; демонстрація позитивних прикладів для наслідування; мобілізація населення до здійснення суспільних перетворень; підтримка внутрішньої політичної стабільності; залучення індивіда до історичного досвіду спільноти. До другої групи можна віднести завдання, що прямо чи опосередковано стосуються політики пам'яті: здобуття, утримання або перерозподіл влади; інтеграція/дезінтеграція суспільства; легалізація політичних дій; компрометація ідеологічного суперника; демонстрація спадкоємності/послідовності суспільно-політичного розвитку (при проведенні агітації); формування ціннісних орієнтирів та установок в межах політичної сфери.

Форми реалізації історичної політики на прикладі діяльності громадських організацій окреслив дослідник Ю. Опалько:

- збір, фіксація, систематизація, зберігання та публікація документів, листів, спогадів, біографічних, історичних та етнографічних матеріалів;
- пошук, зберігання та повернення в науковий та культурний обіг археологічних знахідок, історичних та культурних пам'яток, творів мистецтва, предметів старовини та народного побуту;
- проведення громадсько-політичних акцій (мітингів, демонстрацій, зборів, днів пам'яті тощо) з метою привернути увагу до проблем збереження історико-культурної спадщини, української мови та традицій, присвячених певним історичним датам, видатним митцям, громадським, політичним діячам;
- організація наукових та культурно-мистецьких заходів – конференцій, симпозіумів, форумів, концертів, фестивалів, виставок, конкурсів тощо;
- інформаційно-освітня робота (особливо серед молоді): вивчення рідної мови, народних традицій, популяризація фольклору, поширення історичних знань (у тому числі через залучення ЗМК);
- краєзнавча робота, розвиток місцевого туризму, створення народних, етнографічних музеїв тощо;
- збереження, розвиток та популяризація культури, мови й традицій національних меншин;
- розвиток міжрегіональних, міжнаціональних та міжнародних культурних зв'язків [199, с. 46].

Після розкриття структурних елементів варто перейти до розгляду *функціональних складових* меморіальної політики, що розкривають способи й засоби її реалізації. До них належать: ресурси, що використовуються в цих практиках, інтенсивність і послідовність розгортання, процедури, механізми та етапи їх здійснення.

Як відомо, Е. Тоффлер розділив ресурси влади на три групи: силу, багатство та знання [268]. Аналогічно до такого поділу слід розглядати три групи ресурсів політики пам'яті: силові, економічні, інформаційні. До силових (примусових) ресурсів політики пам'яті належить: нормативно-правова база (в т. ч. меморіальні закони), люстраційні структури, система контролю та

виконання. Вони використовуються для унормування, організації та впровадження відповідних практик. Економічні ресурси забезпечують фінансування меморіальних проектів: створення нових та впорядкування існуючих місць пам'яті, проведення церемоній вшанування, видання й поширення матеріалів просвітницького характеру, реалізація історичних медіа-проектів тощо. Здійснення меморіальних практик неможливе без достатнього інформаційного забезпечення. До інформаційних ресурсів належать: експертне/наукове знання, емпіричні та аналітичні результати моніторингових досліджень, система прогнозування, планування й розробки програм впровадження історичної політики.

За змістом та інтенсивністю впливу на суспільну свідомість можна розкрити послідовні кроки впровадження політики пам'яті:

1. Актуалізація наявних суспільних образів минулого.
2. Корегування моделей колективної пам'яті без кардинальних змін.
3. Якісне перетворення старих чи впровадження нових моделей пам'яті.
4. Формування нових ідентичностей, оціночних систем, способів поведінки (звичок, традицій).
5. Використання закріплених ідентичностей, установок, зразків поведінки для реалізації загальносуспільних, корпоративних чи приватних інтересів у ході політичної діяльності.

Для перших трьох кроків минуле є об'єктом управління та метою політичного впливу (формування спогадів й оцінок), а в наступних кроках пам'ять виступає в якості засобу впливу (використання закріплених образів).

Механізми реалізації державної меморіальної політики є такими:

- прийняття законів та указів, що регулюють характер, особливості церемоній і форми вшанування вагомих історичних подій, діячів, образів (нормативна база);
- розробка освітніх програм і підручників з урахуванням особливостей формування національної пам'яті (освіта);

- збереження існуючих, створення нових меморіальних об'єктів (місць пам'яті) та їх використання для актуалізації образів минулого (культурний ландшафт пам'яті);
- формування пантеону історичних героїв/мучеників (особи);
- запровадження календаря історичних свят (події);
- впровадження відповідних колективних традицій/ритуалів святкування (поведінка);
- акцентування уваги на авторитетності, унікальності, достовірності, корисності інформації про минуле, джерел походження та засобів передачі, а також дій, які стимулюються цією інформацією (актуальність).

Політолог О. Бойко наголошував на існуванні двох рівнів колективної пам'яті: офіційного, що цілеспрямовано конструюється та регулюється владою, та неофіційного, який формується стихійними суспільними процесами [29, с. 98–100]. Тому, як було вище зазначено, подолання суперечностей між цими рівнями є одним із ключових завдань державної політики пам'яті. Можна запропонувати такі етапи його виконання:

1. Артикуляція політичних інтересів.
2. Формулювання офіційного рівня колективної пам'яті (створення гранднаративу) відповідного інтересам суспільно-політичного розвитку – вироблення ідеальних зразків (нормативний аналіз).
3. Моніторинг початкового стану неофіційного рівня соціальної пам'яті (наявного/існуючого стану масової свідомості) – аналіз наявного стану історичної пам'яті (позитивний аналіз).
4. Пошук ефективних механізмів управління історичною свідомістю (консолідація / наближення неофіційного та офіційного рівнів пам'яті).
5. «Пілотування» – апробація пропонованих механізмів на прикладі обмеженої цільової аудиторії з метою отримання практичних висновків щодо можливого поширення на рівні всього суспільства.
6. Реалізація механізмів пам'яті на масовому рівні.
7. Моніторинг кінцевого стану суспільної історичної свідомості.

8. Оцінка досягнутих результатів відповідно до первинних інтересів та формування нових цілей.

Як і будь-яка система, політика пам'яті базується на нормативних засадах, що визначають схеми, моделі та принципи, у відповідності з якими відбувається впровадження цих практик. До *нормативних аспектів* варто віднести: принципи впровадження, типи, моделі, тактики й стратегії реалізації меморіальної політики.

Політика пам'яті повинна втілюватися згідно з принципами: відповідності завданням суспільного розвитку; узгодженості стратегій реалізації різними суб'єктами політичного процесу; врахування станів колективної свідомості, неофіційного рівня пам'яті; несуперечності реаліям історичного розвитку здобуткам історичної науки; відсутності імперативності та насилля; врахування когнітивних особливостей та процесів пам'яті. Більше того, історик В. Кривошея визначав необхідність формування державної меморіальної політики «на принципах рівності і протидії всім формам дискримінації моделей пам'яті незалежно від етнічного, політичного, ідеологічного, релігійного джерела їх виникнення в умовах поліетнічності і поліконфесійності» [147, с. 35]. Звичайно, в умовах військової агресії моделі пам'яті, які використовуються в антиукраїнській пропаганді та становлять загрозу державним інтересам, виносяться за дужки в подібному ліберальному підході до формування інклюзивної національної пам'яті.

Історична пам'ять може бути значним конфліктогенним чинником, зберігаючи спогади про минулі соціальні чи міжетнічні образи, суперечки, ворожнечу. Так, співіснування різноманітних трактувань минулого, суперечливих між собою призводить до станів, які визначають як «війни пам'яті» чи «конфлікти пам'яті», які із символічної площини можуть переходити в реальні громадянські протистояння або провокувати й загострювати міжнародні конфлікти. Тому одним з основних завдань політики пам'яті – сприяння їх попередженню й залагодженню. Аналізуючи світовий

досвід, Я. Грицак пропонував кілька варіантів розв'язання таких конфліктів, які фактично становлять різні типи реалізації меморіальної політики:

- агресивна політика пам'яті – силове нав'язування пануючої версії сприйняття минулого, як у міжвоєнних Польщі та Румунії. Ризикований і сумнівний спосіб, що потребує значної централізації влади та достатніх ресурсів для втілення. Небезпека полягає і в тому, що цей спосіб може привести до зворотних наслідків – актуалізації альтернативних оцінок минулого. В Україні подібні ефекти можна простежити в період президентства В. Ющенко та (ще більшою мірою) – за часів В. Януковича;

- нігілістичний підхід – ігнорування конфліктів пам'яті, покладаючись на природне забуття. Але кожне покоління, соціальна чи етнічна спільнота природно прагне мати власну історію і зберігати пам'ять попри ігнорування унікальності цієї спільноти офіційною владою;

- політика висміювання – прощання зі сміхом з власним минулим (приклад Великої Британії, де поширені телешоу, в яких відкрито кепкують з англійських традицій). Проте жарти з власною історією можуть сприйматися як національна образа;

- пакт про забуття – усунення з суспільного дискурсу конфліктогенних і неприємних для пригадування сюжетів історії. Прикладами є Німеччина Конрада Аденауера та Іспанія після режиму Франко. Однак такий пакт має обмежений термін дії. З часом суперечки про минуле розпалюються ще з більшою силою;

- суспільна байдужість до минулого – наслідок гордості за теперішнє. Прикладом вчений наводить сучасну Іспанію, в якій населення не має помітного інтересу до власної історії, однак воно пишається нинішніми успіхами країни та зацікавлене в майбутніх здобутках [69, с. 74–78].

Дещо по-іншому розглядала можливі типи політики пам'яті О. Волянчук, – за критерієм рівня культури влади та суспільної толерантності:

- індиферентна – встановлення таких правил політичного співжиття, при яких державні установи, політичні сили й громадськість здебільшого

байдужі до різноманітних поглядів на минуле та комеморативних практик; останні видаються неважливими на фоні базових соціально-економічних проблем;

- конфронтаційна – обмеження проявів терпимості, сприйняття іншої версії минулого як чужорідної та незрозумілої, носіїв якої неможливо долучити до співпраці;

- поблажлива – домінування одного з наративів, при якому інші оцінюються як слабші, існування яких можна одночасно допускати й зневажати;

- критично-полілогічна – повага до думок, цінностей, традицій іншого, можливість змінювати прийняті наративи у процесі конструктивних історичних дискусій, за появи нових свідчень, оновлення дослідницьких можливостей тощо [50, с. 120–121].

Узагальнивши вищенаведені підходи, можна виокремити три можливі варіанти офіційної політики пам'яті як політики меморіального примирення: 1) силове усунення, але не вирішення конфлікту пам'ятей через нав'язування панівної позиції (агресивний чи конфронтаційний тип політики пам'яті); 2) ігнорування, применшення існуючих протиріч на користь втілення програм соціально-економічного розвитку (індиферентний, нігілістичний тип політики пам'яті, пакт про забуття, суспільна байдужість до минулого); 3) ініціювання діалогу щодо суперечливих питань, результатом чого може бути «подолання минулого», символічне покаяння та прощення образ (поблажливий та критично-полілогічний типи).

Було розглянуто моделі політики примирення щодо конфліктів пам'яті. Загалом же реалізація меморіальної політики системно розкривається через відповідні моделі, тактики і стратегії. Використовуючи системний підхід, *модель політики пам'яті* слід визначити як поєднання трьох складових: функціональної, структурної та нормативної. Функціональна складова визначає характер відповідних меморіальних практик, зокрема: форму та зміст політики, способи збереження, відтворення та вшанування пам'яті, засоби «подолання»

минулого й закріплення спільної ідентичності. Структурна – містить перелік ключових подій, символів, нарацій. Нормативна – включає оціночні характеристики й способи ставлення до контраверсійних проблемних історичних явищ. Відповідне бачення моделей політики пам'яті використано для порівняння європейських та російських меморіальних практик (див. Додаток В). *Тактика політики пам'яті* – це послідовність безпосередніх короткострокових завдань, пріоритетів, інтересів, що формуються і втілюються під впливом зовнішніх умов. Тактика є інструментом реалізації стратегії. *Стратегія політики пам'яті* – це довгострокова, послідовна, конструктивна, раціональна програма, що спирається на ідеологічні пріоритети та моніторингові показники й визначає спрямованість політики пам'яті на досягнення її загальної мети. Отож, модель визначає, що зберігається в суспільній свідомості, як воно оцінюється та в які способи відбувається актуалізація збереженого. А стратегія і тактика формулюють відповідно далеку й близьку перспективу, вектор розгортання меморіальної політики та зв'язок з іншими секторами політичного управління, загальний орієнтир й окремі кроки, що ведуть до його реалізації.

Беззаперечним є державотворчий потенціал політики пам'яті. Так, здійснення політики пам'яті на основі різних принципів може призвести до формування різних типів державності. Найбільш виразним прикладом у цьому контексті є порівняння національної та радянської моделей пам'яті щодо України. Ключові відмінності між ними виразно продемонстрували історики Ю. Шаповал та І. Гирич. Принципами *радянсько-російської моделі історичної пам'яті* щодо України є такі тези: Україна – це невід'ємна складова євразійського цивілізаційного простору, частина т. зв. «русского мира»; українці є не самостійною нацією, а частиною єдиного «русского» народу, поряд з росіянами та білорусами, і тому не мають історичних прав на власну державність. Серед усіх народів лише російський має державну історію, а доля інших народів – бути будівельним матеріалом для творення історії Росії; Україна має спільну з Росією історичну пам'ять і не має власного історичного

процесу. Натомість *українська національна модель історичної пам'яті* ґрунтується на протилежних принципах: Україна – це частина європейської цивілізації; українці, поряд з росіянами та білорусами, – самостійний та рівноправний історичний етнос, а тому й сьогодні мають будувати власну державу; Україна має відмінну від російської історію, свій історичний процес і відповідно – історичну пам'ять [53, с. 18–19].

Отже, втілення політики пам'яті на основі радянських принципів передбачає існування України лише в межах російської державності. Натомість протилежна позиція визнає легітимність існування самостійної української державності – в минулому, сучасному та майбутньому.

2.2. Політика пам'яті в контексті міжнародних інтеграційних процесів: цивілізаційні моделі політики пам'яті

У сучасному глобалізованому світі проблеми сприйняття й оцінки минулого виходять за межі компетенції окремих держав і стають предметом міжнародного обговорення не лише серед академічних, а й політичних кіл. Для гармонійного розвитку окремої держави необхідне примирення між різними етнічними чи соціальними спільнотами. Міжнародну співпрацю також неможливо ефективно втілювати (особливо в далекій перспективі) без подолання наслідків минулих суперечностей. Таке залагодження має в першу чергу ментальний характер. Україна, не зважаючи на багаторічні коливання, все ж ствердила свій курс на європейську інтеграцію. Тому для нашої держави важливе досягнення відповідних стандартів не лише в економічному зростанні та рівні демократії, а й у питанні моделей репрезентації минулого. Для цього варто проаналізувати досвід інших країн, зокрема представників колишнього соціалістичного табору, щодо їх меморіальної політики в ході євроінтеграції. Також необхідно осмислити ключові риси західної моделі пам'яті, щоб свідомо розробляти і втілювати власну меморіальну стратегію.

Значення політики пам'яті для становлення сучасної української нації та внутрідержавного управління є незаперечним. Крім того, І. Мусієнко зазначає, що «завданням політики пам'яті є інтеграція української історії в світову та європейську, ... сприяння утвердженню позитивного іміджу України як європейської держави, що має давню історію та культуру» [186, с. 83–84]. Це формулювання має цінний посил – меморіальна політика покликана забезпечувати не лише внутрішні «потреби», а й відповідати на зовнішні виклики. Тому важливим є питання щодо ролі історичної пам'яті у міждержавних відносинах України з її партнерами. Зокрема, розкриття теоретичних та прикладних вимірів взаємозв'язку між політикою пам'яті та зовнішньополітичною стратегією на прикладі цивілізаційного вибору сучасної України.

Політика пам'яті спрямована на забезпечення інтересів інших сфер державного управління, що свідчить про її інструментальний характер. Інструментальна функція колективної пам'яті яскраво виявляється в міждержавних взаєминах у процесі визначення зовнішньополітичних напрямів співробітництва та розбудові глобальних міжнародних відносин. При цьому значення має як зміст пам'яті, так і форми її репрезентації. Елементи пам'яті знаходять свій вияв у різних формах: від окремих ритуалів дипломатичного протоколу до глобальних геополітичних орієнтирів, закріплених через «традиції» міжнародної співпраці (традиційні союзники, традиційні суперники). До них також належать місцеві особливості дипломатичного прийому (як-то український звичай зустрічі іноземних високоповажних гостей з хлібом-сіллю), обов'язкові ритуали вшанування пам'яті за участю іноземних делегацій (покладання квітів до меморіалів загиблим у Другій Світовій війні, жертвам Голодомору, Голокосту тощо).

Крім зовнішніх ритуальних форм вияву пам'яті, важливим є врахування її змістового наповнення. Гармонійні міждержавні відносини неможливі без узгодження конфліктних інтерпретацій минулого різних націй та етнічних груп, а світові інтеграційні процеси потребують закріплення спільного пам'яттєвого

дискурсу як інструменту формування колективної наднаціональної ідентичності. Приклади цих двох стратегій розвитку пам'яті демонструє Європейський Союз, в рамках якого відбувається цілеспрямоване формування на континенті неконфліктного меморіального простору, перетворенням історії Європи на чинник інтеграції. Проводиться робота зі збирання європейської історії в єдину оповідну цілісність з наголосом на те, що зближує народи, нівелює минулі антагонізми. Політолог Ю. Зерній зазначала, що примирення колективної пам'яті стало невід'ємним компонентом подолання численних векторів колишніх протистоянь: Німеччина – Франція; Англія – Ірландія; Німеччина – Чехія; Німеччина – Польща; Італія – Словенія – Хорватія; Греція – Туреччина тощо [96, с. 11–12].

Варто охарактеризувати європейський досвід «подолання минулого» та формування колективної пам'яті. У практиці країн ЄС поширені дві тенденції щодо вирішення міждержавних меморіальних конфліктів: 1) Подолання суперечливих інтерпретацій і закріплення спільного пам'яттєвого дискурсу в підручниках з історії; 2) Щире визнання власної провини в міжетнічних конфліктах у випадку, коли одна сторона постраждала від іншої.

Інструментом подолання суперечливих трактувань європейського минулого стали комісії з перегляду шкільних підручників історії: франко-німецька, німецько-польська, німецько-чеська. Класичним прикладом міждержавного примирення на рівні пам'яті є взаємини Франції та Німеччини. Країни, які за 75 років (з 1870 р. по 1945 р.) тричі воювали одна з одною, після Другої Світової війни взяли за переписування посібників історії. До цього шкільні підручники були наповнені образом противника, чим формували вороже упереджене ставлення до сусіднього народу.

Вперше така ідея з'явилася ще в 1935 р., коли вчені двох країн виробили спільні рекомендації щодо викладання історії. Початок більш активної співпраці поклали зустрічі істориків у м. Шпеер (1948–1950 рр.), а в остаточному вигляді франко-німецька комісія оформилась лише на поч. 1960-х рр. Результатом тривалої співпраці став презентований у 2006 р.

спільний франко-німецький підручник з історії для випускних класів. Це унікальний випадок, коли дві країни, що довгий час ворогували між собою, досягли порозуміння в дисципліні, яка в минулому була найактивніше вживаною як інструмент для вироблення національних стереотипів і легітимації агресивної державної політики [88, с. 98–99].

Для Німеччини ці комісії стали інструментом реалізації зовнішньої політики. Інститут Георга Екерта як науково-дослідницький центр із розробки шкільних підручників фінансується переважно Міністерством закордонних справ країни. Робота істориків у комісіях відповідає зовнішній стратегії країни, спрямованій на підтримання миру, причому така діяльність поширюється не лише на сусідні держави. Діяльність Інституту Георга Екерта проводиться на Балканах або, наприклад, в Ізраїлі, де цей інститут є одним із активних учасників політики «посередництва», яку Німеччина провадить у відповідних регіонах [88, с. 113].

Представники України також зверталися до Інституту Георга Екерта за консультаціями. Так, було започатковано проект «Підручники з історії та соціології в країнах СНД у полі напруги між національним самоутвердженням та міжнародною орієнтацією». Його завданнями стали: залучення авторів підручників до міжнародного обміну творчими ідеями; критичний аналіз стану шкільних підручників з історії; впровадження в країнах СНД, зокрема в Україні, принципів сучасної історичної дидактики; усунення зі шкільних підручників «образу ворога», історичних стереотипів, що перешкоджають міжетнічному примиренню [281, с. 4–5].

Для моделі пам'яті Європейського Союзу характерна не стільки глорифікація історії, як покаяння – згадка про помилки минулого, задля недопущення їх повторення в майбутньому. Нові члени ЄС теж здійснювали символічне приєднання до спільної пам'яті – вшанування жертв Голокосту та світових воєн. Варто навести кілька прикладів, найвиразнішим з яких є Іспанія. Разом із вступом Іспанії до ЄС в 1985 р. відбулося її залучення до європейської пам'яті про Голокост. Країна відчувала причетність до трагедії єврейського

народу в роки війни. Зокрема, режим Франко відзначився пасивним ставленням до репатріантів та антисемітизмом щодо власного єврейського населення. У 1978 р. король Хуан Карлос відвідав колишній табір у Маутгаузені (Австрія), де відкрив меморіальну дошку в пам'ять про загиблих іспанців. Кульмінаційним у закріпленні нового меморіального дискурсу став 1992 р., на який припали п'ятсотріччя виселення іспанських євреїв, падіння останнього мусульманського царства в Гренаді та відкриття Колумбом Американського континенту. Цим подіям були присвячені численні заходи, які в очах світової спільноти засвідчили остаточне відмежування Іспанії від франкізму на користь європейських демократичних цінностей.

Важливим є вивчення досвіду колишніх країн соціалістичного табору, зокрема Латвії. Для цієї країни стало характерним намагання подолати наслідки радянської ідентичності, представивши свою країну як жертву двох тоталітарних режимів (гітлерівського і сталінського). Також зазвучали вислови про два геноциди – єврейського та латвійського населення. Намагання прирівняти страждання латвійців зі злочинами Голокосту спрямовувалось не на заперечення останнього, а на визнання латвійцями власної історії. Однак така ініціатива не отримала підтримки з європейської сторони. Історики П. Боннар і М. Мекль слушно зауважили: «Пам'ять про страждання латвійського народу увійшла в суперечність із пам'яттю про Голокост» [88, с. 168]. Кількість євреїв, що були знищені на території Латвії в роки війни, не поступається, а то й перевищує кількість постраждалих серед етнічних латвійців. Тож Захід зажадав від латвійської влади ясності щодо участі її громадян у Голокості.

Найбільш конфронтаційним стало вшанування в 1998 р. загиблих «Латвійського легіону добровольців СС», в лавах якого були члени загонів, відповідальних за знищення євреїв на території Латвії. Внаслідок використання нацистської риторики у висвітленні цієї акції російськими ЗМК, вона набула широкого негативного розголосу. У першу чергу – серед країн Євросоюзу, розбудова якого спирається на прагнення не допустити повторення жахів Голокосту. Хоча в Латвії марші легіонерів розглядались як вшанування борців

за незалежність країни. Тому їх заборона владою стала б рівнозначною поступкам на користь Росії та поверненню до радянської ідентичності. З іншого боку, проведення подібних акцій перешкоджало руху до європейської інтеграції країни. Врешті прагматизм і бажання відновити образ країни за кордоном взяли гору над екстремізмом й етноромантизмом. В 1998 р. за ініціативою президента Латвії була заснована комісія істориків, що мала за мету вивчення злочинів проти людяності в період нацистського та радянського окупаційних режимів, у тому числі – участь латвійців у вбивствах єврейського населення [220].

Покаяння перед невинними жертвами є зрозумілим. Так, хрестоматійним символом стало колінопоклоніння Віллі Брандта перед пам'ятником жертвам варшавського гетто 7 грудня 1970 р. Нелогічним видається вибачення постраждалого перед колишнім агресором. Це стосується забутих жертв війни з боку Німеччини, точніше, німецького етнічного населення, яке було виселене з територій їх проживання в Чехословаччині (Судети), Польщі (Сілезія та Померанія), Угорщині, на Балканах. Для відстоювання їх прав у 1958 р. була створена громадська організація Спілка виселенців. Активну діяльність вона розгорнула в 1990-х роках, коли почала заднім числом використовувати сучасні критерії оцінки минулих злочинів, вживаючи риторику демократії та прав людини. Звучали вимоги про відшкодування завданих збитків населенню, майно якого було примусово конфісковане [див. 88, с. 131–139].

Найбільш характерною стала акція, звернена до чеського уряду під гаслом «скасування декретів Бенеша». Декрети Бенеша – спеціальні укази, що мали силу закону, видані чехословацьким президентом Едвардом Бенешем. Деякі з них стосувалися експропріації майна судетських німців, що підлягали виселенню зі своїх домівок до Німеччини в 1945 р. Заклики щодо скасування цих указів почали з'являтися з 1989 р., хоча ніякої юридичної сили на той час вони не мали. Особливо голосно такі заклики прозвучали в 2000–2002 рр., перед вступом країни до Євросоюзу. Чеська сторона вимушена була йти на поступки. Президент В. Гавел ще в січні 1990 р. публічно попросив вибачення перед судетськими німцями. Пізніше була підписана німецько-чеська

декларація про осуд чеською стороною актів насилля при виселенні. У результаті ця акція мала лише юридичний та символічний характер. Попри побоювання чехів, «скасування» цих декретів не передбачало жодних матеріальних відшкодувань. Однак ця акція стала важливим чинником у зближенні Праги з Берліном та в набутті Чехією повноправного членства в ЄС.

Досвід цих держав щодо залучення до європейської моделі пам'яті є показовим та повчальним для України в плані реалізації зовнішньополітичної стратегії. Примітно, що курс на євроінтеграцію та модернізація національної пам'яті розпочалися одночасно за часів президентства В. Ющенка і стали двома ключовими напрямками в його політиці. Проте ні одна, ні інша ініціатива не мала однозначних та задовільних здобутків.

З одного боку, саме в цей період Голодомор став для переважної більшості населення трагедією, яку не можна не згадувати, а відтак – одним з основних консолідуючих символів. Позитивну тенденцію щодо його прийняття у руслі офіційної політики продемонстрували всі регіони. Більшість населення всіх областей, крім східних, стали підтримувати визнання Голодомору актом геноциду [82]. Також деякі зміни відбулися в суспільній оцінці діяльності УПА. За даними опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» впродовж 2006–2007 років, від 52 до 46 % знизилася кількість тих, хто негативно ставився до надання воїнам УПА статусу учасників національно-визвольних змагань. При цьому 36,7% респондентів більшою чи меншою мірою підтримують таку ідею [255].

З іншого боку, посилилася внутрішня конфронтація населення та відцентрові тенденції. Опитування Центру ім. Разумкова в Криму засвідчило лише за два роки (з 2006 по 2008 рр.) зменшення кількості тих, хто вважав Україну своєю Батьківщиною, – з 74 до 40%. А вже в 2011 р. після обрання президентом В. Януковича цей показник знову зріс до 71%. Більше того, кількість тих, хто не вважав Україну своєю Батьківщиною, зменшилася з 33% в 2008 до 18,5% в 2011 р. [301]. Тенденція до різких коливань у поглядах пояснює посилення антиукраїнських настроїв у Криму навесні 2014 р. після

зникнення «свого» президента. Крім недоліків української внутрішньої політики, дається взнаки російська популяризація ідеї «русского мира», що набула поширення з 2006 р. Як відзначали експерти Національного інституту стратегічних досліджень, ця ідея стала інструментом російської пропаганди на пострадянському просторі, зокрема для реалізації інтеграційних проектів та утримання України в силовому полі Росії [278].

Характерним також є порівняння оцінок діяльності президентів України, Росії, Білорусі та США серед українського населення згідно з дослідженням Інституту соціології НАНУ. Це опитування демонструє більш позитивні оцінки діяльності глав іноземних держав, порівняно з президентами України. Крім того, з 2004 р. російський та білоруський лідери отримують стабільно вищі оцінки, ніж президенти США. Лише в 2012 та 2013 рр. діяльність Б. Обама була оцінена вище, ніж його російських колег. Та все ж ці оцінки були нижчими, ніж в О. Лукашенка (див. табл. 2.1).

Такі показники, з одного боку, є виявом запиту на сильну та ефективну владу радянського/пострадянського зразка, а з іншого – свідчать про дієвість російського інформаційного впливу в українському медіапросторі. Важливими були б також оцінки діяльності лідерів ЄС. Однак, відсутність подібних моніторингових даних вже свідчить про недостатню поширеність відомостей щодо їх діяльності. Оцінка самими громадянами рівня своєї поінформованості стосовно західних інтеграційних структур бажає кращого. За опитуваннями Центру Разумкова впродовж 2005–2007 рр. від 58 до 61% громадян визнають, що саме інформація в ЗМІ формує їх ставлення до Євросоюзу, а 56–57% прагнуть отримувати більше відомостей про ЄС. При цьому лише 6,6–11,8% визнають її повною й детальною. Натомість 40–44% вважають її неповною і від 33 до 40% вказують, що матеріалів дуже мало [89 с. 68]. На квітень 2013 р., за даними того ж Центру Разумкова, середнім та низьким оцінили стан обізнаності відповідно 38,6 і 43,5% респондентів, а 9,5% визнали, що не мають жодних даних про ЄС. Лише 5,3 % громадян вважали свій рівень знань високим, що вдвічі менше, ніж у квітні 2005 та квітні 2007 рр. [90, с. 118].

Таблиця 2.1

Оцінка діяльності президентів України, Росії, Білорусі, США

Середній бал по шкалі 1–10 балів

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
України	Л. Кучми				В. Ющенко			В. Янукович		
Середній бал	3.0	4.0	3.0	3.2	5.6	3.8	3.8	5.1	3.5	3.6
Росії	Б. Єльцина		В. Путіна					Д. Медведєва		В. Путіна
Середній бал	3.9	3.5	6.8	6.7	6.0	6.3	7.3	6.6	5.3	5.8
Білорусі	О. Лукашенка									
Середній бал	4.9	4.6	5.8	5.6	5.8	6.3	6.9	7.6	6.3	6.7
США	Б. Клінтона		Дж. Буша					Б. Обама		
Середній бал	7.6	7.6	6.1	4.5	5.0	4.8	5.3	6.2	5.8	6.1

Цит. за [283, с. 462] : Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг [Текст] / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.

Ще гірше виглядає ситуація з поширенням та запитом на інформацію про Північноатлантичний альянс. За дослідженням Центру Разумкова щодо оцінок громадянами рівня їх власної поінформованості про НАТО, виявляються такі факти. Впродовж 2002–2006 рр. більшість визначала рівень проінформованості як «низький» і «середній». Високим його вважали лише 3–7% опитаних. У жовтні 2006 р. 47% респондентів визнали стан власної обізнаності про Альянс низьким, 32% – середнім, 12% – повідомили, що не мають ніякого уявлення про нього.

Важливу роль у формуванні/поверненні негативного образу НАТО відіграли акції протесту проти міжнародних військових навчань «Сі Бриз» на території України, особливо в 1997 та 2007 рр. Вони незмінно проходили під проросійськими гаслами за активною участю компартії, прогресивних соціалістів та організацій, що виступали за слов'янську єдність і відновлення

СРСР. Їхні дії були своєрідним спусковим механізмом в актуалізації ворожого ставлення до Альянсу [137].

Негативне ставлення до Північноатлантичного альянсу було наслідком не лише недостатньої пропаганди, а й результатом повернення стереотипів колективної пам'яті часів Холодної війни. І лише агресія Росії (реальні події, а не пропагандистські політичні гасла чи індивідуальні домисли) показала справжній образ чужого, агресора і ворога. Цей приклад яскраво свідчить про живучість, дієвість, ефективність радянських міфологем і ще раз доводить необхідність активного «опрацювання минулого» (Т. Адорно).

За досить низького рівня поінформованості про НАТО майже половина громадян України хотіли б знати про нього більше, 39% опитаних заявили, що це їх не цікавить. При цьому впадає в очі та обставина, що найменшим є запит від людей, які або засвідчили, що не знають нічого про НАТО, або вагаються в оцінці власної обізнаності. Серед громадян, які не мають жодної інформації, понад 56% не виявляють бажання її отримати [22, с. 24–25]. Відсутність достатньої інформації про інтеграційні структури Заходу разом з активною пропагандою «руського мира» є причинами того, що до 2014 р. населення України стабільно підтримувало союз із Росією та Білоруссю більшою мірою, ніж вступ до ЄС і НАТО. При цьому з 2001 р. переважала частка населення, що ставилась до НАТО негативно, ніж позитивно [57, с. 42].

Ці недоліки слід враховувати при реалізації сучасної гуманітарної та зовнішньополітичної стратегії. За даними ряду соціологічних служб, у 2014 р. громадська думка врешті схилилася в бік євроатлантичної інтеграції [див. 112, с. 4–5; 202]. Однак це відбулося не завдяки історичній пам'яті про належність до європейської християнської культури, а ціною героїв Небесної Сотні та патріотів, які захищають східні території України. Також були зроблені реальні кроки України в цьому напрямі (підписання й ратифікація Угоди про асоціацію з ЄС).

Втім, не все так однозначно виглядає в царині меморіальної політики. Недостатнє осмислення досвіду меморіальної стратегії адміністрації

В. Ющенко, зокрема щодо етнічного питання, дається взнаки в історичній політиці вже за президентства П. Порошенка. Зокрема, нині активно відбувається пропагування змісту пам'яті, відмінного від російського/радянського, що було основою гранднративу часів президентства В. Януковича. Але при цьому часто зберігається та сама форма подачі історичних розповідей: архетипні конструкції «ми – вони», «добро – зло», «свій – чужий», «герой – ворог», які, на думку політолога Ю. Шайгородського, є ефективним механізмом формування суспільних міфів [303, с. 84]. Перегин стосується не стільки в сприйнятті Російської Федерації як об'єктивно існуючого агресора, а в ставленні до росіян, мільйони з яких проживають в Україні. Для сучасної демократичної країни неприпустимим є (свідоме чи несвідоме) формування надуманих стереотипів внутрішнього ворога.

Аналогічні системи оціночних координат були поширені в ідеології СРСР, але вони не зазнали деконструкції в пострадянський період. Ще в 2008 р. на круглому столі «Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність» в Інституті стратегічних досліджень політолог М. Погребинський наголосив: «Сьогодні міфи радянської доби намагаються замінити їхнім так само міфологічним дзеркальним запереченням. Якщо раніше у нас героями були чекісти, то тепер звеличуються такі ж криваві «есбісти» (співробітники служби безпеки). ... Слід відмовлятися від «біло-чорного» мислення» [116, с. 23]. Через шість років ця позиція залишається такою ж актуальною. У війні пам'ятників героїчні, мужні, величні образи радянської історії часто замінює така ж героїчна, мужня і велична постать С. Бандери. А. Портнов відмічав особливі риси львівського пам'ятника який, втім, «витриманий в тій же стилістиці, що й інші пострадянські пам'ятники Бандері. Постамент – високий, герой – зосереджений і непохитний, його слава – безсумнівна» [215, с. 40].

Подібну думку виголошує політолог Л. Нагорна: «Тим вітчизняним історикам, які вважають, що в інтересах формування національної ідентичності можна й не згадувати про злочини бандерівської ОУН, варто нагадати, що політика пам'яті лише тоді може стати підмурком суспільної моралі, якщо буде

по максимуму деідеологізована і співвіднесена з неупередженим історичним знанням. Поки що ж у цій політиці можемо спостерігати здебільшого процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого» [187, с. 150–151].

Як не парадоксально, але намагання пропагувати національні постаті, альтернативні/ворожі російським, і таким чином відсторонитися від російської історії, часто лише додатково актуалізує образ Росії, причому, не завжди як ворога. Далеко не кожен до анексії Криму та нападу на Схід України готовий був сприймати її таким чином. (За даними КМІС з 2008 по 2013 рр. позитивне ставлення до Росії проявляли від 80 % до 93 % українців. І лише у вересні 2014 р. цей показник становив менше половини – 48% [321]). Тим самим несвідомо відображається паралельність історичного поступу, постійний характер зв'язків, спільність (хоча й із багатьма суттєвими відмінностями) історичної долі. В результаті, замість того, щоб показати «європейськість» України, демонструється її «не-російськість». Психологи стверджують, що підсвідомо людина не сприймає заперечну частку «не». У результаті виголошене «Україна – це не Росія» сприймається і закріплюється на рівні несвідомого як «Україна – це Росія».

Слід відзначити, що певні зрушення в напрямі до західного зразка в сприйнятті минулого все ж відбулися. Прикладом є відзначення Україною в 2014 р. Перемоги над нацизмом разом із Європою. При цьому російський символ імперсько-білогвардійсько-радянського походження – георгіївська стрічка – був замінений на європейський – червоний мак. Кольори георгіївської/гвардійської стрічки символізують дим і полум'я, її традиція має посил до нагороди за військову доблесть. Все свідчить про триумфальність, героїчність, навіть войовничість цього символу (і відповідної моделі пам'яті). Натомість червоний мак є алюзією рани від кулі. Як символ забуття, він навпаки говорить про неможливість забути незагоєні рани. Георгіївська стрічка набула поширення з 2005 р. (в Україні – з 2006 р.). Натомість червоний мак використовується як

символ пам'яті жертв всіх війн та збройних конфліктів, ще з кінця Першої Світової війни [81].

Для України – це один з небагатьох позитивних прикладів подолання образів російсько-радянського походження, коли відбувається не просто відмова/заперечення вкорінених стереотипів, міфів, символів, а пропозиція альтернатив із якісно новим наповненням. Адже простої «ліквідації міфів» недостатньо. Як слушно зазначив Ю. Шайгородський, можливість знищити міф – це теж міф. Руйнування одного неминує призводити до створення нового міфу. Відсутність альтернативних спрощених, узагальнених, контрастних пояснювальних схем дійсності (якими є міфи) породжує в свідомості стан когнітивного дисонансу, при появі якого людина буде шукати вирішення в новому міфі [303, с. 295].

Проте, крім символічного простору та комеморативних практик, історична пам'ять виявляється через гранднаратив, що є навіть більш широким полем для міжетнічного діалогу та європеїзації. Так, історик Л. Герасименко наголошує на важливості «віднайти оптимальний баланс, який би, з одного боку, не допустив розмивання етнокультурної основи історичної пам'яті, а з другого – сприяв би усвідомленню національної історії як перманентного пронесу взаємодії та взаємовпливів культур різних національних меншин. Очевидно, для цього потрібно включити в український наратив такі гострі й ключові історичні сюжети як Голокост, депортації кримських татар, геноцид ромів» [58, с. 126–127].

В умовах військового конфлікту України з північним сусідом та посиленням конфронтації між Росією і Західним світом, вибір інтеграційного курсу все більше набуває рис цивілізаційного. Це стосується безпосередньо моделей історичної політики. Приклад західних сусідів України доводить, що лише забуття минулих кривд та пам'ять про спільну трагедію і колективну відповідальність за неї дозволяє кожному ментально визначити себе європейцем. Для українців це рівноцінно відчувати персональну відповідальність за розбудову власної демократичної країни. Тоді як

приєднання до героїчного наративу російського імперського зразка є перекладанням відповідальності за своє минуле, сучасне й майбутнє на центральну владу, поклоніння перед її здобутками та величчю.

Недарма Ю. Шаповал та І. Гирич наголошували, що європейська цивілізація за століття своєї історії виробила рівновагу державних і суспільних інтересів, на чому й ґрунтується громадянське суспільство. Натомість євразійська традиція засновується на цілковитому пануванні держави над суспільством і особистістю [69, с. 6]. Месіанська природа російської імперської цивілізації характеризується невмінням владою визнавати свої помилки і стратегією явного чи неявного перекладання вини на інших. Це в свою чергу породжене впевненістю в тому, що визнання власних помилок, провин, злочинів (навіть у минулому) є найбільшою ганьбою та рівноцінне крахові режиму.

Порівняльний аналіз відмінностей європейської та російської цивілізаційних моделей політики пам'яті здійснено в додатку В. Варто лише більш детально зупинитися на найбільш показових відмінних рисах. Європейській ментальності притаманний інтернальний локус контролю – відчуття й прийняття власної відповідальності за свої здобутки та невдачі, що визначає в тому числі й способи оцінки власного минулого, визнання особистої відповідальності за його творення. Такий підхід робить людину й суспільство активними суб'єктами історичного процесу, творцями своєї долі.

І зовсім по-іншому формується погляд на минуле в російській традиції, що базується на екстернальному локусу контролю – визначення причинами життєвих подій виключно зовнішніх факторів, незалежних від волі особи чи спільноти. Так, для радянсько-російської імперської політичної культури характерне ірраціональне визнання влади як вищої сили, а також перекладення на неї повної відповідальності за розвиток країни. В результаті людина добровільно відмовляється від прийняття відповідальності й за своє життя, чим відводить собі роль пасивного суб'єкта історичного процесу, гвинтика в колесі державної машини. Аналогічний підхід до власної долі цілком може задовольняти владну верхівку, якщо вона прагне до забезпечення особистих

інтересів. Однак, навряд чи такий розклад відповідає імперативам сучасного розвитку суспільства й держави, тим більше пріоритетам кожної особистості.

Приєднання до російських меморіальних практик відбувається шляхом визнання й прийняття єдиної імперської пам'яті та ідентичності. При цьому альтернативні й антагоністичні оцінки минулого піддаються репресивному стиранню, розпорядчому забуттю чи структурній амнезії (П. Коннертон) [див. 335, р. 60–62, 64]. В той же час, неконфліктні альтернативні бачення минулого зводяться до рангу місцевих, діалектичних, підпорядкованих, отже неповноцінних та несамостійних. Слушно зауважив М. Рябчук: «Жодна етнічна культура у рамках імперії не могла бути нічим іншим, крім як її провінційною, периферійною, апріорно «менш вартісною» частиною» [240, с. 129].

Ще одна важлива відмінність полягає в тому, що ці дві моделі політики пам'яті побудовані на різному ставленні до локальних ідентичностей. Зокрема, офіційне європейське гасло «*In varietate concordia*» («Єдність у різноманітті») [375] вказує на збереження й толерантне ставлення до кожної етнонаціональної ідентичності, плюралізм та інклюзивність в їх співвіснуванні. І зовсім по-іншому сприймається лозунг «Єдинство русского мира», який свідчить про нівелювання, розчинення, втрату етнічної та національної самобутності.

Отже, дві наведені моделі політик пам'яті є проявами різних політичних культур, відповідно: підданської, в якій домінують інтереси держави (Росія) та учасницької, орієнтованої на виховання активного індивіда як суб'єкта політики, забезпечення його прав і свобод (ЄС). Спільною рисою історичної пам'яті в цих двох випадках є її застосування як інструменту для конструювання цивілізаційної ідентичності в межах «русского мира» чи Європейського Союзу. Відмінність полягає у використанні пам'яті як ресурсу для залагодження конфліктів (Європа) або засобу їх провокування та легітимації військової агресії (Росія).

Висновки до другого розділу

Як елемент функціонування політичної системи історична пам'ять може виступати в протилежних іпостасях: об'єкта політики та/чи її засобу. Вона також визначає метамоделі взаємодії між владою та суспільством, зберігаючи цінності відповідної політичної культури. Пам'ять як засіб впливу становить *ресурс* легітимації рішень та дій чи *інструмент* для суспільної мобілізації. Історична пам'ять в якості об'єкта впливу становить *мету* ініціатора впливу (стимул/мотив для взаємодії) щодо перетворення предмета впливу для досягнення бажаного кінцевого результату.

Політика пам'яті – це цілеспрямована комплексна діяльність органів державної влади, партій, громадських організацій з управління суспільною пам'яттю через конструювання/закріплення, деконструкцію/усунення або актуалізацію/повернення цілісної моделі пам'яті чи її окремих складових задля формування/корегування станів суспільної свідомості; сукупність механізмів, процедур та форм взаємодії суб'єктів політичного процесу, спрямованих на управління колективною пам'яттю.

Функції політики пам'яті відповідають трьом темпоральним векторам: минулому (збереження, відтворення та вшанування пам'яті), сучасному (оцінка, орієнтація, зразок та стимул для діяльності), майбутньому (демонстрація стратегій майбутнього розвитку, мобілізація суспільства для їх втілення). За допомогою політики пам'яті можуть реалізовуватись завдання, які є складниками політичного менеджменту, тобто спрямовані на соціальні (загальні) пріоритети, чи політичного маркетингу, мета якого – завоювання влади (приватні інтереси). Об'єктом політики пам'яті є суспільство чи його окремі групи (соціальні, етнічні, територіальні, мовні, конфесійні), предметом регулювання в яких є історична пам'ять, національна свідомість та ідентичність, патріотичні почуття, громадська думка, суспільна воля. Загальна стратегія розвитку державної політики пам'яті підпорядкована державному інтересу і тому залежить від загальнодержавного курсу. Основними суб'єктами

безпосереднього втілення державної політики пам'яті в Україні є Український інститут національної пам'яті, Міністерство освіти і науки, Міністерство культури, а також ЗМК. Поряд з ними активну діяльність у цій сфері здійснюють численні громадські об'єднання. Вони мають переважно вузьку тематичну орієнтованість та специфіку діяльності, в залежності від яких визначається мета їхньої роботи: збереження та вшанування пам'яті, відновлення традицій, вивчення й поширення знань про минуле.

Завдання розбудови державної політики пам'яті в сучасних умовах трансформується внаслідок реалізації зовнішньополітичних інтересів держави та зовнішніх впливів з боку інших суб'єктів міжнародного права.

Елементи колективної пам'яті знаходять свій прояв у різних формах: від окремих ритуалів дипломатичного протоколу до глобальних геополітичних орієнтирів, закріплених через «традиції» міжнародної співпраці (традиційні союзники, традиційні суперники). Світові інтеграційні процеси диктують потребу закріплення спільного пам'яттєвого дискурсу як інструменту формування колективної наднаціональної ідентичності. Подібним прикладом стала європейська практика спільного покаяння за наслідки Другої Світової війни, що відбувалася на фоні формування Європейського Союзу.

Для політики пам'яті країн Європейського Союзу притаманні такі спільні риси: баланс тріумфів і трагедій; значна кількість пам'ятників соціального, побутового чи жанрового характеру; толерантність до альтернативних меморіальних культур, їх інклюзивність; спільне символічне покаяння за наслідки Другої Світової війни, примирення колишніх ворогів; засудження нацистського і радянського тоталітарних режимів. І цілком протилежні риси та цінності, властиві російській моделі політики пам'яті: тріумфальність та героїчність; переважання пам'ятників військово-політичного характеру; нетолерантність й ексклюзивність панівної меморіальної культури; ігнорування/забуття злочинів і трагедій власної історії; протиставлення нацистського й радянського режимів, разом з фактичним визнанням історичної спадкоємності останньому.

Способи приєднання до європейської та російської/радянської моделей пам'яті також є відмінними. Для європейських комеморативних практик притаманне залучення через спільне покаяння, що походить від християнської традиції, та визнання спільної провини за наслідки Другої Світової війни. Російська практика походить від імперської месіанської традиції, для якої характерне приєднання шляхом підкорення. Така модель суперечить існуванню та розбудові незалежної української демократичної держави.

Дві наведені моделі політик пам'яті є проявами різних політичних культур, відповідно: підданської, в якій домінують інтереси держави (Росія) та учасницької, орієнтованої на виховання активного індивіда як суб'єкта політики, забезпечення його прав і свобод (ЄС). Спільною рисою історичної пам'яті в цих двох випадках є її застосування як інструменту для конструювання цивілізаційної ідентичності в межах «руського мира» чи Європейського Союзу. Відмінність полягає у використанні пам'яті як ресурсу для залагодження конфліктів (Європа) або засобу їх провокування та легітимації військової агресії (Росія).

Для України на шляху європейської інтеграції важливим є не уникати кривавих сюжетів національної історії, а визнавати й спокутувати їх. Такі акції символічного покаяння характерні саме для європейської моделі пам'яті. Натомість ігнорування (як-то численні жертви Другої Світової війни), забуття (пакт Молотова – Ріббентропа) чи виправдання (радянські репресії) трагічних сторінок власної історії притаманні саме для Росії.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ОБ'ЄКТ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ В УКРАЇНІ

3.1. Характерні риси формування національної історичної пам'яті впродовж 1991–2004 рр.

Роль національної історичної пам'яті проявилася в ухваленні Акту проголошення незалежності та його ствердженні на референдумі 1 грудня 1991 р., який був своєрідною акцією політичного впливу. Результат плебісциту – 90,32 % громадян, що проголосували ствердно на референдумі, – став наслідком в тому числі попередньої агітаційної роботи національно-демократичних сил, адже ще в березні 1991 р. більшість населення проголосувало за збереження Радянського Союзу.

Для схвалення Акту проголошення незалежності України важливою була позиція та зусилля представників інтелігенції, не лише київської, а й місцевої. Наприкінці жовтня – в листопаді 1991 р. було проведено низку обласних форумів інтелігенції, на яких одним із ключових було питання про підтримку Акту проголошення незалежності. Зокрема, форуми Хмельницької, Закарпатської, навіть Донецької областей прийняли звернення до населення із закликом підтримати самостійність на грудневому референдумі.

Підтримку Акту проголошення незалежності України можна (до певної міри) розглядати як наслідок росту національної свідомості, що, в свою чергу, був спричинений відродженням/народженням національної історичної пам'яті. Це підтверджується опитуванням, проведеним газетою «Літературна Україна» напередодні грудневого референдуму 1991 р. (див. табл. 3.1), яке демонструє позитивний характер сприйняття постатей української історії поряд з радянськими діячами. Навіть М. Грушевський, І. Мазепа, С. Бандера, С. Петлюра отримали вищий рейтинг ніж радянські політичні лідери. Як зазначав історик Я. Грицак, це опитування засвідчило те, що: «на момент

розвалу СРСР українській інтелігенції вдалося загалом відновити набір тих мітів, які становили підґрунтя української національної пам'яті» [69, с. 70]. Щоправда, ці результати не можна вважати цілком репрезентативними для всього населення України. Адже опитування проводилося лише серед читачів газети, цільовою аудиторією якої є національно-орієнтовані кола.

Таблиця 3.1

**Рейтинг історичних осіб серед респондентів газети
«Літературна Україна» на 1991 р. (у відсотках)**

	Всі читачі	У тому числі експерти
Тарас Шевченко	87.94	89.36
Михайло Грушевський	52.53	55.33
Іван Мазепа	49.61	55.32
Володимир Великий	23.74	27.66
Степан Бандера	17.12	12.77
Богдан Хмельницький	16.15	17.02
Михайло Драгоманов	14.40	14.89
Симон Петлюра	11.09	9.29
Данило Романович	9.53	8.51
Нестор Махно	3.11	0.00
Володимир Ленін	2.92	4.26
Микола Скрипник	1.56	9.26
Микита Хрущов	0.58	0.00
Йосип Сталін	0.00	0.00
Володимир Щербицький	0.00	0.00
Важко визначити	0.39	0.00

Цит. за [155, с. 236] : Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід [Текст] / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за заг. ред. Ю. Шаповала. – К. : ІПЕНД, 2013. – 600 с.

Формування нової держави поставило перед її керівництвом на чолі з президентом Л. Кравчуком кілька нагальних завдань. Зокрема: внутрішня та зовнішня легітимація незалежності; збереження територіальної цілісності держави; формування лояльності населення до влади та підтримка її політичного курсу; демократичний транзит в напрямі реформування суспільно-

політичної системи на основі національних та загальнолюдських цінностей. Одним з основних ресурсів для реалізації цих завдань була історична пам'ять. Крім того, стратегічними цілями були реформування політичної, економічної, соціальної, гуманітарної сфери в напрямі переходу від тоталітарних, командних, колективних, класових підходів до демократичних, ринкових, індивідуальних, гуманістичних цінностей. Політолог О. Бойко визначає їх як «перехід на якісно вищий рівень суспільного розвитку: у політичній сфері – від тоталітаризму до демократії; в економічній – від командної до ринкової економіки; у соціальній – від людини-гвинтика до активного творця власної долі; в гуманітарній – від класових до загальнолюдських цінностей; у міжнародній – від об'єкта до суб'єкта геополітики» [32, с. 26].

Загалом усі 1990-ті рр. пройшли під гаслом відновлення культурних та мовних прав українського етносу як запоруки побудови громадянської нації [124, с. 151]. Одним з головних інструментів реалізації цього проекту була українізація освіти. Адже на поч. 1990-х рр. 47,5% учнів та 37% студентів країни отримували освіту українською мовою (з 72,7% етнічних українців згідно з переписом 1989 р.). Після проголошення Декларації про державний суверенітет було запроваджено шкільний курс історії УРСР, який наступного року був перейменований в історію України. Першим підручником із цього предмету стала відома праця канадського історика українського походження Ореста Субтельного [262]. Наскрізною ідеєю цієї праці було національне відродження України.

Відбувся швидкий перехід історичного гранд-нарративу від марксистської методології до національного історіописання, на чому наголошують такі історики як І. Гирич, Ю. Шаповал, Г. Касьянов, О. Толочко та ін. [60; 123]. Причини швидкої зміни парадигм Г. Касьянов та О. Толочко пояснюють так: «Радянський варіант історієписання, в основі якого лежала радянська таки версія марксизму, методологічно був цілком сумісний із базовими канонами національної історії» [123, с. 17]. Порівняння ключових рис радянського та національного історіописання здійснено в таблиці 3.2.

Порівняння характерних рис радянського та українського історіописання.

Характерні риси радянської традиції історіописання	Характерні риси українського історіописання 1990-х рр.
Формаційна телеологія	Національно-культурницька телеологія
Класоцентризм	Етноцентризм
Соціально-економічний детермінізм	Культурницький та генетичний детермінізм
Есенціалізм	Есенціалізм
Лінійність викладу	Лінійність викладу
Визвольна боротьба класів	Визвольна боротьба націй
Відірваність історії від світового контексту	Відірваність історії від світового контексту

Складено за [60] : Гирич І. Чому необхідно переосмислювати минуле [Текст] / І. Гирич, Ю. Шаповал. – К.: КAS policy paper, Фонд Конрада Аденауера, 2010. – 45 с.; [123] Касьянов Г. Національні історії та сучасна історіографія: виклики та небезпеки при написанні нової історії України [Текст] / Г. Касьянов, О. Толочко // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 4-24; [124] Касьянов Г. Україна 1991–2007: очерки новейшей истории [Текст] / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 480 с.

На фоні використання методологічних прийомів, притаманних радянській історичній науці, суттєво змінилась тематика національного нарративу. В основу нового викладу історії було покладено «схему Грушевського». Дослідник К. Баханов послідовність викладу тематики перших програм з історії України визначає таким чином: слов'янські поселення – Київська Русь – Галицько-Волинське князівство – литовський період – козацький період – перебування у складі Російської та Австрійської імперій – національна революція – час радянського панування – незалежна Україна, що відповідало схемі історичного викладу, запропонованій М. Грушевським. У той же час

радянський період подавався за старою схемою, але із заповненням білих плям про голодомори, репресії, ОУН і УПА, дисидентство тощо [155, с. 206–207].

Потреба/необхідність відійти від радянських практик минулого, крім реформування історичної освіти, включала низку символічних та комеморативних заходів й ініціатив: А. Упорядкування системи державних свят; Б. Зміна радянських топонімів та місць пам'яті, що мали ідеологічне наповнення; В. Формування пантеону національних героїв; Г. Впровадження національної символіки.

Далі варто відобразити, як ці процеси відбувалися на практиці, зокрема якими рішеннями та діями підкріплювались.

А. Вперше перегляд радянських свят був здійснений у грудні 1990 р., коли Верховна Рада визнала державними три релігійні свята: Різдво, Великдень і Трійцю. У 1991 р. День незалежності був приурочений до прийняття Декларації про державний суверенітет – 16 липня. А вже наступного року це свято перенесено на 24 серпня, хоча також була ідея пов'язати його з референдумом 1 грудня.

Б. Наприкінці 1991 р. Президент Л. Кравчук видав Указ «Про демонтаж пам'ятників та зміну топонімів, присвячених комуністичному режиму». Ще до цього указу, після проголошення незалежності, 12 вересня в центрі Києва було демонтовано скульптурну композицію героям «жовтневої революції». Однак, в регіонах зміна топонімів та демонтаж пам'ятників залишились питаннями розгляду місцевої влади, тобто залежали від національної свідомості депутатів міських рад. Найбільш активно цей процес проходив у західних областях. Наприклад, відразу після проголошення незалежності, 25 серпня міська рада Луцька ухвалила рішення про демонтаж пам'ятника Леніну та перейменування площі його імені у вулицю Т. Шевченка. У жовтні 1991 р. Житомирська та Луцька міські ради ухвалили рішення про повернення історичних назв вулицям цих міст. Чи не найбільш радикальною була зміна міської топонімії у Львові, де водночас було змінено понад 400 радянських назв [60, с. 21].

Після проголошення незалежності активно почали формуватись нові місця пам'яті. Зокрема, восени 1991 р. було відкрито кілька меморіалів та відбулись відповідні комеморативні церемонії. 28–29 вересня біля Хотинської фортеці відкрито пам'ятний знак на честь гетьмана П. Сагайдачного. Пройшли Урочистості з нагоди 370-річчя Хотинської битви. 5 жовтня в Києві відкрито Меморіал пам'яті жертв Бабиного Яру. Історик Ф. Левітас зазначив, що відкриття меморіалу жертвам Бабиного Яру стало новою важливою віхою в українсько-єврейських відносинах. Вчений наголошував на важливості визнання Л. Кравчуком, тодішнім Главою ВРУ, факту геноциду, відповідальності за трагедію бездіяльних осіб та принесення вибачення за всі несправедливості в історії двох народів [155, с. 174].

Крім символічного меморіального простору, постало питання відновлення функціональних місць пам'яті (згідно з термінологією П. Нора). У вересні 1991 р. Кабінет міністрів прийняв рішення про відновлення Успенського собору в Києві. Також у вересні за розпорядженням голови Верховної Ради відновила діяльність Києво-Могилянська академія, а за постановою Кабміну Київському державному педагогічному інституту присвоєно ім'я М. Драгоманова.

В. Формування національного героїчного пантеону здійснювалось шляхом повернення з небуття імен українських історичних постатей, що були під заборонаю в СРСР. Особливе місце тут займає особа Михайла Грушевського. На 1991 р. припав 125-літній ювілей відомого діяча, який був широко відзначений громадськістю. Так, 3 жовтня 1991 р. в Києві по вул. Володимирській, 35, де працював історик, відкрито меморіальну дошку. В листопаді меморіальну дошку відкрили також в польському місті Хелм на будинку, де він народився. Відбулася низка заходів загальнодержавного рівня. Оцінюючи меморіальні ініціативи перших років незалежності, Я. Грицак наголошував, що М. Грушевський був чи не єдиним історичним діячем, хто безконфліктно ввійшов у загальнонаціональний пантеон української пам'яті. «Але й то Київ є крайньою східною точкою на карті України, де йому

поставлено пам'ятника, далі за Дніпро домінують радянські пам'ятники Ленінові та його соратникам» [69, с. 68–69].

Відбулось також повернення в історичну пам'ять постаті гетьмана Івана Мазепи та подій, пов'язаних з його ім'ям. Ключовим центром вшанування імені видатного діяча стала колишня гетьманська столиця Батурин на Чернігівщині. Ще 3 липня 1991 р. Батуринська селищна рада видала дозвіл на встановлення пам'ятного знаку на честь українського гетьмана. В урочищі Гончарівка була встановлена пам'ятна гранітна плита. У листопаді 1991 р. відбулися Дні скорботи, приурочені до 283-ї річниці зруйнування російськими військами гетьманської столиці. В кінці травня 1994 р. в Батурині відбулися урочисті заходи з нагоди 350-річчя від дня народження гетьмана, що супроводжувалися зняттям анафеми з його імені. 1992 р. вийшов науково-публіцистичний фільм «Гетьман Іван Мазепа» режисера О. Скрипника. У ньому, як зазначав В. Верстюк, «вперше Мазепа був зображений не як зрадник, а як державний діяч, що постав перед дилемою складного політичного вибору» [155, с. 276]. Однак ідея помістити портрет І. Мазепи на перших грошових купюрах була відхилена президентом Л. Кравчуком, через побоювання того, що це може стати «причиною розбрату в державі» [71, с. 267].

Отож, ініціативи з вшанування М. Грушевського та І. Мазепи були значною мірою половинчастими. Причинами цього можна вважати: по-перше, обачність, поміркованість та недостатній радикалізм влади щодо зміни меморіального курсу; по-друге, ригідність суспільної свідомості, яка не могла швидко перелаштуватися на вшанування як «героїв» тих, що незадовго до цього вважалися «зрадниками».

Г. Важливим завданням для молодого держави було впровадження національної символіки. Після проголошення незалежності це питання стало активно підніматися обласною владою західних регіонів. Так, вже 26 серпня видано розпорядження виконкому Львівської обласної ради, за яким на території області скасовувалась державна символіка та гімн УРСР. Замість них

декларувалось використання синьо-жовтого прапора, тризуба в якості герба, пісні «Ще не вмерла Україна» як державного гімну.

Порівняно із цим рішенням місцевої адміністрації центральна влада діяла менш рішуче. Верховна Рада у вересні 1991 р. постановила використовувати синьо-жовтий прапор в якості державного на протокольних заходах. 4 вересня о 18-й годині синьо-жовтий прапор було піднято над будинком Парламенту. І лише на початку 1992 р. були затверджені державний Гімн (указ Президії ВРУ від 15 січня 1992 р.), прапор (постанова ВРУ від 28 січня 1992 р.) та малий Герб (постанова ВРУ від 19 лютого 1992 р.). Трохи раніше, 10 грудня 1991 р., відбулося затвердження грошової одиниці України – гривні, що мала символізувати зв'язок сучасної України з державною традицією Київської Русі.

Історик Г. Касьянов зазначав, що історичні постаті, зображені на гривнях, стали основою пантеону національних героїв [125, с. 11]. Цю думку підтверджують і результати всеукраїнського опитування «Найвидатніші українці», проведеного соціологічною групою «Рейтинг» в травні 2015 р. Серед перших одинадцяти найвидатніших українців всіх часів перебувають усі діячі, представлені на гривнях. Крім них, в «одинадцятку» входять лише двоє осіб, С. Бандера та В. Чорновіл, зображення яких немає на купюрах [188, с. 5]. Оскільки опитування проводилося з використанням відкритих питань, це дозволяє припустити, що на пізнаваність та символічну значимість відповідних історичних постатей в історичній пам'яті вплинуло саме їх зображення на гривнях. В той же час рейтинг С. Бандери та В. Чорновола сформований за рахунок високого рівня їх популярності в західних областях. Так, якщо у всеукраїнському рейтингу вони займали 7-е і 8-е місця відповідно, набравши 8,3 % та 7,3 % підтримки, то серед жителів західних областей С. Бандера зайняв 2-е (26 %), а В. Чорновіл – 4-е (20 %) місця.

Попри здобутки у відродженні національних культурних традицій, заходи меморіального характеру перших років незалежності мали певні недоліки. Так, надмірне захоплення етнонаціональними символами в перші роки незалежності було відвертим перегином політики національного будівництва. Г. Касьянов

справедливо відмітив естетичну та психологічну непривабливість політики етносимволізму, схожого на етнографізм радянських часів. Шкільні курси літератури та історії були наповнені депресивним змістом, розповідями про страждання українського народу. Навіть нові пам'ятники героям національного наративу, Т. Шевченку та М. Грушевському, «не заряджали історичним оптимізмом». Вчений зазначав: «Численні козацькі, кобзарські, писанкарські фестивалі, що підтримувались державою, спочатку викликали суспільний інтерес, однак їх повторюваність, схожість та естетична архаїчність поступово звела до мінімуму їх прогнозований позитивний вплив на суспільну свідомість» [124, с. 141–142].

Також неоднозначно оцінює історичні та меморіальні ініціативи перших років незалежності політолог Ю. Зерній. З одного боку: відбулося переведення історичної освіти й науки на нові рейки; створення меморіалів для увічнення постатей і подій національної історії; відродження релігійного життя та інтегрування історії церкви в історичний наратив; формування історичної пам'яті про трагедії етнічних меншин – депортації кримських татар, Голокост тощо. З іншого: розмитість, еkleктичність, двоїстість, нечіткість у ставленні до національного минулого; калькування меморіальних прийомів радянської доби; лавіювання / компроміс між українською та імперсько-радянською моделями пам'яті; невизначеність конкретних цілей та пріоритетів; накладання на економічну та політичну кризу. На думку Ю. Зерній, така неоднозначність отриманих результатів часто сприяла «консервації у пам'яті нації імперсько-радянських стереотипів, посилювала регіоналізацію колективних уявлень про минуле» [106, с. 43–44]. Можна погодитись, що зниження рівня життя населення закономірно породжувало ностальгію за радянським періодом. Однак, думка про посилення регіоналізації є дещо сумнівною, адже цей період не відзначився регіональними конфліктами пам'яті. Тим більше, що кількісно меморіальні акції загальнодержавного характеру переважали над місцевими (див. Додаток К., рис. К.6).

Загалом утвердження національної самосвідомості українців у результаті відродження історичної пам'яті в перші роки незалежності розглядати як завершений, усталений і безповоротний факт є помилкою. Для більшості громадян це була швидше ситуативна реакція на патріотичні заклики самостійників, що підкріплювались агітаційними обіцянками покращення добробуту внаслідок відокремлення від СРСР. На практиці реаліями поч. 1990-х рр. стали гіперінфляція в економіці, політична криза, непослідовність політики формування національної ідентичності. Ці тенденції закономірно спричинили падіння рівня лояльності населення до ідеї незалежності держави разом зі зростанням пріоритету забезпечення соціальних гарантій. Це підтверджують результати соціопитувань центру «Демократичні ініціативи», згідно з якими, в грудні 1993 р. лише 9 % респондентів визнавали першочерговим пріоритетом влади забезпечення територіальної цілісності і недоторканості кордонів, 8 % – відродження української нації, 6 % – забезпечення демократичних свобод. У той же час 79 % вважали головним завданням уряду забезпечення матеріального добробуту, 41% – проведення економічної реформи, 36 % – збереження громадянського порядку і спокою. Лише 19 % опитаних готові були терпіти економічні труднощі для збереження незалежності, а 44 % – категорично не погоджувалися з цим. Показово також, що 31 % населення все ж готовий був потерпіти 1–2 роки для збереження незалежності, тоді як для здійснення економічних перетворень таких було вже 40 % [191, с. 28, 39].

Менше чверті населення були готові відстоювати територіальну цілісність в акціях протесту – цей показник у всіх регіонах, крім Галичини, був нижчим, ніж бажання відстоювати особисті матеріальні інтереси. Врешті, менше половини населення виявили готовність підтримати незалежність на новому референдумі [цит. за 154, с. 42–43]. Так, за даними Київського міжнародного інституту соціології, у перші два роки самостійності кількість прихильників незалежності України знизилася до 56 %. Тоді як на референдумі

1 грудня 1991 р. 90,32 % населення підтримали прийняття Акту проголошення незалежності України.

Загалом такі дані свідчать про низьку суспільну значимість державної незалежності поряд з прагненням відстоювати особисті інтереси. З одного боку, відмова від колективних цінностей, що давали значний мобілізаційний ресурс радянському суспільству, зіграла злий жарт в розбудові української держави, яка потребувала солідаризації суспільства. З іншого – це засвідчило повернення до традиційного укладу українського життя, оскільки індивідуалізм, як відмічають етнопсихологи, є характерною рисою української ментальності [260, с. 316–318].

Історики Г. Касьянов та В. Кравченко підкреслюють, що в перші роки незалежності влада виявилась не готовою/спроможною до реалізації проекту формування української політичної нації. Насправді, бюрократичні еліти, що взялися очолити цей процес, вдало здійснювали власну легітимацію та приватизацію радянської спадщини [145, с. 469; 124, с. 143]. Відповідно політичні (самозбереження) та економічні (збагачення) інтереси свідомо чи несвідомо усунули на другий план завдання національного державотворення.

Саме ці інтереси були визначальними і в ставленні до історичної пам'яті в період президентства Л. Кучми. На «амбівалентності» як визначальній рисі меморіальних практик Л. Кучми наголосив Я. Грицак [71, с. 264]. Одним з провів амбівалентності офіційного ставлення до минулого стала регіоналізація меморіального простору. Причому, ці процеси проходили на фоні посилення централізації влади. За таких умов у Донецьку відбувалося святкування річниць Жовтневої революції; у Львові – ювілею ЗУНР, Дня Соборності та Дня проголошення української державності (30 червня 1941 р.), вшанування пам'яті митрополита А. Шептицького; на Харківщині – вшанування Г. Сковороди та Г. Жукова; в Одесі – святкування дня заснування міста російською імператрицею Катериною II; в Івано-Франківську – відзначення річниці заснування Галича та вшанування князя Данила Галицького; в Дніпропетровську – ювілею В. Щербицького; в Запоріжжі – 70-ліття

Дніпрогесу; на Чернігівщині – вшанування гетьманів І. Мазепи, К. Розумовського та режисера О. Довженка; на Сумщині – річниці партизанського руху; на Вінниччині – річниці з дня народження В. Стуса; на Луганщині – річниці створення організації «Молода гвардія»; на Волині – ювілей Лесі Українки та вшанування жертв волинської трагедії тощо [див. 280]. Дискусійним є питання про те, були це ініціативи центральної влади чи місцевих керівників. Так, А. Портнов засвідчує, що ідея надходила від центру і лише реалізовувалась на місцях. Натомість В. Кравченко вважає, що така політика була можлива лише завдяки досягненню компромісу президента з регіональними елітами. Саме останні здобували істотні можливості корегувати історичну політику на місцях [215, с. 43; 145, с. 470].

Історик А. Портнов розглядав таке явище історичної пам'яті як появу «регіональних міфологій». Однією з подібних міфологем місцевого характеру стала ідея про Галичину як останній форпост української мови та культури. При цьому важливе місце надається Австро-Угорській спадщині, завдяки якій ніби стало можливим збереження основ українського народу. Галичина чітко протиставляється Центральній та Південно-Східній Україні, але жодним чином не Волині чи Поділля, незважаючи на їх перебування в складі Російської імперії з кінця XVIII ст. Більше того, міф про австрійську спадщину значно маргіналізує роль польської культури в історії західноукраїнських земель. При цьому більш тривале перебування цих територій у складі єдиної польської держави (з 1380-х до 1772 р.) ігнорується. Вчений справедливо зазначав, що звернення до спадщини Габсбургів не сприймається як загроза сучасній українській ідентичності, на відміну від пам'яті про імперію Романових. Російська імперія розглядається як актуальний політичний проект, тому звернення до її минулого оцінюється як небезпека для української державності та національної ідеології [215, с. 64–65].

У своїй передвиборчій агітації 1999 р. штаб Л. Кучми активно використовував історичну символіку, зокрема персоналії національної історії. Був випущений настінний календар з назвою «Знай наших!». На ньому

зображені видатні діячі української історії та сучасності. У центрі була поміщено фото президента Л. Кучми, поряд з яким знаходились поет Тарас Шевченко й футболіст Андрій Шевченко. За оцінкою Я. Грицака, «всі постаті можна поділити на чотири групи: 1) історичні діячі, котрі були присутні як у радянській, так і в національній схемі історії (Богдан Хмельницький, Іван Франко, Леся Українка); 2) фігури з виразно радянським звучанням (маршал Рибалко, тричі Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб); 3) постаті із забороненого у СРСР національного канону (Іван Мазепа, Михайло Грушевський); 4) символи незалежної України (такі, як попередник Л. Кучми Л. Кравчук та боксер В. Кличко)». Також важливим було те, що «в календарі не було жодної фігури, яка відверто антагонізувала українське суспільство – радянської (Ленін, Хрущов чи Щербицький) або національної (С. Петлюра чи С. Бандера)» [155, с. 239–240].

Крім календаря, були випущені дві серії плакатів під назвами: «Три президенти. Україна: вчора, сьогодні, завжди» та «Україна. Символи державності». У першій серії було відновлено увагу до інституту президента, подібно до того як це відбувалося за часів Л. Кравчука. Незважаючи на те, що в 1994 р. два президенти були політичними супротивниками, Л. Кучма не протиставлявся Л. Кравчуку, а зображався як його наступник. Це давало додатковий символічний ресурс, і тому було більш дієвою стратегією, ніж очорнення свого попередника. Фактори, що сприяли ефективності цього механізму легітимації президентства Л. Кучми, базувалися на символічних кодах історичної пам'яті:

- використання числа «три» як сакрального: три президенти, три ключові періоди української державності (доба УНР, здобуття незалежності в 1991 р. та перше десятиліття самостійності);

- демонстрація спадковості державницьких традицій: прийняття Універсалів УНР – прийняття Акту проголошення незалежності – прийняття Конституцій України;

– темпоральний зв'язок минулого, сучасного та майбутнього відбитий у назві: вчора – Грушевський, сьогодні – Кравчук, завжди – Кучма. Примітно, що плакати перших двох діячів були витримані в схожій кольоровій гамі – сепії, що відображало ці періоди як минуле. Натомість плакати Л. Кучми виконані на відмінному фоні, з використанням не лише монохромних, а й кольорових фото як відбиття сучасної дійсності.

Перед другим туром президентських виборів 1999 р. поширювалась інша серія плакатів «Україна. Символи державності». Кількість плакатів у цій серії була менша. Кожен з них був присвячений одному з державних символів (конституції, прапору, гербу, гімну), на останньому був зображений президент Л. Кучма. Прямою метою цих плакатів було вже не відсилання до історичних паралелей, а утвердження поваги до державної символіки, законодавства і влади, а підтекстом – відповідно голосування за чинного президента як одного із «символів державності».

В тематичному ракурсі відбулась переорієнтація риторики публічного історичного дискурсу з давніх епох української історії на радянський період, на що зауважив харківський історик В. Кравченко. Вчений визначив причиною цього явища те, що «влада потребувала дедалі менше символічного ресурсу дорадянської доби для власної легітимізації й навпаки, дедалі частіше виводила цю легітимність із недавньої радянської минувшини». Саме в період брежнєвського застою сформувалась українська політична еліта перших років незалежності. Більше того, частина її, на чолі з президентом, належала до т. зв. «дніпропетровського клану». Тому не дивно, що в 2003 р. на державному рівні відбулося святкування 85-річчя з дня народження В. Щербицького – консервативного символу номенклатури часів застою [145, с. 475].

Впродовж 2001–2004 рр. владою було ініційовано низку меморіальних заходів відверто проросійського спрямування. Всі вони досить неоднозначно були сприйняті українською інтелектуальною спільнотою, оскільки мали конфліктогенний характер для утвердження національної пам'яті.

Хронологія цих подій така. 22 вересня 2001 р. Л. Кучма брав участь у мітингу, присвяченому 60-літтю початку партизанського руху в м. Путивль. Його указом від 30 жовтня того ж року було встановлено свято День партизанської слави, що мало відзначатися щорічно 22 вересня.

У 2002 р. було видано Розпорядження Президента від 18 лютого «Про святкування 60-річчя створення підпільної молодіжної організації "Молода гвардія"», що діяла в м. Краснодоні на Луганщині в період війни. А також – Указ Президента від 13 березня «Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 р.». Крім того, в тому ж році відбулися святкування з нагоди 70-ліття утворення радянських областей та відзначення 70-ліття Дніпрогесу за участю президента Росії.

2003 р. був проголошений роком Росії в Україні. Однією з найбільш помітних та неоднозначних подій цього року стала Всеукраїнська естафета пам'яті, присвячена 85-річчю українського радянського діяча В. Щербицького.

Крім того, неоднозначно було сприйнято громадськістю вшанування Кримської війни [59], для меморіалізації якої було здійснено низку заходів. 22 липня 2003 р. був виданий Указ Президента «Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр.». Наступного року в Севастополі відкрито пам'ятник воїнам п'яти держав, що загинули в часи цієї війни. А Національний банк своєю постановою від 28 квітня 2004 р. ввів до обігу пам'ятну монету «Героїчна оборона Севастополя 1854–1856 рр.».

Саме в 2004 р. відбулося найбільш різке зменшення кількості проукраїнських акцій та зростання числа тих, що були частиною радянсько-російського меморіального канону (див. Додаток К, рис. К.1). Зокрема, в цьому році планувалося відзначення 350-річчя Переяславської ради, (зважаючи на значну політизацію цієї події, Україна й Росія все ж дипломатично утримались від проведення святкувань [193, с. 197]), відбулося святкування 85-річчя комсомолу та військовий парад до 60-ліття визволення України за участю російського президента В. Путіна. А також Указом Президента України від 24 вересня 2004 р. було введено свято – День ветерана, що збігалось з

Міжнародним днем людей похилого віку, – 1 жовтня. Цим же указом 2005 р. проголошувався Роком ветеранів в Україні [276].

Проаналізовані ініціативи та політичні практики демонструють спроби відновлення в історичній пам'яті радянських героїчних образів, а відтак – повернення в суспільній свідомості зв'язку України з колишнім СРСР та сучасною Росією. Натомість для репрезентації держави на міжнародній арені використовувались інші сюжети. Так, важливим елементом нормативного закріплення офіційних комеморативних практик було прийняття «Положення про Державний Протокол та Церемоніал України», затверджений відповідним Указом Президента. Цей документ дає можливість визначити ключові події, через вшанування яких держава репрезентувала себе на міжнародній арені. Зокрема, Державний Протокол включає порядок та процедуру проведення державних, офіційних, робочих та неофіційних візитів міжнародних делегацій, очолюваних керівниками держав, парламентів, урядів.

Державні візити глав держав, офіційні візити керівників держав, парламентів, урядів включають церемонії покладання вінка до могили Невідомого солдата в місті Києві та вшанування главою делегації пам'яті жертв голодоморів в Україні. Робочі дипломатичні візити цього не передбачають. Перелік заходів під час інавгурації Президента України є своєрідним набором індикаторів історичних та державницьких традицій, що продовжуються незалежною Україною:

- покладання Президентом України квітів до пам'ятника хрестителю Русі – князеві Володимирі, до пам'ятника Т. Шевченку, до пам'ятника М. Грушевському;

- церемонія благословення Президента України настоятелями церков і керівниками релігійних конфесій України в Софіївському соборі Національного заповідника «Софія Київська»;

- покладання вінка Президентом України до могили Невідомого солдата у місті Києві (пункт 104) [274].

Перші три покладання квітів символізують спадкоємність духовної, культурної та політичної традицій, а також тяглість державництва. Церковна церемонія теж є посилом до часів Київської Русі та вказує на зв'язок духовної і світської влади. Вшанування могили Невідомого солдата демонструє перетрактування радянського символу перемоги на символ боротьби за незалежність. Окремо прописані церемонії покладання квітів до могили Невідомого солдата, пам'ятників князеві Володимиру, Т. Шевченку та М. Грушевському.

Отож, процеси відродження/формування національної історичної пам'яті в період 1991–2004 р. були досить суперечливими. Відбувся відхід від ідеологічних канонів радянського історіописання та реабілітація діячів національної історії. Однак, в умовах відсутності чіткої програми та спеціалізованих інституцій здійснення політики пам'яті меморіальні заходи відзначалися хаотичністю та непослідовністю. Недостатня увага до вирішення спірних трактувань національної історії призвела до заморожування регіональних конфліктогенних факторів історичної пам'яті.

3.2. Особливості процесів інституціоналізації політики пам'яті

В кінці президентства Л. Кучми звичними явищами стали посилення централізації влади, придушення опозиції та зростання контролю за засобами масової інформації. В умовах ігнорування символів української антирадянської історії та повернення комеморативних практик періоду СРСР такі тенденції для суспільної свідомості були сигналами скочування до радянського авторитаризму. Результатом цього став ріст суспільних протестних настроїв, пік яких вилився в Помаранчеву революцію 2004 р., а наслідком – обрання президентом В. Ющенка та прихід до влади національно-демократичних сил. Відбулася не лише ротація кадрів, а й зміна повноважень внаслідок конституційної реформи, за якою управління економічним життям країни переходило в компетенцію Прем'єр-міністра. Президент же залишав за собою

силовий блок і зовнішню політику, тобто мав можливість визначати загальну стратегію розвитку країни.

Імовірно в силу особистих світоглядних переконань для В. Ющенка історичне минуле стало джерелом формування стратегічного курсу розвитку країни в майбутньому. Крім того, проєвропейська орієнтованість політика визначала необхідність віддати данину моді на «меморіальний бум». В результаті третій Президент України став активним модератором державної політики пам'яті. Саме щодо періоду президентства В. Ющенка можна говорити про політику пам'яті як інституціоналізовану цілісну самостійну сферу управління, на протигагу хаотичному вшануванню постатей минулого чи використанню історичних образів для вирішення тактичних політичних завдань його попередниками.

Історик В. Кравченко, проводячи паралелі між історичною політикою після Помаранчевої революції та в перші роки незалежності, наголошував, що в її основу знову була покладена парадигма «тисячолітньої» української нації. Парадокс полягав у тому, що «особисті зацікавлення президента занурювали його в бездонні глибини трипільської культури, а політична кон'юнктура змушувала актуалізувати значення радянського періоду історії України» [145, с. 479].

Фактично кожен рік президентства В. Ющенка визначався своєю провідною тематикою політики пам'яті: 2005–2006 рр. – українсько-польське примирення; 2006 р. – створення Українського інституту національної пам'яті; 2007 р. – 65-річчя заснування УПА, посмертне присвоєння звання Героя України Р. Шухевичу, Музей радянської окупації України; 2008 р. – 75-а річниця Голодомору; 2009 р. – вшанування пам'яті гетьмана І. Мазепи та жертв Батуринської трагедії.

Якісно новим кроком державної меморіальної політики, що ознаменував її інституціоналізацію, стало утворення в 2006 р. Українського інституту національної пам'яті (УІНП), який був заснований за прикладом польського та словацького Інститутів національної пам'яті. Подібні установи існують також у Чехії, Румунії, Болгарії, країнах Балтії. Схожою рисою між новоствореним

українським та європейськими інститутами було акцентування уваги на вивченні радянського періоду. Однак, європейські аналоги мали набагато ширший спектр завдань і засобів реалізації. Наприклад, польському інституту належать функції архіву, слідства, люстрації та публічної освіти.

За постановою Кабміну «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» [217] українська установа отримала статус центрального органу виконавчої влади і мала виконувати такі функції:

- посилення уваги суспільства до власної історії, поширення об'єктивної інформації про неї в Україні та світі;
- реалізація державної політики та координація діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;
- забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ столітті, історичного минулого Українського народу, в тому числі усіх форм репресій;
- здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, учасників національно-визвольної боротьби.

Критика діяльності інституту в цей період сфокусована на обмеженості тематики репрезентації національної пам'яті, а саме вивчення переважно трьох основних сюжетів: Голодомору, масових репресій та діяльності ОУН-УПА [248, с. 9]. Характерно, що саме ці символи виступали альтернативою російським спробам реабілітації Сталіна та відновлення міфології німецько-радянської війни. Хоча відповідна тематика була зафіксована в постанові Кабінету Міністрів, тому діяльність інституту спрямовувалась на виконання цієї постанови. Пропоновані завдання дають можливість зрозуміти, що на УІНП покладались не стільки наукові, стільки ідеологічні функції. Адже його співробітники повинні були лише реалізовувати державну політику пам'яті, а не розробляти її концепцію. Саме в цьому полягав недолік – відсутність фахового наукового підходу до формування проекту національної пам'яті [145, с. 478]. Цей проект пам'яті представила держава, скалькувавши його з діяльності інститутів сусідніх країн. Відповідно УІНП поставав як інструмент

виконання держзамовлення з національної пам'яті. При цьому не брався до уваги той факт, що український та європейські інститути мають різні першочергові стратегічні цілі: формування національної свідомості, громадянська консолідація українського населення та відновлення історичної справедливості, збереження репресованої пам'яті й травматичного досвіду жителів країн Центральної та Південно-Східної Європи. Ці розбіжності виникли з розходження між об'єктивним досвідом та здобутками національно-державного будівництва.

В Україні переважно саме Президент був ініціатором вшанування відповідних подій, а УІНП був реалізатором відповідного плану. Перший директор новоствореного Інституту академік І. Юхновський у своєму інтерв'ю зазначав, що саме його установа була уповноважена Президентом підготувати текст Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Крім того, на виконання цього закону співробітниками УІНП було розроблено концепцію Загальнодержавної програми про Голодомор 1932–1933 рр. Також Кабінету Міністрів було подано на затвердження концепцію Закону «Про український визвольний рух». Вона передбачала визнання учасниками визвольного руху за незалежність України такі сили: діячів визвольної боротьби у 1918–1923 рр. (армія УНР, антибільшовицькі організації, партизанські загони), учасників повстанської боротьби 1928–1932 рр., діячів Карпатської Січі 1938–1939 рр., учасників визвольної боротьби ОУН і УПА 1941–1955 рр. Крім того, І. Юхновський говорив про плани прийняти закон про визнання комуністичного і нацистського геноцидів щодо українського народу. Першочергово в усіх цих законодавчих ініціативах передбачалась відповідальність за «невизнання злочинів проти людства і геноциду стосовно української нації з боку комуністичного і нацистського режимів, і за невизнання державної шани для учасників визвольних змагань» [317].

Отож інститут став інструментом формування класичного меморіального законодавства – нормативних актів, що закріплювали оцінку тих чи інших історичних подій та передбачали відповідальність за їх невизнання.

Слід відзначати, що в 2006 р. також було видано Указ Президента про створення музейного комплексу «Мистецький арсенал». Завданнями цього комплексу було визначено: а) сприяння розвитку музейної справи; б) збереження національного культурного надбання; в) популяризація української культури; г) формування мистецького осередку європейського рівня [272]. Тому «Мистецький арсенал» можна розцінювати як осередок збереження національної культурної пам'яті.

Ще одним напрямом політики пам'яті адміністрації В. Ющенко стала актуалізація сюжетів національної історії, зокрема діяльності ОУН та УПА, Голодомору, козацької доби. Одними з найбільш запеклих були дискусії навколо діяльності українського визвольного руху в Другій Світовій війні. Вони проходили в двох площинах, які умовно можна позначити як: а) вертикальну площину морально-етичних оцінок діяльності ОУН і УПА та б) горизонтальну площину взаємин між його прихильниками та противниками – поляками, євреями, росіянами, українцями з радянською ідентичністю. У відповідній системі координат знаходиться парадигма наукового, публічного й політичного дискурсу цього руху – від засудження політичного насильства, ксенофобії, тероризму проти польської та радянської адміністрацій, до прославлення патріотизму, самовідданості й жертвності національно-визвольних змагань, протидії Голокосту тощо. Саме в останньому ракурсі владою формувався гранднаратив ОУН-УПА як символу спротиву радянській владі та боротьби за незалежність України. Натомість опозиційні сили та російська адміністрація використовували риторіку засудження антирадянської боротьби й співпраці з нацизмом. А для міжнародної спільноти важливими були питання знищення мирного населення в етнічних чистках. Всі три випадки є прикладами односторонності оцінок, демонстрації лише однієї грані діяльності організації. Для поляків чи євреїв визнання злочинних дій УПА – це символічний акт, спосіб відновлення справедливості та вшанування жертв. Натомість для української демократичної влади та російської влади разом з

українською опозицією однобокість оцінок є способом формування політичних міфологій – героїзації чи демонізації відповідно [див. 94].

Варто більш детально зупинитися на аналізі організаційних заходів із вшанування визвольного руху. Для державної політики пам'яті 2007 р. пройшов під умовним гаслом реабілітації ОУН-УПА та засудження радянських репресій. Зокрема, ще одним інструментом інституціоналізації національної пам'яті став Музей радянської окупації України. Причому, він був заснований не в період президентства В. Ющенка, а за його попередника [271]. Так, 30 листопада 2001 р. при Київській міській організації Товариства Меморіал імені В. Стуса була відкрита експозиція «Забуттю не підлягає. Хроніка комуністичної інквізиції в Україні 1917–1991», яка відображала історію радянських репресій в Україні. У 2003 р. експозиція набула статусу музею, якому в 2007 р. було дано назву «Музей радянської окупації України». Таке рішення було прийнято Радою Товариства від 10.04.2007 р., протокол № 9, за побажаннями відвідувачів та членів Товариства. Музеї з аналогічними назвами раніше були відкриті в країнах Балтії та в Грузії.

Реєстрація музею з такою назвою викликала обурення в прихильників лівої ідеології. Те, що експозиція, яка демонструвала наслідки радянської репресивної машини щодо українців, існувала до цього шість років, не бралось до уваги. Але саме існування в назві музею словосполучення «радянська окупація України» було способом напівофіційного (але поки що не юридичного) закріплення відповідної оцінки радянського минулого.

У 2007 р. відбулося святкування 65-ї річниці створення УПА. До цього було видано Указ Президента України «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення» [273]. Конфліктогенним чинником стало присвоєння 12 жовтня 2007 р. звання Героя України командир УПА Р. Шухевичу, що жодним чином не сприяло національній консолідації. Адже в західних областях це сприймалось як здобуток і вшанування героя, а в східних – як поразка й реабілітація злочинця. Більше того, як наголошував політолог

М. Гон, це рішення спричинило інформаційне протистояння за участю Росії та Ізраїлю й спровокувало численні інформаційні атаки, спрямовані на дискредитацію відповідної ухвали [64, с. 108–109].

Ще більш політизованим було питання визнання всіх учасників національно-визвольного руху та надання їм відповідного статусу. Для цього Президент подав на розгляд ВР проект Закону «Про правовий статус учасників боротьби за незалежність України 20–90-х рр. ХХ століття» (№ 1319 від 10 січня 2008 р.). У ньому передбачалося визнати учасників діяльності ОУН, УПА, УГВР, Карпатської Січі та УВО учасниками визвольної боротьби за незалежність України. Ця законодавча ініціатива суперечила цінностям та переконанням ветеранів Радянської армії, оскільки ухвалення такого закону фактично урівнювало їх правовий статус. На це не могли погодитись ні ветеранські організації, ні тим більше їх адвокати від політикуму (регіонали, компартія, прогресивні соціалісти).

Вважаємо, що прийняттю такого рішення мав передувати громадський діалог і пошук консенсусу в цьому питанні за участі колишніх воїнів УПА й Радянської армії, Президента і представників громадськості. Насправді ж публічні дискусії проводилися переважно політиками. Це перетворювало їх зі способу порозуміння в засіб пошуку правих і винних, політичне шоу для нарощування рейтингів телебаченням та його учасниками. Як влучно підмітив Ю. Шаповал, європейський досвід пам'яті – це «подолання травматичного минулого», а наш український – «відтворення непримиренності» [305].

Найбільшого розмаху в меморіальній політиці адміністрації В. Ющенка набули заходи із вшанування жертв Голодомору, серед яких можна виокремити два напрями: А. Юридичні оцінки – українське та міжнародне визнання Голодомору геноцидом; Б. Символічні заходи – комеморативні акції вшанування жертв.

А. В 2006 р. Верховна Рада ухвалила лобійований Президентом Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», в якому ці дії було визнано актом геноциду проти українського народу (формулювання «геноцид української

нації» за пропозицією тодішнього спікера Верховної Ради О. Мороза було замінено на «геноцид українського народу»). Розпочалась кампанія міжнародного визнання Голодомору геноцидом. Для цього було започатковано проект «Україна пам'ятає, світ визнає», що мав на меті поширення в світі інформації про трагедію українців. На липень 2008 р. Голодомор визнали Європарламент, Парламентська асамблея ОБСЄ, ЮНЕСКО та 29 країн [106, с. 48]. В питанні юридичної оцінки Голодомору як геноциду важливу роль відіграла Служба безпеки України, на яку було покладено розслідування цього злочину. Так, у 2008 р. був оприлюднений список з 19 вищих партійних і державних керівників, які були звинувачені в організації Голодомору. А наступного року список був розширений до 136 осіб, включаючи причетних до організації голоду по областях [215, с. 86–87].

Б. Вшанування 75-річчя Голодомору можна вважати головною акцією політики пам'яті адміністрації В. Ющенко. Президентським указом 2008 р. був оголошений Роком пам'яті жертв Голодомору [277]. До цієї дати була приурочена ціла низка заходів: панахида на Михайлівській площі в Києві та вечір-реквієм у Національній опері; відкрито меморіали в Києві, під Харковом; презентовано обласні видання «Книги пам'яті»; організовані численні виставки; у школах відбулися тематичні уроки та вечори. Історик А. Портнов відмітив, що в 2008 р. на фоні вшанування цієї трагедії вперше з 2005 р. не проводилось жодних заходів до річниці Помаранчевої революції [215, с. 88].

Про масштаби та інтенсивність пропагування пам'яті жертв Голодомору свідчить перелік нормативних актів на порталі Верховної Ради України. З 1992 по 2014 рр. там міститься 61 нормативний акт, що стосується Голодомору. З них 39, тобто 2/3 були прийняті в період президентства В. Ющенко, в тому числі 21 прямо чи опосередковано торкався 75-х роковин трагедії [38]. Отож, з усіх нормативних актів, виданих за роки незалежності, що стосуються теми Голодомору, кожен третій був приурочений до відповідної річниці в 2008 р. Серед них варто виокремити такі групи: а) списки заходів із вшанування роковин Голодомору; б) формування оргкомітетів для проведення відповідних

заходів; в) будівництво та оплата робіт зі спорудження Меморіалу пам'яті; г) програми та конкурси дослідження теми Голодомору; д) навіть догани на рівні обласних та районних державних адміністрацій за незадовільне проведення відповідних заходів.

Вшанування пам'яті жертв Голодомору – це, з одного боку, суто меморіальна акція (розкриття інформації про тему, що була під радянською забороною), з іншого – ще й акція політичного впливу. Так, юридична оцінка Голодомору, акцентування на штучному характері голоду, міжнародне визнання актом геноциду – це засіб консолідації української нації на фоні спільної трагедії, а також спроба представити Голодомор для українців та світу тим, чим став Голокост для євреїв.

Побічним негативним ефектом від ініціатив визнання Голодомору геноцидом можна вважати посилення соціальної депресивності та загострення стосунків з Росією. Саме на неї, як спадкоємницю радянського режиму, падала тінь відповідальності за жертви. Крім того, засудження радянського режиму викликало несприйняття з боку електорату Комуністичної партії України (КПУ) та Партії регіонів (ПР) – носіїв радянської ідентичності. Так, за дослідженням Київського міжнародного інституту соціології, в листопаді 2007 р. підтримували визнання Голодомору геноцидом прихильники переважно таких політичних сил: 93% – Наша Україна – Народна самооборона, 84 % – Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), 75 % – Блоку Литвина. Тоді як серед виборців Партії регіонів та КПУ таких було значно менше – 43 і 41 % відповідно. При цьому 50 % виборців компартії та 37 % електорату регіоналів не підтримують такого рішення [82].

З листопада 2006 р. по листопад 2007 р. кількість тих, хто підтримував визнання Голодомору актом геноциду, зросла з 52 до 63 %, в тому числі на Сході з 26 до 35 %, на Півдні з 41 до 55 %, в Центрі з 61 до 76 %, на Заході з 79 до 85 %. Разом з тим на Півдні та Сході була значна кількість тих, хто не підтримував відповідне рішення. Причому за вказаний період їх відсоток збільшився: з 28 до 30 % на Півдні та з 39 до 44 % на Сході [82]. Якщо

збільшення частки прихильників визнання Голодомору є результатом відповідних зусиль влади, то зростання кількості противників у регіонах, що найбільше постраждали від голоду, – результат прямих політичних спекуляцій. Крім того, як відзначали філософи О. Грицай та М. Ніколко, хоча Голодомор не торкнувся Західної України, але для жителів цих областей він є важливим ресурсом переоцінки комунізму. З іншого боку, для населення Східної України – це страшна реальність, але є стійке небажання згадувати ці події, щоб уникнути погіршення стосунків з Росією [68, с. 106].

Якщо в 2008 р. основна увага була приділена темі Голодомору, то вже в наступному році на перше місце в політиці пам'яті виходять річниці, пов'язані з козацькою добою: 370-річчя від народження гетьмана І. Мазепи та 300-річчя союзу І. Мазепи зі шведським королем Карлом XII. Президентом України видано Указ «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України І. Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу» (№ 955/2007 від 09.10.2007). На виконання цього указу Кабмін затвердив комплекс заходів загальнодержавного рівня на 2009 р.

Тодішній Прем'єр-міністр В. Янукович на пропозицію В. Путіна спішно дав розпорядження почати підготовку до спільного святкування 300-річчя Полтавської битви, за що був розкритикований представниками БЮТу [215, с. 99]. При цьому В. Ющенко відмовився від пропозиції російського президента. На те, що Україна формує власну інтерпретацію відповідних подій, вказувало формулювання в назві зазначеного указу. Було зроблено акцент на українському контексті подій та уникнуто назви «Полтавська битва», традиційної для російського гранднративу.

До річниці цих подій передбачалось відновлення ряду пам'яток у Батурині – безпосередньому місці трагічної пам'яті. Зокрема, в указі значиться необхідність «реставрації і музеєфікації палацового комплексу гетьмана К. Розумовського, благоустрою території цитаделі, в тому числі укріплення Меморіального Хреста, а також облаштування об'єктів соціальної, інженерно-транспортної інфраструктури в селищі Батурин». 16 листопада 2007 р.

Державному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця» надано статус національного.

Останньою крапкою всієї політики пам'яті В. Ющенко стала низка рішень, прийнятих на початку 2010 р. Після першого туру президентських виборів у 2010 р. стало зрозумілим, що в Україні буде новий глава держави. Тому під кінець каденції третього глави держави навздогін було реалізовано кілька рішень важливого символічного характеру: надання С. Бандері звання Героя України; внесення пунктів про вшанування пам'яті жертв Голодоморів до Положення про Державний Протокол та Церемоніал України; засудження Київським апеляційним судом радянського сталінського керівництва, причетного до Голодомору та репресій в Україні. Примітно: всі вони мали юридичне оформлення, що можна трактували як останню спробу закріпити той меморіальний канон, який пропагувала адміністрація В. Ющенко. Адже всі три акції стосувалися ключових сюжетів державної політики пам'яті цього періоду: Голодомор, репресії, ОУН-УПА [248, с. 9].

Цікавою є оцінка судового рішення відомим американським істориком Т. Снайдером. Він зазначав, що ні В. Янукович, ні Ю. Тимошенко в разі обрання на посаду глави держави не стануть піднімати теми радянського минулого, щоб не дратувати тодішнього прем'єр-міністра Росії В. Путіна. Вчений вважає, що вирок суду переводив дискусії про голод в Україні з політичної в правову площину, тому, за логікою В. Ющенко, юридичні оцінки не можна буде скасувати. Однак, історик розглядає цей вирок як негативну «тривожну ознаку нової ортодоксії», натомість він пропонує для поширення знань про жахи ХХ ст. тримати відкритими архіви. Для привернення уваги до сталінізму необхідно розглядати його як частину європейської історії. Цьому може сприяти міжнародна співпраця між національними інститутами пам'яті. Без такого співробітництва ці інститути можуть кренитися до Оруелівського націоналізму, тобто закріплення історичного канону на моноетнічній основі. «Тільки міжнародне обговорення може збалансувати європейську історію, і тільки збалансована історія може служити європейському порозумінню» [373].

Показовим було внесення норм про вшанування іноземними делегаціями пам'яті жертв голодоморів до «Положення про Державний Протокол та Церемоніал України». Ці зміни були прийняті відповідно до Указу Президента від 3 лютого 2010 року (№ 98/2010). У першій редакції Положень відповідне регламентування було відсутнє. Ці зміни були внесені для нормативного закріплення меморіального канону, що формувався третім президентом. Вірогідно, що вони вносилися поспіхом, бо, по-перше: внесені зміни стосуються лише вшанування пам'яті жертв голодоморів разом з покладанням квітів до могили Невідомого солдата; по-друге: не внесені відповідні розділи, що детально регламентують церемонію біля меморіалу жертвам голодоморів. Хоча ще в першій редакції Положення містить розділи з докладним списком протокольних заходів біля інших меморіалів.

Директор Українського інституту національної пам'яті (2010–2014 рр.) В. Солдатенко, також згадував про існування Законопроекту, підготовленого до підписання в останні дні президентства В. Ющенка. У ньому першочерговим завданням для формування національної пам'яті ставилось розвінчання злочинів двох режимів – радянського і нацистського [248, с. 9]. Відповідно згаданий Закон був спрямований на остаточне розірвання з комуністичним минулим. Дискурс представлення країни як жертви подвійної окупації, німецької та радянської, був скопійований з досвіду країн Балтії.

На подібний радикальний крок В. Ющенко не наважувався впродовж попередніх років президентства, очевидно, остерігаючись втратити підтримку в значної частини населення. Натомість після першого туру виборів це стало можливим, адже: по-перше, в електоральній підтримці йому вже нічого було втрачати; по-друге, можна припустити, що Президент хотів зіграти на контрасті зі своїм наступником, ввійшовши в історію як національно орієнтований керманіч; по-третє, існувало прагнення утримати/закріпити здобутки своєї історичної політики.

Суттєвою негативною тенденцією державної історичної політики періоду В. Ющенка, яка цілком лежить на відповідальності президента, була

віктимізація національної пам'яті. В словнику, виданому Українським інститутом національної пам'яті, «віктимізація пам'яті» визначена як: а) накопичення й закріплення афективних змін у колективній пам'яті певної нації, пов'язане з тривалою трагічною (драматичною) історією, впливом масштабних історичних катастроф тощо; б) свідоме селекціонування у ході розробки національного гранд-нарративу переважно негативного опису та інтерпретацій подій минулого, цілеспрямоване насадження інформаційно-психологічними механізмами у масовій свідомості однобічно негативних (гіпертрофованих) уявлень про минуле [190, с. 59]. У конкретній політиці ця характеристика проявилась як намагання зобразити українців у якості нації-жертви, що постійно зазнавала гноблення, утисків, репресій від зовнішніх сил.

Можна навести перелік подій-символів, що були представлені в період президентства В. Ющенка як частина національного мартиролога: Батуринська трагедія, знищення Запорізької Січі 1709 та 1755 рр., битва під Крутами, Голодомор, репресії, насильницька радянська Західної України, німецька окупація, Бабин Яр, операція «Вісла», дисиденти, Чорнобиль. Поряд з ними актуалізованими позитивними героїчними сюжетами були: трипільська культура, прийняття християнства на Русі, створення української козацько-гетьманської держави, перемога в Конотопській битві, державність в часи УНР, Акт Злуки, створення УПА. За емоційним наповненням та повторюваністю, вшанування трагедій переважало над героїчними сюжетами. Адже якщо скорботні символи – Крути, Голодомор, Чорнобиль – вшановувалися щорічно, то серед позитивних – хіба що День Соборності святкувався кожного року. Інші відзначалися одноразово як річниці відповідних подій.

Науковці, що розглядали історичну політику відповідного періоду, одноголосно не схвалюють процес віктимізації національної пам'яті. Переважання трагедійного меморіального ряду призводило до посилення депресивних суспільних настроїв, а «чорно-біле» представлення минулого у форматі «злочинець – жертва», на думку львівського історика В. Расевича, сприяло перенесенню вини за українські страждання на сучасну Росію [227].

Архаїзація та віктимізація національної історії породжувала відповідне світобачення. За влучним висловом Л. Нагорної, «психологія обійденості, ущемленості, травм так нав'язливо прищеплювалася вітчизняному соціуму, що стала частиною його фрактальної матриці і психічного несвідомого» [187, с. 11–12].

Справедливо наголошував на негативних наслідках представлення України як постійної жертви, що «знаходилася на становищі колонії, лише експлуатованої й пригнобленої москалями» історик В. Солдатенко. На його думку, побудова національної пам'яті виключно на негативних прикладах «виховує комплекс історичної неповноцінності, психічної вторинності, невпевненості у власних творчих здібностях» і, як результат, відсутність впевненості в перспективах майбутнього розвитку [248, с. 21].

Загалом можна виокремити кілька суттєвих недоліків та негативних наслідків віктимізації національної історії: 1) формування в суспільстві комплексу жертви, що спричинює появу депресивних суспільних станів; 2) закріплення в історичному наративі образу українського народу як пасивного об'єкта зовнішнього впливу – формування комплексу історичної неповноцінності, що не стимулювало відчуття відповідальності за сучасну розбудову держави та формування активного громадянського суспільства; 3) «демонізація» радянського минулого – маргіналізація старшого покоління, яке зберігало радянську ідентичність та пам'ять про нерепресивне повоєнне життя в СРСР; 4) формування образу зовнішнього ворога в особі імперської чи радянської влади – загострення міждержавних відносин з Російською Федерацією. Крім того, переважання трагедійності породжувало запит на героїчні сюжети – чим вчасно скористався В. Янукович, за президентства якого відбулось повернення героїчного культу німецько-радянської війни.

Попри активну антирадянську риторику, політика пам'яті президента В. Ющенка не була кардинальним, цілковитим і остаточним розривом з спадщиною СРСР. На думку А. Портнова, це було викликано потребою уникнення конфліктів, примирення та єднання нації [215, с. 79]. Натомість

К. Баханов розглядає причиною такої «залишкової» амбівалентності необхідність лавіювати між різними політичними силами. Як приклад, вшанування одних і тих же подій у координатах різних моделей пам'яті: Указ Президента № 892/2007 «Про відзначення Дня партизанської слави» від 18.09.2007; Указ № 966/2007 «Про відзначення 65-ї річниці створення УПА» від 12.10.2007 [155, с. 209]. Чи навіть підписання в один день указів протилежного характеру «Про нагородження ювілейною медаллю "65 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг."» (№ 190/2009) та «Про відзнаку Президента України – Хрест Івана Мазепи» (№ 189/2009). Обидва укази від 26 березня 2009 р. Щоправда, як сказано в першому з них, нагородження єдиною ювілейною медаллю було затверджено згідно з рішенням Ради глав держав СНД.

Поєднання елементів національного та радянського наративу простежується в риториці публічних промов В. Ющенка. Зокрема, президент у своїх виступах до 9 травня оцінював перемогу над нацизмом як здобуток української державності. Серед героїв війни в одному ряді він називав: радянського письменника Олесь Гончара; поетесу та діячку українського націоналістичного руху Олену Телігу; військового, який брав участь у встановленні прапора перемоги над рейхстагом, але не ввійшов до радянського героїчного пантеону, Олексія Береста. Інший приклад еkleктизму історичних постатей – згадка в одному контексті генерала Миколи Ватутіна, що був вбитий УПА, і головнокомандувача цієї армії Романа Шухевича [215, с. 79–81].

На рівні меморіального простору також було здійснено спроби примирення радянської та національної пам'ятей. Як-от, 11 вересня 2006 р. на Волині був відкритий пам'ятний знак примирення воїнів УПА і радянських солдатів. На початку вересня 2007 р. спільний пантеон українців, що воювали в УПА та Радянській армії, відкрито також на Івано-Франківщині [203]. Примітно, що такі монументи споруджувались саме на теренах Західної України. Навряд чи вони були б сприйняті на Півдні та Сході, де на противагу відкривались місця пам'яті антагоністичного характеру.

Соціологічна служба Центру Разумкова в грудні 2005 р. провела опитування щодо шляхів вирішення взаємних історичних образ між українцями. Респондентам були запропоновані два варіанти: 1) потрібно, щоб винні обов'язково були покарані, навіть через багато років; 2) потрібно, примиритися і вважати, що не було ні правих ні винних. Результати за регіональним розподілом продемонстрували, що на Заході та Сході абсолютно однаковий відсоток тих, хто виступав за покарання винних, – 27,2%, що менше, ніж в Центрі та на Півдні, – 32,2 та 32,9% відповідно. Натомість опитаних, що виступали за примирення, найбільше саме на Заході (57%), а найменше – на Сході (49,2%) [224].

Причиною меншого прагнення до примирення можна вважати те, що у відповідних областях з ініціативи Партії регіонів і КПУ та за підтримки місцевого населення формувалися місця пам'яті, які посилювали суспільний розкол. Наприклад, 8 травня 2005 р. відкрито пам'ятник «Жителям Луганщини, загиблим від рук карателів-націоналістів з ОУН-УПА», 14 вересня 2007 р. – пам'ятник жертвам УПА під промовистою назвою «Постріл в спину» відкрито в Сімферополі. Крім того, подібні меморіальні знаки в 2008 р. відкриті в м. Одесі, м. Сватове Луганської обл. та с. Уланове Сумської обл. [див. 165].

Характерно і показово, що сімферопольський пам'ятник було відкрито за два тижні до позачергових парламентських виборів 2007 р. та за активної участі компартії. На мітингу звучала риторика захисту радянської історії й протидії відродженню фашизму. Гасла, виголошені лідером комуністів П. Симоненком, мали войовничо-революційне наповнення: «Ми, Компартія України, починаємо нову сторінку нашої політичної боротьби – це боротьба за відродження історичної правди». Суперниками в цій боротьбі були політичні опоненти та Президент, на що було прямо вказано: «При підтримці Ющенка, БЮТ і «Нашої України» відроджується неофашизм. Прийшов час політичними методами знищити ту заразу, яка відроджує неофашизм» [цит. за 36]. Зрозуміло, що ці заклики мали суто агітаційний характер і до справжнього розкриття історичної

правди чи збереження пам'яті були мало причетні, а звинувачення в загрозі неофашизму – штучно гіперболізовані та сфабриковані.

Такі дії є прикладом маніпулятивних виборчих технологій, спрямованих на мобілізацію електорату (відповідно до типології, запропонованої О. Бойком). Зокрема був використаний прийом т. зв. «боротьби проти спільного ворога»: штучне формування образу ворога; навішування відповідного ярлика на політичного опонента; роздмухування стану загрози від нього, загострення тривожності виборців; формування мотиву голосування на виборах як спільної боротьби з ворогом [30, с. 376]. Це в черговий раз доводить: використання партіями історичної пам'яті відбувається заради реалізації політичних інтересів (як засіб), а не для збереження пережитого досвіду як самоцінності (як мета).

Подібні акції абсолютно не сприяли міжрегіональному примиренню. Опитування того ж Центру Разумкова показало, що з 2005-го по 2009 р. в Україні зросла кількість осіб, що виступали за покарання винних в історичних протистояннях (від 29,7 до 35,8 %). У той же час прихильників примирення стало менше половини (46,2% в 2009 проти 51,6% в 2005 р.) [224].

Опитування Фонду «Демократичні ініціативи» демонструє, що ставлення населення до УПА, зокрема необхідності надання їм статусу учасників національно-визвольних змагань, корелюється з прихильністю до політичних партій. Так, визнає відповідний статус переважно електорат Нашої України (70%) та БЮТ (57%), виступають проти виборці Партії регіонів (70%) й КПУ (90%) [255]. Це пояснює той факт, чому комуністи обрали зазначену тактику агітації. Адже питання соціального захисту населення апріорі є в програмах всіх політичних партій. Натомість саме оцінка минулого найбільше увиразнює електорат комуністів.

Загалом державну політику пам'яті в період президентства В. Ющенка прийнято розглядати як якісно новий етап. Однак основне кардинальне оновлення відбулося в більшій мірі в засобах та механізмах впровадження такої політики. Натомість її тематична наповненість головним чином вже була артикульована в період президентства Л. Кучми. Навіть найбільш суперечливі

сюжети (Батуринської трагедії, Голодомору, ОУН-УПА), які були основою меморіальної політики третього Президента і викликали шквал критики, почали вшановуватись за його попередників. Відмінність полягала в інтенсивності їх реалізації. До В. Ющенка багато проектів були започатковані, але не завершені, як то: оцінка постаті І. Мазепи та діяльності ОУН-УПА, вшанування пам'яті жертв Батурина, Крут, Голодомору, репресій. Тому в цьому плані його меморіальні ініціативи дійсно були актуалізацією політики пам'яті. Навіть створення Музею радянської окупації України розпочалося в період Л. Кучми. За В. Ющенка він лише отримав відповідну назву. Детально перелік меморіальних акцій, що були розпочаті в період президентства Л. Кучми та втілені В. Ющенком, наведено в таблиці (див. Додаток Е).

Науковці, які вивчали меморіальну політику третього президента України, дають неоднозначні оцінки її результатів. Політолог Ю. Зерній у 2008 р. загалом схвалювала стратегії цих практик як таких, що «в цілому відповідають завданням суспільної консолідації, становленню національної ідентичності, формуванню цілісності та спільності колективних уявлень про минуле». Однак, вона наголошувала на необхідності її корегування в окремих аспектах: вдосконалення нормативно-правового забезпечення, прийняття цілісної концепції такої політики; чітке визначення суб'єктів впровадження цієї політики; координація процесів упровадження даної політики, що має бути прерогативою Українського інституту національної пам'яті як органу виконавчої влади; вдосконалення науково-експертного супроводу цих практик; ретельне осмислення безпекової складової національної пам'яті [106, с. 50].

Критично ставиться до меморіальних ініціатив третього Президента В. Кравченко: «Ця непродумана, хаотична, відверто аматорська політика запам'яталася хіба що своєю некомпетентністю та рефлексивною імпровізацією. Вона не лише поглибила політичне протистояння в суспільстві, а й продовжила девальвацію й дискредитацію символічного капіталу національно-державного «українського проекту» або того, що від нього

лишалось. Її наслідком стало відчутне зростання впливу російської політики пам'яті на українське суспільство» [145, с. 480].

На думку О. Грицай та М. Ніколко, основним недоліком меморіальної політики цього періоду була надмірна етнізація історичного нарративу. Як вихід пропонувалась відмова від етнічного націоналізму на користь політичного. У цьому випадку національне відродження стало б результатом економічного та соціального розвитку держави. Натомість, в умовах політичного протистояння, національна ідея формується по-різному різними політичними гравцями. Тому вона не виконує свого основного завдання суспільної консолідації, а навпаки, провокує конфлікти [68, с. 120–121].

Вказані недоліки не були належним чином враховані адміністрацією В. Ющенко до кінця його президентства. В подальшому перетворення УІНП в наукову установу дозволило здійснити кроки у теоретичному вирішенні двох проблем – вироблення експертного знання й осмислення ролі національної пам'яті в збереженні національної безпеки. Однак, ці здобутки залишились на папері й не були втілені в реальні політичні дії.

В період президентства В. Януковича зміст державного управління, зокрема в сфері формування історичної пам'яті, характеризувався абсолютним переглядом/відмовою від політики національного будівництва періоду В. Ющенко. Адже подібне трактування минулого, на думку нового президента, не відповідало «історичній правді». Хоча справжні мотиви зміни офіційної меморіальної стратегії більш глибокі: внутрішні – деклароване прагнення відновити стабільність, в тому числі в питаннях пам'яті, а в реальності – «загравання» з власним електоратом; зовнішні – налагодження діалогу з Росією, орієнтація на діяльність російського керівництва; особисті – намагання втримати та посилити персональну владу та здійснити реванш за поразку в 2004 р. Останнє підтверджує канадський політолог Т. Кузьо, який наголошував на перегляді попереднього політичного курсу вже в перші сто днів президентства В. Януковича як контрреволюцію [356, р. 213].

Важливо відмітити, що наведені вище групи причин/факторів були основоположними не лише щодо змісту політики, а й щодо її механізмів, а також особливостей меморіальної стратегії державного керівництва. Рушійні фактори державної політики можна відобразити на прикладі таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Рушійні фактори політики за президентства В. Януковича

Тенденції Фактори	Механізм політики – авторитаризм	Зміст політики – перегляд попереднього курсу	Політика пам'яті – радянська модель
Внутрішні	Запит на сильну й ефективну владу	Потреба відновлення соціальної стабільності	Задоволення інтересів власного електорату
Зовнішні	Орієнтованість на російські тенденції	Налагодження порушеного діалогу з Росією	Запозичення ініціатив, впроваджених в Росії
Особисті	Жага до зміцнення особистої влади	Реванш за поразку на виборах в 2004 р.	Особиста симпатія до радянського минулого

Складено автором.

В сфері державної політики влада стала повторювати деякі прорахунки своїх попередників. Зокрема, замість того, щоб налагодити політичний і міжрегіональний діалог, керівництво країни почало робити суто популістські кроки, які радикалізували суспільство та посилювали міжпартійне протистояння. Замість поля для проведення конструктивного діалогу історичні дискусії все частіше перетворювалися в предмет політичного шоу.

Заходи, здійснені адміністрацією В. Януковича в гуманітарній сфері, Т. Кузьо розглядає як своєрідну «ідеологічну помсту» В. Ющенку, яка включала: відмову від визнання Голодомору геноцидом; зняття квоти на використання української мови в кіно, телебаченні та інших галузях культури; створення комісій для написання спільних із Росією посібників з історії для вчителів; повернення до радянського погляду на українське минуле [356,

р. 214]. До цього переліку можна додати скасування рішення про надання звання Героїв України Р. Шухевичу та С. Бандері, а також ухвалення Закону «Про засади державної мовної політики».

Недоліки політики пам'яті В. Ющенко демонстрували об'єктивну необхідність вдосконалення цієї сфери. Натомість в період президентства В. Януковича відбулось не поліпшення наявних здобутків, а кардинальна ревізія і змісту, і механізму реалізації офіційної політики пам'яті. Привід до перегляду результатів історичної політики попереднього керівництва був обґрунтований необхідністю утвердження наукової «історичної правди». Прямим наслідком такого підходу була зміна статусу Українського інституту національної пам'яті – перетворення його з органу державної влади в науково-дослідну установу при Кабінеті Міністрів. Тим самим реалізовувались три завдання. По-перше: об'єктивна необхідність у фаховому осмисленні феномену колективної пам'яті; по-друге: можливість здійснювати контроль над «виробленням» історичного наукового знання в стилі радянських часів; по-третє: фактичне усунення інституту від здійснення державної політики пам'яті, переведення цієї сфери в режим «ручного керівництва». Так, відповідно до «Положення про Український інститут національної пам'яті», він міг лише розробляти рекомендації для Кабміну щодо реалізації гуманітарної політики. Всі інші завдання були пов'язані з науковою та просвітницькою роботою цієї установи [216]. Для справедливості слід відмітити, що в межах своєї компетенції дослідні функції Інститут виконував фахово й професійно. Наприклад, результатом його роботи впродовж 2011–2013 рр. стало видання збірника «Національна та історична пам'ять» (10 випусків побачили світ), унікальних у своєму роді словника та бібліографічного довідника, присвячених меморіальним студіям [190; 261], безпосередня організація та проведення ряду представницьких наукових конференцій і «круглих столів».

Поряд з активною дослідною діяльністю УІНП, безпосередні практики творення державної політики пам'яті впродовж 2010–2013 рр. відзначалися односторонністю та суперечливістю. Вони чи не найбільше провокували

громадянське протистояння замість того, щоб бути каталізатором примирення. Визначальними були три тенденції: ліквідація результатів національно-орієнтованої політики В. Ющенка; перешкодження поширенню національного нарративу; сприяння поверненню радянської моделі пам'яті (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Ключові тенденції та прояви політики пам'яті (2010–2013 рр.)

Тенденція	Прояви
1. Ліквідація принципів та результатів політики пам'яті В. Ющенка	<ul style="list-style-type: none"> - скасування рішення про надання звання Героїв України Р. Шухевичу та С. Бандері; - зміна статусу УІНП; - відмова від трактування Голодомору як геноциду; - скасування Дня свободи 22 листопада; - відмова вшанувати антирадянський визвольний рух.
2. Несприяння / перешкодження утвердженню національної пам'яті та свідомості, протидія громадському примиренню	<ul style="list-style-type: none"> - відмова від проведення військового параду на 20-у річницю незалежності України; - видалення з шкільних підручників історії розділів про Крути, Голодомор, ОУН-УПА; - ухвалення Закону «Про засади державної мовної політики»; - ігнорування ветеранів УПА, відсутність ініціатив щодо здійснення діалогу та примирення з радянськими ветеранами.
3. Повернення до радянських комеморативних практик і символів на фоні більш тісної співпраці з Росією	<ul style="list-style-type: none"> - відновлення військових парадів на 9 травня – тріумфальність і героїзація замість вшанування жертв; - повернення терміну «Велика Вітчизняна війна» в підручниках; - негласна реабілітація сталінізму – відмова від засудження його злочинів; - відкриття пам'ятника Й. Сталіну в Запоріжжі, меморіальної дошки В. Щербицькому в Києві; - святкування річниці Стаханівського руху; - поширення військових символів суперечливого характеру: георгіївської стрічки та червоного прапора.

Складено автором.

Найбільш промовисто про надання переваги державним керівництвом радянській спадщині над національною свідчить проведення вперше за останні п'ятнадцять років масштабного військового параду до 65-ї річниці Перемоги над нацизмом, в якому взяли участь 3 тис. українських солдатів та майже

200 військових з Росії й Білорусі, а також 17 військових оркестрів [205, с.100] – суто радянська практика, але відмова від проведення параду з нагоди 20-ї річниці незалежності України.

Одним з поодиноких винятків державотворчих проектів, орієнтованих на національну історію, було завершення реконструкції музею Тараса Шевченка у Шевченківському національному заповіднику в Каневі, відкриття якого відбулося 23 серпня 2010 р. Проте відхід від первинного плану (повернення музею автентичного вигляду) внаслідок здійснення реконструкції в модерному стилі та монументальний характер експозиції викликали суперечливе сприйняття з боку громадськості. Загалом експозиції музею були орієнтовані на оновлене прочитання образу Т. Шевченка – відмову від етнографічного трактування його постаті як «селянського поета» на користь більш модерного образу «інтелігента-інтелектуала».

На місцях меморіальна стратегія центральної влади мала неоднозначний відгос: резонування/підтримку в південних та східних областях та дисонанс/несхвалення у західних. Так, на сході та півдні: в Запоріжжі з ініціативи КПУ встановлюють пам'ятник Сталіну; у Бердянську відкривається пам'ятник графу М. Воронцову; в Дніпропетровську закладається «Алея Перемоги» та споруджується пам'ятник на честь 90-річчя створення комсомолу; в Києві відкривається меморіальна дошка В. Щербицькому. Більше того, від компартії та її прихильників впродовж 2010–2011 рр. лунали заяви про необхідність встановлення пам'ятників Сталіну в Одесі, Луцьку та Києві, а також в Дніпропетровську – пам'ятників В. Щербицькому та Л. Брежнєву. З'явилася пропозиція депутатів з Партії регіонів відновити в Києві пам'ятник П. Столипіну [228].

Натомість в західних областях на рівні місцевих рад приймалися рішення, що були спрямовані на віддзеркалення ініціатив центральної влади, відверто орієнтованих на радянське прочитання історії. Зокрема, такими були ухвали міських властей Львова (2012 р.) та Луцька (2013 р.) про закупівлю для міських шкіл підручників з історії львівського видання. Вони мали стати

додатком/альтернативою до підручників, затверджених Міністерством освіти. Відмінністю було розкриття ряду тем, які в міністерських підручниках були відсутні, недостатньо представлені чи оцінені однобоко: бій під Крутами, Голодомор як геноцид, діяльність ОУН та визвольна боротьба УПА, дисидентство 1960-х рр., зникнення журналіста Георгія Гонгадзе, Помаранчева революція [169; 172].

Міжрегіональне протистояння набуло особливого загострення у «війні символів», зокрема, через використання т. зв. «Прапора Перемоги». Каталізатором протистояння стало ухвалення Верховною Радою з подання компартії змін до Закону «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» від 21.04.2011 р. [102]. Нова редакція зобов'язувала на 9 травня вивішувати поряд з державним знаменом червоний «Прапор Перемоги». Відповідні пункти були скопійовані з російського закону. Незабаром Конституційний суд України скасував обов'язковість використання цих прапорів на державних установах. Однак міські ради Одеси, Житомира та Севастополя на місцевому рівні постановили вивішувати копії «Прапора Перемоги» на святкуваннях 9 травня.

Натомість Львівська, Тернопільська, Волинська, Івано-Франківська міськради впродовж 2011–2013 рр. неодноразово ухвалювали постанови про заборону публічного використання радянської та нацистської символіки. Проте ці рішення щоразу скасовувалися судами в частині, що стосувалась радянської символіки [37]. Суперечки щодо необхідності публічного використання «Прапора перемоги» досягли апогею напередодні Дня перемоги в 2011 та 2012 рр., коли у Львові та Одесі відбулися сутички між прихильниками та противниками цього символу. Примітно, що в період президентства В. Ющенка червоний прапор був присутній на параді Перемоги в столиці. Однак тоді це не викликало жодних нарікань.

Також у квітні 2013 р. міські ради Івано-Франківська та Львова ухвалили рішення про оголошення 8–9 травня Днями скорботи за загиблими у Другій Світовій війні [113; 171]. Таким способом місцева влада намагалася привернути

увагу до жертв війни. Подібне трактування Дня перемоги викликало шквал критики від регіоналів та комуністів, оскільки суперечило радянському героїчному наративу.

Отже, період президентства В. Януковича характеризувався: по-перше, тотальним переглядом принципів та результатів політики пам'яті адміністрації В. Ющенко: по-друге, перешкоджанням утвердженню національної пам'яті та свідомості, протидією громадському примиренню; по-третє, поверненням до радянських комеморативних практик. Деякими досягненнями меморіальних ініціатив цього періоду стало формування Українського інституту національної пам'яті як установи, покликаної забезпечувати науково обґрунтовану фахову підтримку державної політики пам'яті та завершення реконструкції музею Т. Шевченка разом з відмовою від надмірно етнографічного трактування його постаті як «селянського поета» на користь більш модерного образу «інтелігента-інтелектуала».

Висновки до третього розділу

Отже, процеси відродження/формування національної історичної пам'яті в перші роки незалежності здійснювалися перш за все засобами культурної політики та історичної освіти. Історична пам'ять стала об'єктом політичного впливу, метою якого був відхід від радянської спадщини та становлення національної пам'яті. Реалізація цієї мети відбувалася шляхом впровадження ряду ініціатив: українізація освіти; початок формування пантеону національних героїв і ландшафту місць пам'яті; повернення/винайдення державної символіки; реабілітації на рівні офіційного дискурсу постатей національної історії, що перебували під забороною в радянський період. Відбулися зміни в історичній освіті та науці, зокрема зміщення акцентів у викладі матеріалу на етнонаціональне минуле та розкриття «білих плям» історії. Однак зберігалися суттєві недоліки: обмеженість, обережність, недостатня рішучість втілюваних ініціатив; переважання депресивності у викладі історичного наративу;

повторення радянських меморіальних прийомів; переважання етноцентризму й фольклорного етнографізму.

Упродовж президентства Л. Кучми визначальними рисами історичної пам'яті як об'єкта політичного впливу були: з одного боку, продовження українізації офіційної публічної сфери, з іншого – зменшення кількості меморіальних акцій, спрямованих на формування української моделі пам'яті разом з частковою реабілітацією/поверненням радянського комеморативного канону. В офіційній риториці та комеморативних практиках періоду президентства Л. Кучми поєднувались несуперечливі образи національного й радянського наративів. Тому в соціогуманітарному дискурсі для характеристики цього періоду закріпився термін «амбівалентність». Однак, принцип амбівалентності щодо формуванні історичної пам'яті не був утвердженням сталим імперативом, а ці процеси в період 1994–2004 рр. мали свою динаміку. Зокрема на основі проведеного івент-аналізу меморіальних акцій було встановлено кілька показових тенденцій: упродовж 1994–1997 рр. значимі меморіальні акції, що пропагували символи радянської моделі пам'яті, практично відсутні; з 1998 р. – поступове зростання кількості меморіальних акцій, спрямованих на російську та радянську моделі історичної пам'яті; з 2002 р. – різке зменшення кількості проукраїнських меморіальних акцій; протягом всього періоду президентства Л. Кучми помітне кількісне переважання ініціатив спрямованих на збереження історичної пам'яті, над тими, що орієнтуються на її оновлення; з 1996 р. – зростання кількості меморіальних акцій локального характеру, які за чисельністю, починаючи з 2002 р., стали переважати чисельність загальнодержавних, що є маркером регіоналізації політики пам'яті. Такі практики сприяли зниженню протестних настроїв на місцях, а також були дієвим механізмом формування політичної нації, прикладом толерантної інклюзивної національної пам'яті. Проте амбівалентне поєднання національних та радянських символів історичної пам'яті призвело до регіоналізації меморіальних практик, що сприяло уникненню «конфліктів пам'яті», але не їх розв'язанню, та перешкоджало національній консолідації.

Характерними рисами історичної пам'яті як об'єкта політичного впливу в період президентства В. Ющенко стали інтенсифікація заходів з формування національної пам'яті та інституціоналізація політики пам'яті. Зокрема, для цього було створено кілька установ: Український інститут національної пам'яті як орган для відновлення та збереження національної історичної пам'яті; Мистецький Арсенал – центр збереження національної культурної спадщини; Музей радянської окупації України – інструмент переоцінки комуністичного минулого. Саме із заснуванням в 2006 р. Українського інституту національної пам'яті як центрального органу виконавчої влади можна говорити про політику пам'яті як самостійну сферу державного управління, що до цього здійснювалось опосередковано засобами освітньої та культурної політики. Загалом політику пам'яті В. Ющенко можна охарактеризувати як інтенсивну еклектику тем національної історії (Трипілля, козацтво, Крути, Голодомор, ОУН-УПА), меморіалізація яких була розпочата його попередниками, а також європейських механізмів формування пам'яті (акції міжетнічного покаяння та примирення, національне єднання навколо спільної трагедії, інституції пам'яті, меморіальні закони тощо). Тематика відповідних меморіальних акцій була орієнтована на оновлення історичного гранднративу за рахунок сюжетів та образів української історії, що були під забороною в період СРСР.

Упродовж президентства В. Януковича історична пам'ять була об'єктом впливу влади, спрямованого на реабілітацію радянської меморіальної спадщини та протидію утвердженню національної моделі історичної пам'яті. Особливостями такого впливу стали: по-перше, демонстративне несприяння/перешкоджання утвердженню національної моделі пам'яті, що впроваджувалася впродовж 2005 – поч. 2010 рр., як такої, що «не відповідала історичній правді»; по-друге, відмова від європейських принципів формування пам'яті на користь калькування меморіальних ініціатив російського зразка; по-третє, легітимація відповідної політики як дій, спрямованих на «відновлення порушених прав» жителів південних та східних областей України. Деякими досягненнями меморіальних ініціатив цього періоду можна відзначити

формування Українського інституту національної пам'яті як установи, покликаної забезпечувати науково обґрунтовану фахову підтримку державної політики пам'яті, а також – завершення реконструкції музею Т. Шевченка разом з відмовою від надмірно етнографічного трактування його постаті. Однак мали місце суттєві негативні тенденції: відсутність заходів, що сприяли б утвердженню національної пам'яті та свідомості, протидія суспільному примиренню; повернення до радянських комеморативних практик на фоні перешкоджання вшануванню національних символів та героїв.

РОЗДІЛ 4

НАПРЯМКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В АКЦІЯХ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ В УКРАЇНІ

4.1. Тенденції актуалізації історичної пам'яті в контексті владного та опозиційного політичного впливу

Для кожного нового режиму, що приходить до влади після революційних перетворень, одним з першорядних завдань є легітимація свого статусу. Це стосувалось і націонал-демократів та суверен-комуністів разом з президентом Л. Кравчуком. Пропагандистському дискурсу були поставлені не еволюційні завдання адаптації радянських здобутків до нових умов, а революційна стратегія кардинального розірвання з українським минулим в складі колишнього Союзу. Хоча реалізовувались вони не так однозначно й рішуче.

Слід наголосити на значній ролі національно налаштованої опозиції (радикальної та демократичної) щодо активізації національної свідомості та ініціативах відновлення українських державницьких та культурних традицій. У таких умовах президент Л. Кравчук займав звичну для себе виважену позицію, лавіруючи між запитами національно орієнтованих сил та інтересами колишньої радянської номенклатури. Остання ж основну увагу звертала на перерозподіл влади і власності, не надто переймаючись ідеологічними питаннями. Політолог В. Кулик зазначав: «Необхідність легітимації сепаратистського вибору змусила суверен-комуністів прийняти «національно-визвольну» парадигму опозиції (до того ж, бажання зосередитися на ключових, із їхнього погляду, сферах, спонукало не заважати новому союзникові оздоблювати ідеологічний фасад)». Саме це, на думку вченого, було причиною декларованої відмови від радянської спадщини на користь «давнішого спадку – «української ідеї» й УНРівських державотворчих здобутків – та утвердженню тягlosti визвольних змагань упродовж багатьох століть» [154, с. 27, 28].

Важливе символічне значення для публічної легітимації незалежності мала демонстрація спадкоємності традицій української державності.

Показовими були заходи урочистого складання повноважень президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка в серпні 1992 р. Церемонія включала передачу Л. Кравчуку символів державної влади (козацької гетьманської булави разом із регаліями Уряду УНР в екзилі), через які визнавалося правонаступництво незалежної України [324].

Прийняття президентом Л. Кравчуком правонаступності від уряду УНР мало важливий символічний характер для утвердження легітимності нової влади. За термінологією М. Вебера, його можна розглядати як поєднання двох складників: легальної влади (підтвердженням чого стало законне обрання президента на загальнодержавних виборах) і традиційної влади (формування зв'язку з державністю УНР, а також представлення М. Грушевського як її президента для легітимації державності та інституту президентства в Україні).

В той час, як влада перевинаходила традиції державності, опозиція національного спрямування взялася провести остаточний символічний розрив з Росією. Образом україно-російського єднання в офіційній радянській історичній пам'яті була Переяславська рада 1654 р. [67, с. 377]. Тому для деконструкції відповідної моделі прочитання національного минулого важливим було денонсування цих угод – хоча б символічне, якщо це неможливо здійснити юридично. Така акція була організована Народним Рухом та проведена влітку 1992 р. в Переяславі-Хмельницькому. Там відбулась інсценізація нової «козацької ради», сюжетом якої стало зречення старшини від зобов'язань служити російському цареві [145, с. 265]. Це ще одна винайдена традиція, причому цілком символічного, перформативного характеру.

При цьому декларативне розірвання зв'язків з радянською спадщиною особливим чином поєднувалося з фактичним успадкуваннями державних інститутів від УРСР. Так, 12 вересня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про правонаступництво України». Він визначав, що найвищим органом влади України ставала Верховна Рада України в депутатському складі Верховної Ради УРСР. Державний кордон збігався з кордоном УРСР на 16 липня 1990 р., а громадяни СРСР, що постійно проживали на території

республіки, ставали громадянами України. Також держава підтверджувала свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними УРСР до проголошення незалежності. Конституція УРСР продовжувала діяти до ухвалення нової Конституції. У той же день була ухвалена Постанова «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР», за якою, до прийняття відповідних актів законодавства України, на території республіки застосовувались законодавчі акти СРСР, за умови, що вони не суперечили Конституції і законам України. 23 жовтня була оприлюднена заява ВРУ, в якій визнавалась правонаступність України щодо частки зовнішнього боргу та активів СРСР.

Історик Т. Шульга справедливо відзначає, що лише в країнах Балтії після 1991 р. відновили дію конституційні закони, чинні на момент входження трьох республік до складу Радянського Союзу. Натомість в інших 12 країнах збереглася радянська правова система [311, с. 227]. Тому визнання радянського законодавства, повне успадкування кордонів і населення, претензії на частку економічних резервів та зовнішнього боргу важко поєднати із запереченням успадкування державності *de-facto* від УРСР. Таку ж думку підтримував історик А. Портнов [215, с. 15]. Хоча *de-jure* завдання національного будівництва вимагали й визначали декларації зворотного характеру. В Україні виявилася парадоксальна амбівалентність фактичної радянської спадкоємності новітньої державності та декларованого розриву з минулим УРСР. Маркерами наступності цих режимів можна вважати такі суспільні сфери:

1. Влада – відомі українські науковці М. Михальченко та В. Андрущенко наголошують, що після розпаду СРСР радянська політична система в Україні не була демонтована. Верховна Рада, вищий державний орган, не була розпущена. Рада Міністрів УРСР була перейменована в Кабінет Міністрів і продовжувала функціонувати. Замість ЦК Компартії з'явилась адміністрація Президента України, яка прагнула зберегти функції державного контролю, замінивши старі обкоми та райкоми партії [183, с. 536].

2. Законодавство – відбулося перейняття системи законодавства від УРСР, включаючи Конституцію, що діяла, зазнавши лише деякого оновлення, до прийняття Конституції України в 1996 р.

3. Ознаки державності – територія та кордони України після 1991 р. залишилися такими ж, як і до 1991 р. Однак, значні території, населені переважно етнічними українцями, залишилися в межах Польщі та Росії.

Загалом у більшій чи меншій мірі оновлення торкнулося таких сфер: економічна система – легалізація приватної власності; фінансова система – запровадження нової державної валюти; соціальна структура населення – створення умов для еволюційного формування верств, типових для капіталістичного суспільства, відсутність соціальної революції; культура – реабілітація багатьох українських історичних діячів, що були під заборонаю в СРСР; освітня політика – українізація, введення курсу історії України; ідеологія – деідеологізація та оновлення державної символіки.

На початковому етапі незалежності 1994 р. став у багатьох аспектах визначальним для українського політикуму. Парламентські та президентські вибори, що відбулися впродовж півроку, змінили владну конфігурацію. Саме на виборах 1994 р. виразно проявилась така негативна риса політичного життя як електоральний розкол країни. Вважаємо за доцільне використати епітет «електоральний», а не «політичний», наголошуючи на тому, що суспільним проявом є в першу чергу відмінності в підтримці політичних сил. Натомість різниця в баченні політичного/геополітичного розвитку країни є результатом використаних передвиборчих технологій, тому є похідною від електоральної підтримки, а не навпаки. Під ним розуміємо ситуацію, за якої дві протилежні частини електорату постійно голосують за ідеологічних супротивників. В Україні ця тенденція набула характеру міжрегіонального, коли переважна більшість жителів кількох частин країни (Півночі й Заходу проти Півдня і Сходу) стабільно підтримують різних кандидатів.

Прояв електорального розколу в Україні – підтримка кандидатів переважно за регіональним принципом, а не за соціальним, гендерним, віковим,

освітнім тощо. Така ситуація є наслідком політичних спекуляцій об'єктивно існуючими відмінностями в історичному розвитку, мовних, культурних, релігійних, ціннісних пріоритетах жителів різних областей. Причини загострення цього явища суто політичні – бажання здобути підтримку кандидатом чи партією, сформувавши імідж захисника певної частини електорату і протиставивши її іншій частині виборців [241, с. 420].

Слід наголосити, що в розбіжностях між західними та східними областями першочергову роль мають політичні чинники, а не історичні чи культурні. Це доводять результати соціологічного дослідження «Образ «іншого українця» по дві сторони Дніпра», проведеного в кін. 2014 р. в Запоріжжі [258]. Так, отримані результати (див. табл. 4.1) демонструють, що майже кожен третій з опитаних визнає причиною роз'єднання саме політичні переконання (30,8%) і, як результат, – різне бачення шляхів розвитку України (28,4%). При цьому відмінності в історичній пам'яті визнає причиною роз'єднаності лише кожен п'ятий (19,9 %).

Такий розкол створюється шляхом штучного загострення розбіжностей в історичному досвіді, релігійних, патріотичних почуттях населення різних частин країни – тобто базових елементів суспільної пам'яті. Опитування Інституту соціології НАНУ в 1994–2008 рр. доводять, що найбільші розбіжності між регіонами спостерігаються в суспільних оцінках пріоритетів розвитку владою мовної, історичної політики та зовнішньополітичного курсу держави [57, с. 32–36]. Саме на основі цих відмінностей актуалізуються проблеми гуманітарного спрямування, які представляються як першочергові та служать для мобілізації електорату перед виборами. Механізм використання електорального розколу для здобуття перемоги на виборах можна представити таким чином: акцентування уваги на відмінності між регіонами → штучне посилення, радикалізація цих відмінностей → формування серед населення регіону комплексу пригнобленості владою, яка захищає інтереси жителів «протилежного берега Дніпра» → створення власного іміджу захисника інтересів Сходу чи Заходу (див. Додаток Г). Результат таких маніпуляцій –

здобуття переважної (часто абсолютної чи навіть тотальної) підтримки серед виборців однієї частини країни й таке ж цілковите несприйняття жителями інших регіонів.

Таблиця 4.1

Розподіл відповідей на питання: «Що, на Вашу думку, роз'єднує західні та східні регіони України?» (N = 870)

№	Варіанти відповідей	%	№	Варіанти відповідей	%
1.	Політичні переконання	30,8	8.	Культура	9,2
2.	Різне бачення шляхів розвитку України (Росія / ЄС)	28,4	9.	Економічний потенціал	8,9
3.	Менталітет	23,3	10.	Релігійні погляди	6,5
4.	«Історична пам'ять»	19,9	11.	Побут	3,4
5.	Бачення майбутнього України	17,1	12.	Важко відповісти	4,7
6.	Мова	15,5	13.	Нас нічого не роз'єднує	11,0
7.	Ваш варіант: <i>Брехня депутатів, Війна, Влада, Все, Майже все, Наша безграмотність, Неправильне керівництво уряду, Олігархи (2), Політики+олігархи+депутати, Путінська пропаганда, Регіональні особливості, Ставлення правління до різних регіонів, Це все провокації.</i>				1,6

Цит. за [258, с. 278] : Статистична довідка за результатами соціологічного дослідження на тему: «Образ «іншого українця» по дві сторони Дніпра» [Текст] // По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів: Науковий збірник / За заг. ред. д.і.н., проф. М. О. Фролова. – Запоріжжя: Інтер-М, 2015. – С. 268–340.

Електоральний розкол як голосування за «своїх» кандидатів – це один із зовнішніх проявів клановості, патримоніальності, патерналізму в суспільно-політичних відносинах. Історик В. Кравченко слушно наголошував, що ці риси домодерних, традиційних спільнот виявились на поверхні суспільних відносин саме після розпаду СРСР [145, с. 457–458]. Політолог В. Кулик відзначив, що до 1994 р. в національній свідомості відбувся «не лише про брак поступу на шляху до єдиної нації, а й регрес щодо рівня 1 грудня 1991 р.». Тому на

позачергових президентських виборах «політична диференціація набула форми територіального розмежування», чого не спостерігалось в 1991 р. [154, с. 45].

Перед парламентськими виборами виявилась неспроможність політичних сил, що позиціонували себе як націонал-демократи, до ефективного управління країною, що призвело до реваншизму суспільної свідомості та історичної пам'яті. Механізм цього процесу такий: неефективність влади + дисонанс між обіцянками зростання добробуту з проголошенням незалежності та економічною кризою → прагнення стабільності та соціального захисту → ностальгія за радянським минулим → відродження радянської ідентичності → голосування на користь проросійськи налаштованих сил (див. Додаток Г), які закономірно виявлялися прихильниками радянської історичної пам'яті. Наслідки такого реваншизму проявилися на парламентських виборах 1994 р., де перемогу здобула відновлена КПУ. Національно-демократичні сили в своїй агітації намагалися дискредитувати компартію, використовуючи звинувачення у численних злочинах радянського режиму, зокрема Голодомору. Але це не принесло відчутного результату навіть у тих місцевостях, що найбільше постраждали від голоду.

Під час президентських виборів 1994 р. яскраво проявився електоральний розкол, коли українська національно-державна та радянська ідентичності були спроектовані на політичні іміджі головних претендентів на президентське крісло – Л. Кравчука та Л. Кучми. Це вилилось у протилежних політичних орієнтирах двох кандидатів – відповідно національно-державницькому та відверто проросійському. Територіальні відмінності Заходу та Сходу мали кілька вимірів: ідентифікаційний (українець – радянська людина), ідеологічний (за націоналістів – за комуністів), ціннісний (ліберальні свободи – соціальний захист) [154, с. 45].

Агітація Л. Кучми на виборах президента 1994 р. будувалась не просто на відмові від етносимволізму й національної риторики на користь радянської моделі пам'яті. Вона була чітко адресована жителям Південного Сходу країни. Цьому сприяли гасла про захист російськомовного населення та надання

російській статусу другої державної мови. Таким чином, у передвиборній гонці майбутній президент вдало скористався прорахунками свого попередника та взяв до уваги особливості суспільних настроїв, що дозволило йому перемогти на виборах, отримавши підтримку виборців південних та східних областей. Вправне використання ресурсу суспільної свідомості (у т. ч. історичної) стало інструментом приходу до влади Л. Кучми. Однак, використання агітаційних прийомів, орієнтованих на одну частину країни та її протиставлення іншій, стало першою ластівкою зародження міжрегіонального протистояння, на якому будуть спекулювати наступники другого президента.

Передвиборна програма Л. Кучми та його інаугураційна промова, в якій декларувалась підтримка російськомовного населення, були розцінені національно-демократичними силами як крах суверенного державницького проекту та повернення до Росії. Остаточо усунені від важелів владного впливу націонал-демократи перейшли до опозиційної діяльності. Намагаючись втримати/захистити наявний ресурс національної свідомості, вони вдалися до жорсткої критики інаугураційної ініціативи президента щодо надання офіційного статусу російській мові. Показово, що перед виборами Л. Кравчук також виступив на користь офіційного статусу російської мови. Однак його позиція не викликала протесту з боку проукраїнськи налаштованих партій.

Через створений імідж захисника російськомовного населення праві сили очікували від другого президента ледь не об'єднання з Росією та відновлення СРСР. Однак Л. Кучма як виходець із радянської господарчої номенклатури (на відміну від Л. Кравчука – керівника ідеологічного відділу компартії) першочергово вдався до вирішення нагальних політичних та економічних питань. Історик В. Кравченко характеризував політичний курс Л. Кучми як «демонстративну відмову від «націонал-романтичної» концепції та акцентування на територіальному характері державності, поєднання проєвропейської риторики з проросійською, а також часткову реабілітацію радянської спадщини» – ідеологічна гнучкість, що межувала з відсутністю ідеології взагалі. Вчений визначав характерною рисою у використанні

Л. Кучмою потенціалу історичної пам'яті – панування тактичних завдань над стратегічними [145, с. 469–470, 478].

Специфічною виявилася розстановка політичних сил після президентських та парламентських виборів 1994 р. У Верховній Раді ключові позиції займали партії лівого спрямування (переважно відроджена Комуністична партія України, Селянська партія України та Соціалістична партія України). Менш чисельні праві (Народний Рух України, Українська республіканська партія, Конгрес українських націоналістів) автоматично виявились в ідеологічній опозиції і до президента, і до лівої парламентської більшості. В таких умовах ускладнювалась реалізація завдання відродження національної пам'яті та відходу від радянської спадщини.

Проте, вже на 1995 р., Народний Рух став негласним союзником президента в його протистоянні з Верховною Радою. У цьому випадку інтереси національно-демократичних партій та глави держави співпали. Для президента постала потреба у зміцненні власної влади за рахунок послаблення парламенту та необхідність проведення економічних реформ, проти яких рішуче виступали комуністи. Зволікання Л. Кучмою щодо надання російській мові офіційного статусу стало ціною за підтримку з боку демократів, для яких основним стимулом було прагнення перешкодити впливу КПУ. Адже на фоні спаду ейфорії від здобуття незалежності компартія взялася відвойовувати втрачені позиції. Після відновлення вона почала активну публічну діяльність: успіх на виборах 1994 р.; скасування судової заборони КПУ; вимоги повернення власності партії; ініціативи проведення референдуму щодо відновлення СРСР [154, с. 50–52].

Ініціативи КПУ з реалізації курсу «вперед у минуле» спонукали праві сили вдаватися до контрзаходів: у відповідь на вимоги повернення власності партії – створення парламентської комісії з розслідування діяльності компартії радянської України, зокрема її участі в путчі ДКНС; у відповідь на збір підписів про референдум з відновлення СРСР – кримінальне розслідування відповідних закликів як антидержавних.

В українському політикумі 1990-х рр. ідеологічне розмежування на праві та ліві сили традиційно є проекцією ставлення до минулого: пропагування відповідно української чи радянської моделі пам'яті. Я. Грицак помітив дві важливі тенденції в поведінці електорату: «Серед усіх можливих комбінацій більшість українців віддає перевагу тим партіям і кандидатурам, які уособлюють центр; найменші шанси на перемогу мають ті кандидатури та партії, котрі презентують політичний екстремізм – байдуже, лівий чи правий, справжній чи уявний»; «український виборець надає перевагу тим кандидатам, яких добре знає» [69, с. 40]. Ці закономірності підтвердились на парламентських виборах 1998 р.

Перед виборами 1998 р. відбувся розкол національно орієнтованих сил на поміркований Рух з програмою еволюційних реформ та радикальний Національний фронт (УРП, КУН, УКРП) з програмою революційних економічних перетворень. Радикалізм останнього спрацював проти Національного фронту. У той же час дозволив Народному Рухові позиціонуватись як центристській силі й зміцнити свою підтримку на Сході. Навіть у західних областях Національний фронт не зміг похитнути позиції Народного Руху.

Поряд з національно-демократичними силами існував цілий спектр партій та блоків, що орієнтувалися на тісну співпрацю з Росією та електорат російськомовного населення. Історик О. Майборода означив їх як представників російського націоналізму, захисників «інтересів Російської держави і російської нації». Вчений класифікував ці партії за кількома напрямками російського націоналізму:

– слов'янофільська версія російського націоналізму формується навколо ідеї слов'янської єдності, традиціях православ'я, сильної ролі держави, протесту проти комунізму й антипатії до країн Заходу – Партія «Союз», Слов'янська партія та Партія слов'янської єдності України;

– комуністична версія російського націоналізму характеризується лівою ідеологією, антизахідними позиціями та закликами до відродження СРСР – Комуністична партія України, Партія комуністів (більшовиків) України;

– ліберальна версія російського націоналізму визначається капіталістичними засадами розбудови держави та формування інтеграційних об'єднань з Росією – Конституційно-демократична партія та Партія «Міжрегіональний блок реформ», які перед виборами 1998 р. створили блок Соціально-ліберальне об'єднання (СЛОН) [175, с. 18–21].

Спільним для всіх цих партій був захист мовно-культурних інтересів росіян в Україні й російськомовних українців, формування/відновлення міждержавних об'єднань з провідною роллю Росії. На основі цього критерію О. Майборода і визначив названі політичні сили як носіїв ідеології російського націоналізму – захисників насамперед інтересів російської нації та Російської держави. Відмінним у цих трьох версіях є спрямування на різні варіанти майбутніх геополітичних формувань, що визначалися історичною пам'яттю про минулу єдність. Відповідно в своїй агітації вони використовували дещо відмінні символи/коди історичної пам'яті – взірці політичної та соціальної єдності. «Слов'янофіли» орієнтувалися на Російську імперію й апелювали до слов'янської єдності та православ'я. Для «комуністів» закономірно ідеалом був СРСР та «радянський народ». Мабуть, найбільш раціональним виглядав проект «лібералів», які посилалися не стільки на зразки з минулого, стільки виходили з потреби формування нового об'єднання відповідно до актуальних сучасних моделей інтеграції. Відповідно проросійська орієнтованість камуфлювалась під європейську ідею інтеграції (у формі вільного переміщення людей, товарів, капіталів – у цьому випадку між Україною та Росією) та західну модель мультикультурного співіснування (що була адаптована в гаслі партії – «Сохраним народу Украины русскую культуру»).

Для прикладу в агітаційних матеріалах блоку СЛОН активні заклики до захисту російської культури в Україні, надання російській мові статусу офіційної значно переважали блок економічних реформ. Однак для населення в

черговий раз економічні питання виявилися важливішими за гуманітарні – протестного ресурсу слов'янської/радянської/російської пам'яті виявилось недостатньо для проходження молодих партій у парламент. Натомість електорат переважно орієнтувався на добре знані КПУ та соціалістів, що побудували агітацію на першочерговості вирішення соціальних проблем.

Отож у «фінал виборчих перегонів» вийшли добре відомі виборцям Народний Рух і традиційні ліві сили. В їх протистоянні ключовими стали аргументи на користь соціального захисту. Відмова від структурних реформ призвела до загострення соціальних питань, що породило в масовій свідомості запит на опозиційність та вимоги забезпечення виплат зарплат і пенсій. У таких умовах вчергове спрацювало повернення пам'яті про радянські соціальні стандарти та державну планову економіку. Внаслідок цього мовно-культурна риторика правих сил виявилась змаргіналізованою та значно слабкішою за гасла комуністів і соціалістів. Соціологія показала, що в травні 1998 р. прихильність до комуністичної та соціалістичної течій в Україні була втричі вища за ставлення до націонал-демократів (27% проти 9%) [див. 154, с. 56–57]. А на виборах у більшості областей населення віддало перевагу компартії та блоку СПУ-СелПУ. Лише в п'яти західних областях перемогу отримав Народний Рух України.

Політична доцільність визначала ставлення до минулого та особливості використання історичної риторики й на президентських виборах 1999 р. Так, Народний Рух виступив за підтримку кандидатури Є. Марчука як альтернативи Л. Кучмі та претендентам від комуністів. Цю позицію не підтримав В. Чорновіл, що призвело до чергового розколу в партії. Як відзначав В. Кулик, підтримка з боку націонал-демократів змусила Є. Марчука змінити вектор агітаційної риторики. «Замість акцентованої раніше потреби врахування в українській політиці інтересів Росії тепер на перший план вийшли неприйнятність інтеграції з нею і потреба національної консолідації та національного примирення, порозуміння заходу й сходу України, важливим кроком до якого має стати реабілітація УПА» [154, с. 59]. Отож, під впливом

зміни політичного оточення відбулася переорієнтація пам'яттєвого дискурсу в програмі цього кандидата з помірковано проросійського на суто національний.

Проведений івент-аналіз динаміки меморіальних практик демонструє загальний спад кількості комеморацій у період 1996–1999 рр., що свідчить про зменшення зацікавленості влади до цієї суспільної сфери. Однак подібна тенденція притаманна не для всього періоду президентства Л. Кучми – на другий термін його правління припадає підвищення інтересу до історії (див. Додаток К, табл. К.1).

Переломним моментом імовірно стали президентські вибори. Як було вище зазначено, для успіху на виборах необхідно було сформувати імідж поміркованого політика. У вирішенні цього завдання історична пам'ять виявилась важливим ресурсом. На думку Я. Грицака, Л. Кучма «робив усе, щоб у фіналі президентських виборів його головним суперником був не поміркований Мороз, а «екстреміст» Симоненко, бо це майже автоматично гарантувало йому перемогу» [69, с. 40].

Виражений україноцентричний імідж Л. Кучми проявився саме під час президентських виборів 1999 р. Цей імідж формувався з метою здобуття підтримки серед національно орієнтованих жителів Західної України. Результат себе цілком виправдав: у регіонах, де на попередніх президентських виборах перемагав Л. Кравчук, його наступник отримав переважну підтримку, – скрізь, крім Вінницької та Черкаської областей. Загалом за результатами другого туру виборів Л. Кучма отримав абсолютну більшість голосів у 12 областях, Києві й Севастополі та відносну більшість в 3 областях. Натомість П. Симоненко переміг у 8 областях і ще в 2 здобув відносну перевагу [92].

Прорахунком влади стало те, що закладений на виборах потенціал національної інтеграції президентом не був використаний у подальшій практиці. Восени 2000 р. розпочалась акція опозиції «Україна без Кучми», спровокована «касетним скандалом». У ній взяли участь парламентські й громадські політичні сили різноманітного ідеологічного спектру: від соціалістів до УНА-УНСО. На фоні крайнього загострення протистояння з опозицією

меморіальні ініціативи президента все більше стали орієнтуватися на лівий фронт. Результати івент-аналізу демонструють, що з 2000–2001 рр. почалася тенденція до зростання кількості організованих владою меморіальних акцій, орієнтованих на російсько-радянську модель пам'яті, та активне пропагування символів, що були ключовими для радянського ідеологічного канону (див. Додаток К, рис. К.1).

Політолог М. Рябчук підмітив, що офіційне вшанування пам'яті В. Щербицького «це такий самий елемент «політтехнологій», як і пошанування на державному рівні пам'яті Чорновола, героїв Крут чи жертв Голодомору 1932–1933 рр. У всіх цих випадках ідеться насамперед про перехоплення ініціативи у політичних суперників (комуністів чи націонал-демократів), запозичення їхніх героїв, символів, гасел, наративів і представлення себе ледь не монополями власниками всякої «українськості», хоч лівої, хоч правої...» [цит. за 106, с. 46].

Вчені дають різні оцінки політиці амбівалентності. Приміром, Я. Грицак позитивно розцінює такий підхід до минулого. Зазначаючи, що «режим Кучми виявився дуже вправним у маніпулюванні історичною пам'яттю. Як добрий аптекар, він старанно змішував між собою два дуже їдкі та взаємозаперечні реактиви, щоб одержати ліки на національну недугу роз'єднаності. Цими реактивами були радянська й національна версії української історії» [69, с. 70]. Натомість Ю. Зерній оцінює подвійність репрезентацій минулого як таку, що «призводила до помітної дезорієнтації суспільної свідомості громадян України» та до фіктивної національної консолідації [106, с. 46]. З позицій тактичного інтересу розглядали ці практики В. Гриневич, В. Кравченко та А. Портнов. Зокрема, В. Гриневич відмічав, що «для українських достойників звичною справою стала гра на двох полях історичної пам'яті – вони віддають належне як національним, так і радянським героям, ювілеям та датам, більше того, навчилися підганяти їх під свої кон'юнктурні біжучі інтереси» [66]. На думку А. Портнова, метою подібного цинічного підходу до історичної пам'яті було намагання позбавити минуле його мобілізуючої сили. «Зробити з трагедії

історії якщо не шоу, то політично нешкідливий ритуал відповідало лінії історичної політики Кучми» [215, с. 44, 45].

Отож причини амбівалентного ставлення до минулого другим Президентом України, на якій наголошують В. Гриневич, Я. Грицак, Ю. Зерній, А. Портнов та інші дослідники, слід шукати в реалізації суто прагматичного інтересу – здобуття особистих переваг у протистоянні між двома крайніми фронтами українського політикуму. Натомість попередження національної роз'єднаності та міжрегіональних конфліктів було наслідком такої позиції. Причому, скоріше спонтанним, випадковим, ніж планованим й очікуваним.

Характерним наслідком політики пам'яті в період президентства В. Ющенка можна вважати посилення регіонального розколу, що яскраво виявився через таке явище як «війна пам'ятників».

Дійсно, політичне протистояння між Сходом і Заходом країни в період президентства В. Ющенка суттєво загострилося. Більше того, воно перейшло в меморіальну площину, виявившись як «війна пам'ятей», «війна символів» чи «війна пам'ятників». Слід відзначити, що це явище не є новим для сучасної України. Подібне протистояння мало місце в період перебудови, коли відбувалось активне перейменування вулиць, демонтаж пам'ятників В. Леніну, а на місце радянської символіки прийшла національна. Найбільш кардинально зміни проходили в Західній Україні. Політолог О. Бойко аналізував ті процеси як війну символів, тобто політизовану заміну імен одних знакових фігур на інші, одних символічних назв – на альтернативні [27, с. 43].

Впродовж 1990-х – I пол. 2000-х рр. війна пам'ятників проходила переважно на історичних «фронтах» зіткнення українсько-польського та українсько-угорського минулого. Символічне протистояння розгорталось на територіях Волині, Галичини й Закарпаття. Адвокатами відповідних контр-пам'ятей виступали зовнішні сили – польська та угорська адміністрації [190, с. 58]. У період президентства В. Ющенка вдалося залагодити ці суперечки і досягти примирення, зокрема в польському питанні.

Натомість нове вогнище протистояння розгорілось на фронті зіткнення української національної історії з російсько-імперською та радянською. У цьому випадку «війна пам'ятників» накладалася на міжпартійне та міжрегіональне протистояння. Вона проходила як внутрішньополітична боротьба з гласним чи прихованим втручанням Росії. Сторонами, втягненими в новий меморіальний конфлікт, були: Президент, політичні партії (переважно КПУ, ПР та ВО «Свобода»), міські та обласні адміністрації, суди, офіційні та неофіційні громадські організації радикального спрямування, місцеве населення, що брало участь у відповідних церемоніях. У більш загальному плані цю боротьбу можна розглядати як таку, що була ініційована центральними політичними партіями протилежного спрямування (влади й опозиції), а здійснювалась силами адмінресурсу місцевих еліт та мобілізованого електорату.

У протистоянні війни пам'ятників можна умовно виділити три стратегії поведінки учасників протистояння, що відстоювали протилежні моделі пам'яті (українську національну та російську імперсько-радянську): 1) «Дислокація сил» – намагання захопити й утримати якнайбільший масив ландшафту пам'яті, встановлення пам'ятників, що дискредитують супротивника; 2) Стратегія витіснення суперника – перешкоджання адміністративними методами встановленню небажаних пам'ятників; 3) «Партизансько-диверсійна» стратегія – прямий напад, вчинення актів вандалізму.

Умовна розстановка сил відбувалась таким чином. У Західній Україні активно вшановувався культ ОУН-УПА, встановлювались пам'ятники жертвам радянського режиму та героям, що перебували під заборонаю в СРСР. У той же час на Півдні та Сході зводились монументи діячам російської імперії та Радянського Союзу. В Херсоні в 2004 р. відкрито пам'ятник Григорію Потьомкіну. В Одесі та Севастополі з'явилися пам'ятники імператриці Катерині II. Пам'ятник графу М. Воронцову восени 2010 р. відкрито в Бердянську. У 2007 р. в Сімферополі та Луганську були відкриті пам'ятники «Жертвам радянського народу, які загинули від ОУН-УПА». У тому ж 2007 р. у

Львові як альтернативу встановлюють пам'ятник «Жертвам голодомору-геноциду та депортацій ХХ століття» [див. 165].

Для витіснення суперника із символічного простору застосовувались рішення судів і міських рад, які не давали згоди на встановлення окремих монументів, ухвалювали постанови щодо демонтажу наявних пам'яток. Показовими були дії Харківських властей, що прийняли ухвалу про демонтаж в області пам'ятників, присвячених вшануванню УПА. В 1992 р. у Харкові, першому місті на Сході України, місцеві патріотичні сили встановили пам'ятний камінь на вшанування УПА. Саме проти нього було спрямоване відповідне рішення Харківської облради. Крім того, місцева влада всіляко перешкоджала відкриттю пам'ятника гетьману І. Мазепі в місті та області. У когорті подібних рішень – заборона Полтавської міськради встановленню монументу уродженцю Полтави С. Петлюрі. Причинами таких ухвал визначалися суперечливість цих історичних діячів. Частково сюди ж можна віднести й рішення президентської адміністрації щодо демонтажу пам'ятників та перейменування вулиць, присвячених символам радянського минулого [275]. У своєму виступі в 2009 р. на мітингу пам'яті жертв політичних репресій у Биковнянському лісі В. Ющенко наголосив: «Впродовж 2007–2008 рр. в Україні демонтовано понад 400 пам'ятників діячам комуністичного режиму, організаторам голодомору, політичних репресій 1937–1941 рр. Перейменовано понад 3 тисячі топографічних назв, які носили їхні імена» [цит. за 318]. Мабуть, найбільш помітним серед них був демонтаж пам'ятника С. Косіору в Києві до річниці Голодомору (20 листопада 2008 р.). Та все ж, мотиви ініційованої Президентом дерадянізації символічного простору були спершу меморіальні (збереження пам'яті про трагедії радянської доби), і значно меншою мірою – політичні (дискредитація ідеологічного опонента).

Партизанська (чи диверсійна) стратегія боротьби у війні пам'ятників була результатом надмірної політизації оцінок минулого та перенесення протистояння з політичної площини на громадську. Наприклад, відповідальність за кілька антиукраїнських акцій вандалізму взяла організація

«Євразійський союз молоді» – українська філія «Міжнародного євразійського руху» з центром у Москві, метою якого є формування Євразійської імперії. Напади відбувались як на радянські й російські символи, так і на українські національні постаті чи навіть символи державності. Двічі (у 2005 та 2007 рр.) був знищений бюст Пушкіна, що містився на будівлі Російського культурного центру в Львові. У 2009 р. постраждав пам'ятник Леніну в Києві. У 2007 р. були зруйновані пам'ятні знаки із символами української державності на Говерлі. У тому ж році невідомі двічі обливали фарбою монумент Пам'яті героїв Крут на Чернігівщині, залишили надписи «Слава Росії», а до того ще й підпалили фарбу. Детально динаміку умовних здобутків і втрат у війні пам'ятників представлено в таблиці Д.1 (див. Додаток Д), в якій акції меморіального характеру згруповані за територіальним, хронологічним та семантичним зв'язком. За черговістю здійснення їх розділено на три умовні групи: «атака», «контратака», «жертва».

Це були не розрізнені дії, а пов'язані між собою акції політичного впливу, що відбувалися за принципом зворотного зв'язку: стимул → реакція → відповідь на реакцію. Безпосередній зв'язок протилежних меморіальних ініціатив та їх політичний характер відзначив директор Інституту археології НАНУ П. Толочко, який наголошував: «Якщо спаплюжили пам'ятник якомусь діячеві часів соціалізму, то у відповідь на це обов'язково зіпсують пам'ятник якомусь діячеві національно-визвольного руху. І це замкнуте коло, в якому опинилася наша ідеологічна ситуація, і ми з нього вийти ніяк не можемо» [цит. за 323]. Історик К. Баханов визначив механізм цього зв'язку таким чином: «Відкриття нового пам'ятника порушує рівновагу місць пам'яті, і політичні сили, зорієнтовані на інший тип історичної пам'яті, ініціюють встановлення «вигідного» для них монумента» [155, с. 211]. Політизованість війни пам'ятників доводить і той факт, що найбільш гостра фаза «боїв за меморіальний простір» прийшла на літо-осінь 2007 р., тобто відбувалась на фоні позачергових парламентських виборів.

Опитування соціологічної служби «Українського демократичного кола» в травні 2007 р. показало такі результати щодо ставлення населення до демонтажу пам'ятників: 51,4% опитаних виступають проти демонтажу радянських пам'ятників; 15,1% – вважають, що такі акції зараз не актуальні; 11,3 % – безумовно виступають за демонтаж; 12,2% – лише за погодженням з місцевою громадою. Цікавими виявились результати інтернет-опитування, де респондентам пропонувалось обрати: «Який з пам'ятників в Україні, на Ваш погляд, необхідно демонтувати?». У результаті: третина опитаних (34,4%) схилилась до того, що все необхідно залишити на своїх місцях; 18,9% виступали за демонтаж радянських пам'ятників; 16,3% – за знесення пам'ятника Леніну і 7,5% – Катерині II; 13,8% – С. Бандері; 5,4% – Р. Шухевичу; 3,7% – Незалежності в Києві [цит. за 60, с. 27–28]. Отож загалом 42,7% опитаних підтримали демонтаж пам'ятників постатям радянської та імперської історії, а 19,2% – представникам українського націоналістичного руху. Підтримку знесення монумента Незалежності можна трактувати двояко: з одного боку – це вияв нелояльності до української державності, з іншого, і що виглядає більш вірогідно, – сприйняття ілюзорності незалежності, певного розчарування в її здобутках.

На виборах 2010 р. відбувся «реванш» ПР на чолі з В. Януковичем, подібний за механізмом до того, що був використаний у 1994 р. Л. Кучмою, – вибір на користь управління «сильної руки» як альтернативи для дисфункціональної демократії. Цей механізм базується на схильності суспільної свідомості робити вибір в контексті оцінки актуальної політичної ситуації. Зокрема, на основі соціологічних даних таку думку підтверджувала соціолог І. Бекешкіна, яка зазначала, що «дискредитація ідеї демократії в країні була однією з причин приходу до влади В. Януковича». Вона навела дані, що перед президентськими виборами 2010 р. кількість прихильників демократії знизилась з 45 до 38%, а частка прихильників авторитаризму навпаки зросла з 22,5 до 30% [115].

Спрощено такий механізм слід розглядати як альтернативу між дисфункціональною демократією з проектом національного будівництва та іміджем «сильного лідера» на зразок радянського партійного керівника з обіцянками суспільної стабільності та широких соціальних гарантій. Звичайно, такий механізм мав не тотальний ефект. Умовно можна розділити виборців на три групи: стійких прихильників національно-демократичних сил; постійних виборців регіоналів та комуністів; виборців з умовної «сірої зони», які не мають чітких усталених ідеологічних смаків. Відповідно для першої групи ситуація, що склалась, була стимулом відмовитись від ПР, для третьої – фактором схилення вибору на користь останнього. Можна припустити, що саме прихильність кількох відсотків виборців із «сірої зони» стала вирішальною для перемоги В. Януковича. Оскільки на виборах в 2010 р. він набрав у відносному плані лише на 4,75% більше голосів виборців (а в абсолютному – навіть менше) порівняно з повторним голосуванням в другому турі президентських виборів 2004 р. [218; 223].

Передвиборчі очікування справдились не стільки в питанні встановлення суспільної стабільності, як у відході від демократичних цінностей на користь правління «сильної руки». Посилення авторитарних тенденцій стало визначальною тенденцією періоду президентства В. Януковича. Початком такого курсу стала відміна конституційної реформи 2004 р. та повернення до президентсько-парламентської республіки – своєрідний реванш за поразку в ході Помаранчевої революції. Наслідками цього кроку стало фактичне нівелювання принципу поділу влад на користь централізованого президентського управління.

Зниження рівня демократичних свобод в Україні відмітили провідні світові аналітичні агенції. За індексом демократії впливового журналу «The Economist» Україна опустилася від «неповноцінної демократії» в 2007 р. до «перехідного режиму» в 2011 р., тобто проміжного між демократією та авторитаризмом. Згідно з рейтингом Freedom House, наша країна в 2011 р.

отримала статус «частково вільна». Тоді як на 2009 р. ця організація відносила її до категорії «вільна» [350].

Політолог М. Рябчук зазначав, що за цією класифікацією в період В. Ющенко Україна належала до типу електоральних демократій. Натомість за його наступника відбулося запровадження авторитарних тенденцій «з перспективою утвердження в Україні навіть не конкурентного авторитаризму, а цілком гегемонічного – як у Росії та Білорусі» [239].

Проявами посилення авторитарних тенденцій стали непоодинокі випадки політичних репресій, що були застосовані владою проти ідейних супротивників. Переслідувань зазнали: члени уряду Ю. Тимошенко, історики, журналісти, письменники, представники громадськості, які виступали з критикою, осудом чи висміюванням дій тодішнього державного керівництва.

Репресивні тенденції торкнулися й історичної науки. Резонансною стала так звана «Справа українських істориків». У вересні 2010 р. співробітники СБУ без належних санкцій затримали Р. Забілого, директора львівського Музею жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». Причиною для затримання стала його професійна діяльність – вивчення історії українського національно-визвольного руху ХХ ст. на основі документів з архіву СБУ. Вченого було звинувачено в спробі розголошення відомостей, що становлять державну таємницю. Хоча насправді історик не мав доступу до матеріалів з грифом «Таємно». Натомість інформація, що в нього була вилучена, – це копії документів з історії УПА, які містяться у відкритому доступі. Відповідно, всі звинувачення були надуманими. Пізніше було здійснено показовий обшук у самому музеї з вилученням копій історичних документів.

Ця справа набула міжнародного розголосу. Зокрема, відомий американський історик Т. Снайдер акцентував, що залякування істориків несе загрозу не тільки для суспільного життя, а й для поширення правдивих знань про радянське минуле. У той же час арешт особи за вивчення радянських документів означає, що українською владою історія сталінських репресій видається як державна таємниця [374].

Значного суспільного резонансу набуло ухвалення Закону «Про засади державної мовної політики». Зв'язок цього закону з формуванням історичної пам'яті обґрунтовується тим, що соціальна пам'ять формується в ході комунікації, тому саме мова виступає ментальним кодом для її ретрансляції. Адаже для передачі повідомлення необхідно, щоб і комунікант, і реципієнт використовували один і той же код. Тим більше, що в Україні мовна ідентифікація населення корелюється з культурною та етнічною.

Прийняття мовного закону значно загострило політичне протистояння в Україні, причому навіть не стільки внаслідок суперечливості закону, як у результаті його політизації напередодні парламентських виборів. Результати опитування Центру Разумкова підтверджують, що популістський характер мовного закону був очевидним для більшості населення. У червні 2012 р. 65,1% респондентів (від 51,8% в східних областях до 78,8% в західних) були переконані, що ухвалення цього закону є передвиборчим ходом Партії регіонів, і лише 24% опитаних дотримувались думки, що він є проявом турботи про права російськомовних громадян [77].

Однак ці ініціативи не лише не вирішували економічні проблеми східного регіону (як і країни загалом), а й дискримінували національно-патріотичні почуття жителів західних областей, що детермінувало посилення розколу країни. За результатами інтернет опитування порталу «ЛІГА.net» 44,67% респондентів вважали, що рішення місцевих рад про надання мовам статусу регіональних, відповідно до нового закону, призведе до розколу країни. 18,58% опитаних впевнені, що такі рішення несуть загрозу вимирання української мови. Разом з тим 30,29% переконані, що відповідні рішення гарантують дотримання мовних прав населення. Опитування проводилось 17–20 серпня 2012 р., тобто за тиждень після того, як закон набув чинності [229]. Посилення політичного розколу країни засвідчили дзеркальні рішення місцевих рад: Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька, Рівненська області рішуче виступили проти закону; Харківська, Донецька, Луганська облради та Севастополь його підтримали.

Прийняття мовного закону відбулося напередодні парламентських виборів, тому закономірно послужило інструментом для мобілізації свого електорату як владою (прихильників закону), так і опозицією (його противників). Центр дослідження суспільства з 2009 р. проводить моніторинг протестної активності в Україні. Ця аналітична організація зафіксувала, що в травні-червні 2012 р. відбулось найбільше протестних подій з початку спостереження (321 та 323 акції відповідно), абсолютна більшість яких стосувалася саме мовного питання. У 68% акцій взяли участь політичні партії, хоча середня кількість учасників протестів була незначною. Це свідчить про зацікавленість політиків у штучному нагнітанні ажіотажу навколо закону про мови [221]. Причому опозиція (БЮТ, «Фронт змін», ВО «Свобода», УДАР) активніше скористалася з його прийняття для мобілізації електорату. Вона намагалася підняти власні рейтинги за рахунок дискредитації дій Партії регіонів та КПУ як антиукраїнських сил. Акції протесту проти мовного закону за участю опозиційних сил та громадськості пройшли в багатьох містах України, в тому числі на сході та півдні. Натомість для регіоналів його ухвалення служило демонстрацією відданості власному виборцю, намагання захистити права російськомовних жителів від «небезпеки тотальної українізації» й «загрози націоналізму».

Прийняття Закону «Про засади державної мовної політики» – це лише один з численних прикладів дій влади, що викликали суспільне несхвалення, акції протесту, громадське протистояння. Найбільш масштабними і помітними були такі протести: виступи проти укладення «харківських угод», проти запровадження пенсійної реформи, «АнтиТабачна кампанія», «мовний майдан», «освітній майдан», «податковий майдан», протести чорнобильців та афганців, врешті Євромайдан.

Мабуть, чи не єдиним заходом, який міг об'єднати країну і був продовженням попередніх здобутків, а не їх переглядом, стало проведення чемпіонату з футболу «Євро-2012». Однак, суперечки навколо мовного питання, які відбувалися в період турніру, та передвиборча кампанія, що

розпочалася після нього, знівелювали деякий позитивний ефект від проведення футбольного чемпіонату.

Утримування постійної соціальної напруги та перманентне розгортання конфліктів навколо символів й оцінок минулого було необхідне для влади, оскільки подібні дискусії та зіткнення відвертали увагу суспільства від більш нагальних економічних та соціальних проблем. Опозиційні партії щоразу відповідали на очевидні провокації, активно вступаючи в безкінечні дискусії про мову чи/та історію.

Крім того, Я. Грицак розглядає продукування ухвал відверто антагонічного характеру як можливий стратегічний план, націлений на майбутні вибори президента. Такий план імовірно передбачав максимальну радикалізацію націоналістичних сил, що привело б до виходу в другий тур виборів О. Тягнибока проти В. Януковича [70]. Тобто фактично влада намагалася повторно розіграти сценарій президентських виборів 1999 р. з протиставленням поміркованого кандидата радикальному. Бажаність подібного сценарію для влади була небезпідставною, що доводять результати соціологічних опитувань. Так, тенденції суспільних настроїв засвідчують, що починаючи з 2012 р. за умов проведення президентських виборів глава Партії регіонів у другому турі програвав би всім опозиційним лідерам, крім представника «Свободи». Більше того, розрив між ними постійно скорочувався: в березні 2012 р. 31,2% опитаних проголосували б за чинного главу держави, 24,4% – за О. Тягнибока [230]; в лютому 2013 р. – 33,5% та 32,3% відповідно [252]; в грудні 2013 р. – 30,9 % та 30,2% [251].

Загалом в цей період для влади історична пам'ять все частіше грала роль інструменту для реалізації тактичних кроків (забезпечення лояльності власного виборця; внутрішня і зовнішня дискредитація опозиції як радикалів-націоналістів; збереження соціальної напруженості; відвернення уваги суспільства та опозиції від реальних соціальних і економічних проблем) та стратегічних планів (перемога в другому турі майбутніх президентських

виборів над О. Тягнибоком; відновлення радянської ідентичності, цінностей та ментальності, що дозволяло б утримуватися при владі безмежно тривалий час).

Імовірно, свідомому посиленню радикалізму в суспільстві й загостренню ситуації повинні були служити також силові заходи проти активістів Євромайдану. Дискредитувати своїх політичних опонентів як радикальних націоналістів перед виборцями та світовою спільнотою, а також заздалегідь знизити рівень громадянського невдоволення – було цілком в інтересах тодішньої влади. Однак вона зробила суттєвий прорахунок у власних силах й активності громадянського суспільства.

Отже, період президентства В. Януковича відзначився посиленням авторитарних тенденцій влади та зменшенням рівня демократичних свобод в суспільстві. Проявом цих процесів стали репресії, в тому числі щодо істориків, які займалися дослідженням антирадянського національно-визвольного руху. Ключовою рисою було використання історичної пам'яті як інструменту для дезінтеграції суспільства задля отримання політичних переваг. Соціальним відгуком на посилення авторитарних тенденцій і згорання проєктів європейської інтеграції та національного будівництва стала Революція Гідності.

4.2. Формування моделі національної історичної пам'яті після Революції Гідності: внутрішньо- і зовнішньополітичні впливи та виклики

Державна політика пам'яті набуває особливої актуальності в сучасних умовах після Революції Гідності, коли ця сфера має стати ключовим механізмом національного примирення, суспільної консолідації та громадянської мобілізації.

Завдання, які покладаються на українську політику пам'яті в сучасних умовах, відповідають загальним функціям політики пам'яті. Відповідно завданнями політики пам'яті «для минулого» є реабілітація національного історичного нарративу, що був під заборонаю в радянські часи; вшанування героїв Небесної Сотні та учасників Антитерористичної операції на сході

України (АТО). *«Для сучасності»* – громадянсько-патріотична та військова мобілізація на боротьбу проти зовнішнього ворога; протидія російській пропаганді та подолання радянських стереотипів; закріплення в суспільній свідомості демократичних цінностей. *«Для майбутнього»* – національне примирення, суспільна консолідація; зміцнення громадянського суспільства та активістської політичної культури, формування сучасної політичної нації; закріплення європейської цивілізаційної ідентичності як важливого елементу здійснення європейської інтеграції. Варто прослідкувати, як ці завдання реалізуються на практиці.

Після Революції Гідності в Україні відбулась активізація національно-патріотичних меморіальних, культурних і просвітницьких проектів. Серед них умовно можна виокремити два напрями: 1) вшанування Героїв Небесної Сотні й учасників АТО, що переважно є ініціативою знизу; 2) перегляд національного гранднаративу та переоцінка радянського минулого як ініціативи влади, хоча й при помітному тиску частини громадськості.

Перший напрям пов'язаний з тематичним оновленням офіційного меморіального канону, пантеону національних героїв, практик вшанування пам'яті. Поширеним став символічний ряд: лицар часів Київської Русі, запорізький козак, воїн УПА, учасник АТО. В такому вигляді цей ряд узагальнених образів українських військових різних часів демонструє тяглість боротьби за незалежність та є результатом запиту суспільства на героїчний наратив. Цей ряд швидко розповсюджувався в медійному дискурсі, а потім перейшов і в міський публічний простір у формі різноманітних панно, графіті, муралів тощо.

На рівні офіційної політики Президентом було видано низку указів, пов'язаних з меморіалізацією сучасних подій: Указ Президента «Про День захисника України» (від 14 жовтня 2014 р.), який заміняє радянський «День захисника Вітчизни» 23 лютого; «Про День Гідності та Свободи» (від 13 листопада 2014 р.), що має відзначатися щороку 21 листопада на вшанування початку акцій протесту Помаранчевої революції та Євромайдану; 21 листопада

2014 р., в річницю початку Євромайдану, під тиском громадськості Президент підписав указ про присвоєння Небесній Сотні звання Героїв України; Указ «Про вшанування подвигу учасників Революції Гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні» (від 11 лютого 2015 р.), згідно з яким 20 лютого проголошується Днем Героїв Небесної Сотні; «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої Світової війни» (від 24 березня 2015 р.).

Започаткування іншого напрямку сучасної української політики пам'яті також пов'язане з Революцією Гідності. Так, ініціативою, що майже цілком йшла від населення, став ленінопад – стихійна хвиля демонтажу, повалення та пошкодження пам'ятників постатям компартії СРСР. Характерно й показово, що найбільше таких акцій відбулося в Центральній Україні. Адже перша хвиля знесення пам'ятників радянському минулому в Західній Україні відбулася ще під кінець перебудови. Натомість східні області й Крим залишились найбільш реакційними. Війну символів кінця 1980-х рр. О. Бойко означив «політичним барометром», що відбиває настрої суспільства [27, с. 47]. Тому таким своєрідним барометром і став ленінопад.

УІНП на початку 2014 р. започатковує проект «Усна історія Майдану» – збирання свідчень учасників та очевидців подій і запис відеоінтерв'ю. У 2014 р. Інституту було повернено статус центрального органу державної влади, крім того, змінилось керівництво установи. Внаслідок цього саме УІНП стає основним модератором другого напрямку державної меморіальної стратегії – перегляду радянського минулого для України. У цьому український інститут намагається скопіювати/повторити досвід декомунізації, здійснений аналогічними установами країн Центрально-Східної Європи. Причому, в Україні активна антирадянська позиція стає як предметом для захоплення, так і причиною конструктивної критики роботи Інституту з боку поміркованих інтелектуальних кіл.

На сьогодні найбільш кардинальною та обговорюваною меморіальною ініціативою в Україні є ухвалення Верховною Радою 9 квітня 2015 р. так

званого пакету законів про декомунізацію, які були підготовлені за участю Українського інституту національної пам'яті. 15 травня закони були підписані Президентом України і набули чинності 21 травня 2015 р.:

– Закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» (№ 314-VIII), який декларує надання статусу «борців за незалежність України» ряду політичних, громадських та військових структур – починаючи від УНР, закінчуючи Народним Рухом України за перебудову, включаючи найбільш дискусійні ОУН та УПА [100];

– Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій Світовій війні 1939–1945 років» (№ 315-VIII), покликаний замінити Закон 2000 р. «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». Відповідно змінюється зміст та характер вшанування перемоги. «Велика Вітчизняна» замінена на «Другу Світову». Крім того, новий закон значну увагу надає жертвам війни. У його тексті категорія «жертви» згадується 11 разів, тоді як в старому є лише дві згадки. Для вшанування жертв 8 травня проголошується Днем пам'яті та примирення [101];

– Закон «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (№ 316-VIII) передбачає заснування нової архівної установи – Галузевого державного архіву Українського інституту національної пам'яті, який «створюється для безпосереднього забезпечення права на доступ до архівної інформації репресивних органів». Новий архів має включити фонди документів радянських силових структур, які містяться в архівах відповідних українських відомств [97];

– Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» (№ 317-VIII) декларує злочинний характер відповідних тоталітарних режимів та регулює норми про заборону пропаганди їхньої символіки [99].

Варто розглядати не розрізнено окремі положення, а весь пакет законів, включаючи контекст його ухвалення й дії як комплексний нормативно закріплений проект декомунізації та формування національної пам'яті. Під декомунізацією розуміємо теорію і практику усунення наслідків впливу комуністичної ідеології в усіх суспільних сферах. Поєднання прийнятих законів демонструє пропонуваній владою механізм декомунізації для України: вибір європейського шляху розвитку замість радянського, внаслідок чого – засудження й заборона пропаганди комуністичної спадщини на користь реабілітації та героїзації національного нарративу, чому має сприяти відкриття архівів радянських спецслужб.

Можливість здійснення на рівні офіційної політики процесу декомунізації описується за допомогою моделі «вікна Овертона». Ця модель демонструє, що з усього можливого спектру ідей у конкретний період знаходять втілення/реалізацію офіційною політикою лише ті, які поділяються громадськістю, тобто умовно потрапляють у вікно можливостей («вікно Овертона») [369]. Відповідно ідеї проходять послідовні стадії їх сприйняття і прийняття: немислимо – радикально – прийнятно – розумно – популярно – встановлена за правило (впроваджено). Щаблі сприйняття/оцінки ідеї декомунізації в публічному просторі за вікном Овертона:

- «немислимо» – в період СРСР;
- «радикально» – доба перебудови й боротьба за незалежність, коли радянські пам'ятники та назви були ліквідовані в Західній Україні;
- «прийнятно» – період президентства Л. Кравчука та Л. Кучми, що підтверджують для прикладу укази про демонтаж радянських пам'ятників та ліквідація свята річниці «жовтневої революції»;
- «розумно» – в політиці президентства В. Ющенко з програмою «м'якої декомунізації»;
- «популярно» – ленінопад як наслідок Революції Гідності;
- «прийнято за правило» – ухвалення відповідного пакету законів.

Така модель демонструє, що здійснення декомунізації стало можливим саме після Революції Гідності, оскільки співпали запити активної частини громадського сектору та політикуму.

В пояснювальних записках до цих законів значиться, що вони не потребують громадського обговорення. Тим не менше, надзвичайна важливість для суспільства, неоднозначність ухвалених актів викликала помітну реакцію громадськості та обговорення в середовищі наукової спільноти. Зокрема, часопис «Критика» на своєму сайті ініціював серед науковців та експертів обговорення цього пакету законів. Також серія статей з'явилась на сайті Харківської правозахисної групи та численні реакції українських і зарубіжних науковців у електронних ЗМК. Так, з підтримкою чи критикою відповідних ухвал у цих публікаціях висловились: В. Берковський, В. В'ятрович, М. Гаухман, К. Дронова, О. Зайцев, В. Кулик, Г. Койнаш, С. Лунін, Д. Марплз, О. Мотиль, А. Портнов, С. Рябенко, Є. Стадний, Г. Стариков, С. Хилюк, Дж.-П. Химка, В. Яворський та ін. [21; 53; 55; 80; 96; 153; 166; 214; 237; 256; 293; 319; 336; 340; 353; 360; 363]. Спробуємо систематизувати пропонований цими науковцями та експертами аналіз декомунізаційного пакету.

Спектр поглядів на декомунізаційний пакет виглядає так: повна підтримка; рекомендації щодо вдосконалення; вказівки на суперечливість та проблематичність практичного втілення; протест проти ухвалення цих законів. Прикладом останнього є відкритий лист вчених-українознавців до Президента та Голови ВРУ із закликом відхилити закони про вшанування борців за незалежність та засудження тоталітарних режимів [366]. Саме ці два акти викликали найбільше критики. Підписанти наголосили на несприйнятті визначеного законами трактування української історії сусідніми країнами і жителями нинішніх окупованих територій Донбасу, що може негативно вплинути на міжнародний імідж країни та внутрішню консолідацію населення.

Весь захист і критика прийнятого пакету відбувається в чотирьох площинах: А. Юридичній; Б. Історико-меморіальній; В. Політико-ідеологічній; Г. Суспільно-гуманітарній. Важливо підкреслити, що останні три значною

мірою відповідають вище означеним групам функцій політики пам'яті. Історичну й меморіальну площину законів про декомунізацію слід розглядати як реалізацію «функцій для минулого» політики пам'яті; політико-ідеологічна – фокусується на актуальних проблемах сучасності; суспільна площина найбільше відповідає «функціям для майбутнього», оскільки саме суспільство розвивається в перспективному спрямуванні, при цьому історія та пам'ять виступають ресурсом, а політика – стимулом, локомотивом такого розвитку. Більше того, ці три площини аналогічні різним способам сприйняття/осягнення минулого (вимірам історичної пам'яті): історичному, опосередкованому науковою методологією; політичному, який визначається ідеологією та політичною доцільністю; суспільному, що окреслюється «соціальними рамками пам'яті» (М. Альбвакс) [289]. У відповідності з вказаними чотирма аспектами можна відобразити аргументи лобістів і критиків щодо здобутків та недоліків/вад декомунізаційного пакету.

А. Юридичні аспекти визначаються законодавчою природою ухваленої програми декомунізації. *Здобутки* – реалізація потреби в юридичному закріпленні: статусу борців за незалежність України; Другої Світової війни як трагедії, зокрема для України; відкритого доступу до архівів радянських спецслужб; засудження злочинів комуністичного режиму, визнання його чужорідності щодо України. *Недоліки* – неоднозначність цих норм, необхідність їх доопрацювання: відсутність міжнародного судового засудження комуністичної ідеології; злочинними можуть бути визнані конкретні рішення/дії конкретних осіб, а не абстрактний «характер режиму», як це сформульовано у відповідному законі [99]; нечіткість формулювань, використання етичних оціночних критеріїв, які допускають різне трактування (заперечення, виправдання, приниження гідності, створення позитивного образу); невідповідність міжнародним нормам із захисту прав людини, наприклад, у питанні свободи вираження поглядів – заборона публічного заперечення «злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр. в Україні» та «факту правомірності боротьби за незалежність

України»; невинуватено завищені міри покарання за порушення законів – за виготовлення, поширення, а також публічне використання символіки комуністичного й націонал-соціалістичного режимів передбачене позбавлення волі до 5 років (як за кримінальні злочини середньої тяжкості) [293].

Б. Історико-меморіальні аспекти стосуються вивчення національної історії, вшанування героїв/жертв. *Здобутки* – забезпечення необхідності реабілітації українського визвольного руху, що був під заборонаю в СРСР; науково обґрунтоване вживання термінології; сприяння історичним дослідженням через відкриття архівів; вшанування жертв Другої Світової війни і комуністичних репресій та переслідувань. *Недоліки* – однобоке трактування комуністичного режиму та українського визвольного руху: вшанування жертв тоталітаризму, але забуття жертв переслідувань УНР та УПА [55; 166]. Суперечливість в оцінці діяльності осіб, які одночасно були постатями української радянської культури і політики, чи до тих, що змінили політичні вподобання. Ігнорування того факту, що жертвами режиму були не лише його противники, а й комуністи. Законодавче закріплення історичних оцінок «злочинний режим», «борці за незалежність», а також положення про «недопущення фальсифікації історії» є факторами політичного втручання в сферу компетенції історичної науки, які шкодять неупередженому науковому вивченню минулого. Адже об'єктивні, не заангажовані історичні оцінки та інтерпретації мають народжуватись у вільній фаховій дискусії, а не бути наперед визначеними владою. Хоча, для справедливості слід зазначити, що положення про «недопущення фальсифікації ...» містилися і в Законі «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», що був ухвалений в 2000 р. [див. 102]. Тому відповідна норма є суто декларативною.

В. Політичні та ідеологічні аспекти визначають ухвалення декомунізаційних законів як реакцію на російську агресію. По-перше: швидкість, директивність та безальтернативність є відповіддю на російську силову політику пам'яті, її пропаганду позитивного образу радянського минулого; по-друге: навколо радянської воєнної героїки будується сучасна

пропаганда в анексованому Криму та на окупованому Донбасі. *Здобутки* від ухвалення відповідних норм визначаються необхідністю:

- здійснювати патріотичну мобілізацію – формування символічного зв'язку боротьби за незалежність в ХХ ст. та захисту цілісності й суверенітету в Україні в АТО. Зокрема, використання образу УПА як символу протистояння радянській/російській окупації, зважаючи на те, що саме таким є цей образ для жителів західних областей України – носіїв живої, сімейної пам'яті про повстанський рух;

- легітимізувати європейський вибір – демонстрація зв'язку української та світової історії на прикладі участі українців у боротьбі проти нацизму на різних фронтах, а також вшанування жертв війни за європейським зразком 8 травня. Крім того, засудження комуністичного режиму й героїзація борців проти цього режиму опосередковано торкається образу сучасної Росії;

- протидіяти російській пропаганді шляхом: а) відбиття атаки – легітимація національних рухів як визвольних у відповідь на звинувачення у фашизмі; б) контратаки – юридичного зрівняння комунізму з націонал-соціалізмом. Хоча такі дії мають радше ідеологічний, ніж практичний організаційний характер.

Разом з тим, ухвалені у відповідний спосіб закони мають низку *недоліків*, що можуть містити приховані загрози. По-перше: спосіб їх ухвалення для української влади – це можливість відвернення уваги громадянського суспільства від обговорення соціальних, економічних, політичних проблем. Швидкість голосування за цей пакет – це певною мірою інструмент заглушення інформаційної атаки з критикою на Прем'єр-міністра України, що розгорнулася саме в цей період [3; 86].

По-друге: зміст законів свідомо чи несвідомо спрямований на створення ситуації фальшивого вибору, коли перед людиною ставиться дилема: комунізм і російська окупація чи націоналізм та Україна. При цьому всі альтернативні варіанти як-то – бути прихильним до радянського минулого і відчувати себе українцем чи не схвалювати націоналізм і засуджувати російську агресію –

виключаються. Небезпека такої ситуації полягає в тому, що нею легко маніпулювати для забезпечення лояльності населення до української влади.

По-третє: декларована мета (попередження можливості повернення антидемократичних режимів) суперечить методам її досягнення, оскільки реалізовується директивним шляхом, з порушенням демократичних прав особи на свободу слова й вираження думок. Крім того, заборона тоталітарної символіки не гарантує того, що відновлення тоталітарних чи авторитарних практик може відбутися в інший спосіб і в іншій формі.

По-четверте: для російської влади декомунізація та реабілітація ОУН і УПА є додатковим аргументом для здійснення антиукраїнської пропаганди – дискредитації української влади й культивування образу розколу України, непримиренної ворожості та чужорідності Заходу та Сходу України, історичної спорідненості останнього з Росією. У цьому плані прийняті норми жодним чином не убезпечують від поширення російської пропаганди серед тих, хто готовий її сприймати.

Для Польщі ж героїзація українською владою УПА та відсутність осуду Волинської трагедії – це фактори, що перешкоджають меморіальному примиренню. Хоча польське керівництво виявилось більш розсудливим за українське і з розумінням поставилось до відповідних актів, а також відхилило пропозицію офіційної Москви спільно засудити визнання УПА [214].

Загалом політичні аспекти демонструють те, що актуальність декомунізаційного пакету визначається переважно ідеологічними питаннями. Але він несе приховані загрози в здійсненні реальної політики.

Г. Суспільно-гуманітарні аспекти визначаються конкретними проявами й результатами реалізації відповідних норм та реакцією на це суспільства. *Здобутки* – закони створюють далекоюсяжну перспективу формування в державі єдиного несуперечливого меморіального канону та впровадження комеморативних практик за європейським зразком.

Недоліки криються в розбіжності між: а) формулюваннями, використаними в законах, та втіленням відповідних положень; б) ухваленими

нормами, що визначали єдиний погляд на українське минуле, і реальними розбіжностями в історичному досвіді та відповідно суспільній пам'яті.

По-перше, в декомунізаційних законах переважають декларативні формулювання замість конкретних механізмів втілення суспільних змін, на чому зокрема наголосив у своєму відеоблозі А. Портнов. Така ситуація становить небезпеку формування ілюзії того, що прийняті декларації вже і є декомунізацією. Тобто проведення декомунізації за формою, а не за змістом. Одна лише заборона пропаганди, зміна символів та перейменування топонімів жодним чином не гарантують глибокої зміни свідомості, тим більше не є запорукою неповернення тоталітарних практик, як це зазначено в обґрунтуванні закону.

Ностальгія за комуністичним минулим пробуджується не лише і не стільки через радянські місця пам'яті, комеморації та топоніміку. Якщо абстрагуватися від сучасної російської пропаганди, вони давно втратили своє ідеологічне значення і відповідно перестали здійснювати вплив на свідомість. Це явище А. Портнов визначає як «ідеологічну амнезію, коли назви вулиць Леніна чи Дзержинського перестають будь-що говорити людям, які на них проживають» [215, с. 45]. Більшою мірою – це ностальгія не за пам'ятниками, символами чи вождями, а за соціальними стандартами безкоштовної медицини та освіти, гарантіями працевлаштування, стабільними цінами, тобто за повсякденними практиками. Відповідно проведення ефективних реформ, які забезпечать середній рівень життя населення та якість соціальних послуг, не нижчих за радянські, є ефективнішим засобом декомунізації суспільної свідомості (особливо для старшого покоління), ніж заміна символів.

По-друге, пропоновані норми беруть за зразок досвід європейських країн і не враховують усіх особливостей українського суспільства. Так, держави Центрально-Східної Європи коротший період перебували під впливом комунізму, ніж Україна. Відповідно в них краще збереглася жива пам'ять про період попередньої державності. Натомість в Україні (за винятком західних областей), вирости покоління, які не знали альтернативи радянському життю,

як і не знали/не пам'ятали про Голодомор та сталінські репресії. Через це частиною населення «радянське» не сприймається як чуже чи вороже, яким воно є для іншої частини населення. Саме це є основним недоліком /контраргументом проведення дерадянізації як такої, що перешкоджає національному примиренню та суспільній консолідації.

Останні соціологічні опитування демонструють, що історичні теми та діячі продовжують оцінюватись діаметрально протилежно в різних частинах України, залишаючись «каменем спотикання» для встановлення міжрегіонального порозуміння. Зокрема, опитування Фонду «Демократичні ініціативи» та соціологічної служби «Ukrainian Sociology Service» (25 грудня 2014 – 15 січня 2015 рр.) засвідчило, що розпад СРСР в 1991 р. позитивно оцінюють 88 % жителів Галичини, але негативно – 70% жителів Донбасу; відповідно в Галичині 94% позитивно, проти 69% негативно на Донбасі ставляться до Майдану 2013–2014 рр. Подібні відсотки в думках щодо підписання Угоди про асоціацію України з ЄС. Відносні позитивні оцінки двох подій, Переяславської Ради 1654 р. та утворення УРСР в Харкові у 1917 р., продемонстровані майже у всіх регіонах. Виняток становлять Галичина й Волинь, де більшість населення негативно сприймає Переяславську раду та утворення УРСР. По-іншому спостерігається розподіл відсотків у ставленні до ОУН, УПА і Помаранчевої революції. Негативні оцінки цих подій переважають в регіонах півдня та сходу (Донбас, Нижнє Подніпров'я, Слобожанщина, Причорномор'я). В інших областях домінує позитивне сприйняття [312].

З цього можна зробити два висновки: по-перше, крім Галичини та Волині, більшість населення не розцінює негативно історичний досвід входження українських земель до складу Московського царства та радянізацію України; по-друге, ставлення до діяльності ОУН, УПА, до Помаранчевої революції та Революції Гідності є тими болючими питаннями, в сприйнятті яких досі не знайдено компромісу.

Зберігаються розбіжності між регіонами і в сприйнятті історичних діячів, яких респонденти визначають видатними постатями України, що демонструє

дослідження соціологічної групи «Рейтинг» (травень 2015 р.). Так, лідерами в загальному рейтингу в Україні є Тарас Шевченко, Богдан Хмельницький та Леся Українка. Відхилення від середніх оцінок чітко проявляються щодо постатей Степана Бандери і В'ячеслава Чорновола. Серед найвидатніших українців їх назвали 26% (С. Бандера) та 20% (В. Чорновіл) жителів західних областей України (де вони зайняли 2-е і 4-е місця відповідно), тоді як на Сході (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька області) таких виявилось по 3%, а на Півдні лише по 1%. На Донбасі С. Бандеру серед найвидатніших українців назвали 3% респондентів, а В. Чорновіл не набрав і 1% [188].

Це опитування доводить, що при офіційному вшануванні того чи іншого діяча варто враховувати ставлення до нього всього населення України, а не лише окремого регіону. Адже, як слушно зауважив львівський історик О. Зайцев, перелік історичних осіб, яких необхідно вшановувати на державному рівні, «має залежати не від указу президента чи довільного рішення державного органу, ... а від рівня загальнонаціонального консенсусу щодо тієї чи тієї постаті. Приміром, Тарас Шевченко, вочевидь, належить до таких постатей, а Степан Бандера – ні. Іншими словами, суспільство має диктувати державі «історичну політику» (як і будь-яку іншу), а не навпаки» [94].

Зворотним прикладом потреби в загальному компромісі щодо «державних героїв», а не вшануванні контраверсійних постатей, слугує вищенаведене дослідження Фонду «Демократичні ініціативи». Воно продемонструвало, що на Донбасі позитивні рейтинги Петра І, В. Леніна та Й. Сталіна значно вищі, ніж в інших регіонах і більш ніж в удвічі перевищують середні в Україні [312]. З одного боку зрозуміло, що така ситуація є наслідком радянського минулого й російської пропаганди, як і безсумнівною є неприйнятність офіційного вшанування цих діячів у сучасній Україні. З іншого боку, неприпустимим є демонстративне ігнорування поглядів жителів цих територій (незважаючи на їх «штучність», «міфічність» чи «хибність»). Цю думку підтримує канадський дослідник Д. Марплз: «Можна зрозуміти нетерпляче бажання позбутися спадку Советського Союзу, і цілком

припустимим є прибирання пам'ятників Леніну, які, відверто кажучи, намозолили око. Утім, неможливо змусити людей миттю змінити погляди, яких вони дотримувалися довгий час, або проігнорувати їхні думки лише тому, що ми з ними не погоджуємося» [178]. Силове нав'язування жителям східних областей символів, що сприймаються як чужі та ворожі, становить загрозу для цілісності та безпеки держави. Адже таке нав'язування жодним чином не сприяє зростанню лояльності цього населення до української влади, а навпаки відштовхує від неї.

Більше того, акцентування уваги на правильному й неправильному погляді на історію в світлі сучасних подій створює небезпеку спрощення конфлікту на Донбасі до історичного, ціннісного чи ідентичнісного. А це рівноцінно потраплянню до пастки російської пропаганди. Така ситуація призводить до ігнорування того, що на окупованих територіях живуть люди, які прагнуть бути в Україні, проте не розділяють героїзації УПА та нехтування тим, що на неокупованій території є особи, які перебувають під впливом російської пропаганди та є нелояльними до української влади. Подібне ілюзорне бачення ситуації автоматично виключає можливість майбутньої реінтеграції жителів окупованого Донбасу та, ще більшою мірою – анексованого Криму.

Наслідком декомунізації та своєрідною відповіддю на російську пропаганду стала зміна традиції відзначення Дня Перемоги над нацизмом в Другій Світовій війні – від тріумфального святкування до скорботного вшанування. Так, 8–9 травня 2015 р. в Україні ознаменувало появу нового меморіального канону Перемоги. Запровадження Дня Пам'яті та Примирення 8 травня свідчить про наближення до західної традиції відзначення фактичного дня завершення війни в Європі, що відбувається в першу чергу шляхом вшанування загиблих. Атмосферу трагедійності й скорботи було поєднано з вшануванням героїв та жертв АТО, а також з актуальною для України ініціативою примиренням воїнів Радянської та Української повстанської армій. Також дещо змінились конотації відзначення 9 травня. Наприклад, замість

радянської традиції парадів військової техніки у 2015 р. був проведений парад військових оркестрів, чим зберігався святковий піднесений характер, але без пропаганди мілітаризму.

Отже, після Революції Гідності відбулась інтенсифікація національно орієнтованої політики пам'яті – як альтернатива прорадянським ініціативам в період президентства В. Януковича та реакція на російську пропаганду ідеї «русского мира». Двома магістральними векторами формування моделі національної пам'яті стали, по-перше, заходи вшанування героїв Небесної Сотні й АТО, по-друге, ініціативи проведення декомунізації. Зокрема, Небесна Сотня та учасники АТО є основою формування нового пантеону національних героїв, який долає регіональні й етнічні кордони, тому є спільним для всієї країни. Характерно й показово, що їх вшанування відбувається головним чином як суспільна ініціатива і вже потім – як ініціатива влади. Декомунізація ж стала закономірним наслідком європеїзації країни та відходу від комуністичного минулого. Її проведення стало можливим саме після Революції Гідності, оскільки в цей час співпали запити активної частини громадськості та новообраної політичної еліти. Пропоновану у відповідних законах модель декомунізації можна узагальнено представити як вибір європейського шляху розвитку замість радянського, внаслідок чого – засудження й заборона пропаганди комуністичної спадщини на користь реабілітації та героїзації національного нарративу, чому, в свою чергу, має сприяти відкриття архівів радянських спецслужб. Для переосмислення та вшанування минулого позитивними рисами декомунізації є вшанування пам'яті українських героїв і жертв минулої та сучасної національної боротьби, запровадження європейських традицій відзначення Дня Перемоги. Однак, у майбутньому на шляху інтеграції до європейської спільноти необхідним кроком має стати також катарсис в осмисленні трагічних та кривавих сторінок власної історії.

Висновки до четвертого розділу

Отже, після проголошення незалежності України першочерговими завданнями державного будівництва в сфері формування моделі національної пам'яті стали легітимація «ідеї незалежності» в суспільній свідомості та українізація публічного простору як запоруки лояльності до молодій держави. Інструментами цього процесу були національна пропаганда, зміна програм шкільної історичної освіти, творення нового культурного та меморіально-символічного простору. До реалізації цих ініціатив активно долучились опозиційні національно-демократичні партії.

У період 1994–2004 рр. як засіб політичного впливу історична пам'ять використовувалися з метою здобуття перемоги Л. Кучмою на президентських виборах шляхом протиставлення політичному опоненту – національно орієнтованому Л. Кравчуку в 1994 р. та комуністу П. Симоненку в 1999 р. Відповідно, зміни ключових історичних символів в офіційному дискурсі часто були детерміновані політичними інтересами влади. Більше того, ці зміни корелювалися з трансформацією іміджу президента Л. Кучми перед черговими президентськими виборами: 1994 р. – «захисник інтересів східних областей» (підтримка російської мови та пропагування радянської моделі пам'яті); 1999 р. – «національно-помірований державник», представник інтересів усієї країни (поєднання неконфліктних національних та радянських образів пам'яті, регіоналізація меморіальних заходів, що диктувалось потребою здобуття симпатій на місцях); з поч. 2000-х рр. – «проросійський політик» (відновлення комеморативних практик та символів, притаманних радянській політиці пам'яті). Остання зміна стала маркером відновлення/реабілітації комуністичної історичної пам'яті та повернення політичного курсу влади в бік Росії.

Впродовж 2005 – поч. 2010 рр. у ролі засобу політичного впливу на суспільство з боку інститутів влади історична пам'ять використовувалася як інструмент консолідації української політичної нації. Це втілювалось шляхом застосування до сюжетів національної історії європейських механізмів

формування пам'яті та принципів меморіальної культури: національне єднання навколо спільної трагедії – Крути, Голодомор, радянські репресії; акції міжетнічного покаяння та примирення – українсько-польське минуле; заснування спеціальних інституцій. Однією з визначальних рис стало активне втручання політичних партій (переважно опозиційних) у формування місць пам'яті та комеморацій, їх залучення до історичних дискусій в медіа. Наслідки такої політики виявились протилежними очікуванім. Замість національної консолідації відбулось посилення політичного протистояння та міжрегіонального розколу, свідченням чого зокрема стали численні акти вандалізму як прояв «війни пам'ятників».

Підґрунтям державної політики періоду В. Януковича були внутрішні (запит на сильну владу), зовнішні (орієнтованість на російські тенденції) та особисті (адикція влади) чинники. Характерними рисами політики пам'яті стали: по-перше, демонстративне несприяння/перешкоджання утвердженню національної моделі пам'яті, що впроваджувалася впродовж 2005 – початку 2010 рр., як такої, що «не відповідала історичній правді»; по-друге, відмова від принципів європейської моделі формування пам'яті (толерантність, інклюзивність, вшанування жертв) на користь калькування меморіальних ініціатив російського зразка (ексклюзивність, глорифікація); по-третє, легітимація відповідної політики, як дій спрямованих на «відновлення порушених прав» жителів південних та східних областей України з одночасним фактичним ігноруванням національно-культурницьких запитів мешканців західних областей.

Соціальною реакцією на посилення авторитарних тенденцій і згортання проектів європейської інтеграції та національного будівництва стала Революція Гідності. З 2014 р. історична пам'ять стала об'єктом впливу з боку держави та громадянського суспільства, метою якого є формування національної пам'яті, що ґрунтується на ідеї соборності українських земель, спадковості національних військових традицій. Кристалізація цієї мети, з одного боку, постала внаслідок загрози існуванню української державності, з іншого – в

результаті усвідомлення об'єктивної потреби формування громадянської активності та соціальної єдності як основи демократичного розвитку держави. Як засіб впливу пам'ять становить інструмент патріотичної мобілізації, протистояння російській пропаганді, подолання радянських стереотипів суспільної свідомості. Крім того, вона є важливим ресурсом для легітимації європейського демократичного курсу України.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного аналізу феномену історичної пам'яті як фактора політичного впливу в незалежній Україні варто узагальнити наступні висновки.

Політичний вплив – це процес взаємодії суб'єктів політичної системи, виражений в діях агента впливу, метою та/або наслідком яких є зміна поведінки, поглядів, почуттів адресата впливу в середовищі політичного буття чи зміна самого цього середовища. Політичний вплив є складовою політичної системи, зокрема політичного процесу, й визначає особливості функціональних зв'язків (між суб'єктами та об'єктами політики), на відміну від влади, котра визначає характер структурних зв'язків у межах політичної системи. Окремими формами політичного впливу є управлінський вплив, що характеризується системною організованістю й спрямуванням на ціль, та маніпулятивний вплив, який вирізняється прихованою дією на психіку. Політичний вплив є універсальним механізмом трансформації політичної системи, що визначається можливістю його здійснення різними суб'єктами (соціальними інститутами, організаціями, суспільними групами, окремими особами), з використанням широкого арсеналу можливих засобів (ресурсів, інструментів, методів) та відтворенням у різних варіантах (видах, формах, стратегіях).

Реалізація політичного впливу передбачає чотири етапи: мотиваційний, операційний, процесуальний та результативний. Мотиваційний етап передбачає формування цілей та бажаних результатів політичного впливу як мотивів здійснення впливу. Ключовими є мотиви досягнень, бажання влади, мотив афіліацій. Операційний етап впливу полягає в аналізі й виборі адекватних ситуації засобів впливу – ресурсів та інструментів. Можливість здійснювати вплив та досягати бажаного результату визначається наявністю достатнього ресурсу та необхідних інструментів впливу. Процесуальний етап (безпосередньо дія) може реалізовуватися у формі прямої комунікації або через системне управління певною суспільною сферою. Результативний етап полягає

в оцінці ступеня досягнення результату відповідно до первинної мети та врахування отриманих наслідків у подальших акціях впливу.

Історична пам'ять – це сукупність процесів і результатів запам'ятовування, збереження, відтворення та забування соціокультурними групами спільного культурно-історичного досвіду. Зміст історичної пам'яті зберігається та виражається в наративній (історичні міфи, символи та архетипи, суспільні цінності та стереотипні оцінки), а ретранслюється в перформативній (комеморативні церемонії, місця пам'яті, традиції та звички, стереотипи поведінки) формі. Суспільними сферами, що впливають на формування історичної пам'яті, взаємодоповнюючи одна одну, є політика пам'яті, історична освіта, меморіальна культура, медійний дискурс. Функціонування історичної колективної пам'яті ґрунтується на ряді нормативних принципів та особливостей: історичні атрибути окреслюють зміст пам'яті – безпосередній історичний досвід відповідної етнонаціональної спільноти; психологічні принципи керують обробкою інформації, зокрема психічними процесами запам'ятовування, збереження, відтворення та забування; соціальні норми регулюють поведінку індивіда в групі – колективна ідентифікація та інтеграція, структурування суспільних уявлень через окреслення «соціальних рамок пам'яті»; культурологічні закономірності визначають форми збереження, репрезентації та міжгенераційної ретрансляції колективного досвіду; політичні принципи визначають ідеологічну складову історичної пам'яті.

Як фактор здійснення політичного впливу історична пам'ять може: по-перше – передувати безпосередньому впливові в якості засобу впливу (ресурс легітимації рішень й дій агента впливу чи інструмент для мобілізації суспільства), тобто обумовлювати особливості реалізації впливу; по-друге – становити кінцеву ціль агента впливу (стимул взаємодії) щодо перетворення предмета впливу для досягнення завершального результату, – бажаної моделі пам'яті, тобто бути об'єктом впливу.

Політика пам'яті – це цілеспрямована комплексна діяльність органів державної влади, партій, громадських організацій з управління суспільною

історичною пам'яттю шляхом конструювання / закріплення, деконструкції / усунення або актуалізації / повернення цілісної моделі пам'яті чи її окремих складових задля формування/корегування станів суспільної свідомості; сукупність механізмів, процедур та форм взаємодії суб'єктів політичного процесу, спрямованих на формування колективної пам'яті. Три групи функцій політики пам'яті відповідають трьом темпоральним векторам: минулому (функції збереження, відтворення, вшанування пам'яті), сучасному (функції оцінки суспільного становища, орієнтування, демонстрації зразків поведінки та стимулювання діяльності в конкретній ситуації), майбутньому (функції окреслення можливих і бажаних векторів/програм розвитку держави, мобілізації суспільства для їх втілення). Завдання, що втілюються за допомогою політики пам'яті, можуть бути складниками: політичного менеджменту, спрямованого на соціальні (загальнозначущі) пріоритети; політичного маркетингу, тобто здобуття й утримання влади (приватні інтереси).

Політика пам'яті залежить в тому числі й від міжнародних інтересів країни та зовнішніх впливів. Реалізуючи інтеграційні прагнення України, слід враховувати не тільки потребу в стандартизації в сферах економіки, юриспруденції, промисловості, освіти, а й важливість залучення до відповідних меморіальних практик. Вибір зовнішньополітичного курсу постає, в тому числі, і як вибір між цивілізаційно відмінними зразками здійснення політики пам'яті, між альтернативами: Європа – Росія. Спільною рисою історичної пам'яті в цих двох випадках є її застосування як інструменту для конструювання цивілізаційної ідентичності в межах Європейського Союзу чи «руського мира» відповідно. Відмінність полягає у використанні пам'яті як ресурсу для залагодження конфліктів (Європа) або засобу їх провокування та легітимації військової агресії (Росія). Також різними є способи долучення до відповідних моделей пам'яті. Зокрема, для західних комеморативних практик властиве залучення через спільне покаяння і прощення, що походить від християнської традиції та досвіду визнання спільної відповідальності за наслідки Другої Світової війни. Пріоритетом є захист прав і свобод громадянина, його

виховання в дусі активістської політичної культури. Російська практика походить від імперської месіанської традиції, з притаманною їй підданською політичною культурою та домінуванням інтересів держави. Для неї характерне приєднання через підкорення, коли відбувається визнання та прийняття єдиної імперської ідентичності й пам'яті. Така модель заперечує можливість існування незалежної української держави. Тому впровадження в Україні політики пам'яті саме на європейських принципах сприяє довгостроковій перспективі європейської інтеграції. Реалізація цього завдання вимагає формування толерантного інклюзивного меморіального простору, що ускладнюється в умовах військового конфлікту з Росією.

У процесі здійснення політики пам'яті в Україні історична пам'ять була як об'єктом, так і засобом для реалізації політичного впливу. Проте цілі та методи реалізації цього впливу суттєво різнилися залежно від інтересів ключових політичних сил в державі.

У перші роки незалежності України історична пам'ять стала об'єктом політичного впливу, метою якого був відхід від радянської спадщини та формування/відродження національної пам'яті. Реалізація цієї мети відбувалася шляхом впровадження ряду ініціатив: українізація освіти; початок формування пантеону національних героїв і ландшафту «місць пам'яті»; відновлення національних символів; реабілітація на рівні офіційного дискурсу постатей національної історії, що перебували під заборонаю в радянський період. Як засіб політичного впливу історична пам'ять служила символічним ресурсом легітимації в суспільній свідомості ідеї незалежності України та українізації меморіального простору.

Упродовж 1994–2004 рр. чільними рисами історичної пам'яті як об'єкта політичного впливу були, з одного боку, продовження українізації офіційної публічної сфери, з іншого – зменшення кількості меморіальних акцій, спрямованих на формування української моделі пам'яті разом із частковою реабілітацією/поверненням радянського комеморативного канону. Відповідно, як засіб впливу історична пам'ять впродовж 1994–2004 рр. служила

інструментом здобуття перемоги Л. Кучмою на президентських виборах шляхом протиставлення політичному опоненту, поміж іншого, і з допомогою пропагування альтернативних символів історичної пам'яті.

Характерними рисами історичної пам'яті як об'єкта політичного впливу в період 2005 – поч. 2010 рр. стали інтенсифікація заходів із формування національної пам'яті та інституціоналізація політики пам'яті. Це відбувалося шляхом застосування до сюжетів національної історії європейських механізмів формування пам'яті та принципів меморіальної культури: національне єднання навколо спільної трагедії – Крути, Голодомор, радянські репресії; акції міжетнічного покаяння та примирення – українсько-польське минуле; утворення спеціальних меморіальних інституцій. У ролі засобу політичного впливу на суспільство пам'ять використовувалася як інструмент консолідації української політичної нації.

Упродовж 2010–2013 рр. історична пам'ять була об'єктом впливу влади, спрямованого на реабілітацію радянської меморіальної спадщини та протидію утвердженню національної історичної пам'яті. Особливостями політики пам'яті стали: демонстративне несприяння/перешкоджання утвердженню національної моделі пам'яті, що впроваджувалася впродовж 2005 – поч. 2010 рр., як такої, що «не відповідала історичній правді»; відмова від принципів європейської моделі формування пам'яті (толерантність, інклюзивність, вшанування жертв) на користь калькування меморіальних ініціатив російського зразка (ексклюзивність, глорифікація); легітимація цієї політики, як дій спрямованих на «відновлення порушених прав» жителів південних та східних областей України з одночасним фактичним ігноруванням національно-культурницьких запитів мешканців західних областей.

З 2014 р. історична пам'ять стала об'єктом впливу з боку держави та громадянського суспільства, метою якого є формування національної пам'яті, що ґрунтується на ідеї самобутності української державності, спадковості національних військових традицій, соборності українських земель. Кристалізація цієї мети, з одного боку, постала внаслідок загрози

територіальній цілісності української державності, з іншого – в результаті усвідомлення об'єктивної потреби формування громадянського суспільства та активістської політичної культури, основ демократичного розвитку. Як засіб політичного впливу, пам'ять становить інструмент патріотичної мобілізації, протистояння російській пропаганді, подолання радянських стереотипів суспільної свідомості. Крім того, вона є важливим ресурсом для легітимації європейського демократичного курсу України.

Висновки дисертації дають підстави відзначити реалізованість поставленої мети та дослідницьких завдань. Подальше вивчення історичної пам'яті в якості фактора політичного впливу може бути пов'язане з аналізом меморіальних процесів регіонального рівня, а також етнокультурних відносин у дискурсі політики пам'яті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмонд Г. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах [Текст] / Г. Алмонд, С. Верба ; пер. с англ. Е. Генделя. – М. : Мысль, 2014. – 500 с.
2. Анкерсмит Ф. Р. Возвышенный исторический опыт [Текст] / Ф. Р. Анкерсмит ; пер. А. А. Олейникова, И. В. Борисовой, Е. Э. Ляминой. – М. : Изд-во «Европа», 2007. – 612 с.
3. Антикорупційний комітет рекомендував створити ТСК для перевірки уряду Яценюка [Електронний ресурс] // Українська правда. – 8 квітня 2015 р. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2015/04/8/7064157>.
4. Аронсон Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление [Текст] / Э. Аронсон, Э. Пратканис. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.
5. Арсеєнко А. Зовнішньополітичні орієнтації населення України [Текст] / А. Арсеєнко, Є. Суїменко // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 141–154.
6. Артог Ф. Порядок времени, режимы историчности [Текст] / Ф. Артог // Неприкосновенный запас. – 2008. – № 3 (59). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2008/3/ar3-pr.html>.
7. Артюх В. О. Що таке історична пам'ять? [Текст] / В. О. Артюх // Гуманізм. Трансгуманізм. Постгуманізм : матеріали доповідей та виступів Міжнародної науково-теоретичної конференції, м. Суми, 19-20 квітня 2013 р. / Ред.кол.: Є. О. Лебідь, А. Є. Лебідь. – Суми : СумДУ, 2013. – С. 3–9.
8. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті [Текст] / А. Ассман ; [пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін]. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
9. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности [Текст] /

Я. Ассман; [пер. с нем. М. М. Сокольской]. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.

10. Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения [Текст] / Р. Аткинсон : [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1980. – 528 с.

11. Бабка В. Л. Міжетнічні відносини та державна політика пам'яті в Україні [Текст] / В. Л. Бабка // Мультикультуралізм як соціально-правове явище: виклики глобалізованого світу / За заг. ред. А. М. Подоляки. – К. : ТОВ «Арт-технологія», 2015. – С. 203–215.

12. Бабка В. Л. Політика пам'яті в перші роки незалежності України [Текст] / В. Л. Бабка // Гілея. Науковий вісник. – К., 2016. – Вип. 110. – С. 360–364.

13. Бабка В. Л. Українська історична пам'ять під впливом інтеграційних факторів [Текст] / В. Л. Бабка // По той бік Дніпра: Вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів: Науковий збірник / За заг. ред. М. О. Фролова. – Запоріжжя: Інтер-М, 2015. – С. 113–118.

14. Бабка В. Л. Функціональні особливості політичного впливу як елементу політичної системи [Текст] / В. Л. Бабка // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / Відп. ред. О. В. Бабкіна. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 14. – С. 71–77.

15. Бабкіна О. В. Методологія дослідження політичного життя суспільства [Текст] / О. В. Бабкіна // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія 22. – 2009. – Вип. 2. – С. 3–8.

16. Бандурка І. В. Індивідуально-типологічні особливості пам'яті як мнемічні професійні здібності фахівця [Текст] / І. В. Бандурка // Вісник Харківського університету. – 2000. – №. 498. – С. 7–10.

17. Барановський Ф. В. Подолання кризи ідентичності в Україні як чинник переходу до органічної моделі модернізації політичної системи [Текст] / Ф. В. Барановський // Освіта регіону. – 2011. – № 2. – С. 43–47.
18. Белл Д. Социальные рамки информационного общества [Текст] / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Прогресс, 1986. – С. 330–342.
19. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания [Текст] / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : «Медиум», 1995. – 323 с.
20. Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память [Текст] / А. Бергсон; пер. с фр. – Минск : Харвест, 1999. – 1408 с.
21. Берковський В. Дуже відкритий архів [Електронний ресурс] / В. Берковський // Критика. – Режим доступу : <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/duzhe-vidkrytyu-arkhiv>
22. Берн Э. Лидер и группа : о структуре и динамике организаций и групп [Текст] / Э. Берн ; пер. с англ. А. Грузберга. – М. : Эксмо, 2009. – 512 с.
23. Биченко А. Громадська думка про НАТО та приєднання до нього України [Текст] / А. Биченко // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 9. – С. 20–38.
24. Блонский П. П. Память и мышление [Текст] / П. П. Блонский. – 2-е изд. – М., ЛКИ, 2007. – 208 с.
25. Блумер Г. Коллективное поведение [Текст] / Г. Блумер // Психология масс. Хрестоматия / ред-сост. Д.Я. Райгородский. – Самара, 2011. – С. 528–587.
26. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція [Текст] / Ж. Бодріяр. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. – 230 с.
27. Бойко О. Д. Війна символів – війна не символічна або «іконоборчий» рух доби перебудови [Текст] / О. Д. Бойко // Нова політика. – 2001. – № 2. – С. 43–47.

28. Бойко О. Д. Генетичний код соціальної пам'яті [Текст] / О. Д. Бойко // Війни пам'ятей та політика примирення: Зб. наук. праць / за заг. ред. В. Ф. Солдатенка. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 138–154.
29. Бойко О. Д. Колективна пам'ять: природа, суть, структура [Текст] / О. Д. Бойко // Національна та історична пам'ять. – 2012. – Вип. 3. – С. 93–105.
30. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання [Текст] / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2010. – 432 с.
31. Бойко О. Д. Сучасний політичний міф як інструмент конструювання історичної пам'яті [Текст] / О. Д. Бойко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2012. – Вип.1. – С. 82–100.
32. Бойко О. Д. Україна 1991–1995 рр. : тіні минулого чи контури майбутнього: нариси з новітньої історії [Текст] / О. Д. Бойко. – К. : Магістр-S, 1996. – 207 с.
33. Бойко О. Д. Феномен соціальної пам'яті: основні концептуальні підходи до аналізу та інтерпретації [Текст] / О. Д. Бойко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 6. – С. 65–108.
34. Бунтов А. А. Политическое влияние как составляющая политического процесса современной России: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии [Текст] / Бунтов Александр Алексеевич ; Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова. – Ярославль, 2009. – 25 с.
35. Буряк Л. І. Культурні чинники впливу на національну пам'ять українського суспільства [Електронний ресурс] / Л. І. Буряк // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 72. – С. 5–12. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_72_2
36. В Симферополе открыли памятник жертвам ОУН-УПА [Электронный ресурс] // Новости Крыма. – Режим доступа: <http://news.allcrimea.net/news/2007/9/14/1189779383>

37. В Україні влада через суди відновлює використання радянської символіки. [Електронний ресурс] / О. Хмельовська // Український тиждень. – 3 липня 2013 р. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/83589>.

38. Варбург А. Великое переселение образов: Исследование по истории и психологии возрождения античности [Текст] / А. Варбург ; Пер. с нем. Е. Козиной. – СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2008. – 384 с.

39. Варзар І. Державна етнічна політика в політолого-етнологічних аспектах: історіологічний аналіз [Текст] / І. Варзар, О. Романюк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2006. – Вип. 30. – Кн. 1. – С. 107–116.

40. Вашкевич В. М. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири. Навчальний посібник для вищ. навч. закл. [Текст] / В. М. Вашкевич. – К.: Світогляд, 2010. – 274 с.

41. Вебер М. Избранные произведения [Текст] / М. Вебер; Пер. с нем. / под общ. ред. Ю. Н. Давыдова. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.

42. Верховна Рада України [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>.

43. Виговський Д. Суть політичного впливу як категорії політичної науки [Текст] / Д. Виговський // Українська національна ідея. – 2007. – Вип. 19. – С. 62–66.

44. Винайдення традиції [Текст] / [Е. Гобсбаум, Г. Тревор-Роупер, П. Морган та ін.]; за ред. Е. Хобсбаума, Т. Рейнджера; Пер. з англ. – К: Ніка-Центр, 2005. – 448 с.

45. Вишняк О. Моделі історичної пам'яті: регіональні особливості [Текст] / О. Вишняк // Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – Вип. 2 (16). – К. : Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 129–139.

46. Від революції до нової країни. IV Національний експертний форум (17 червня 2014). Результати соціологічного дослідження інституту Горшеніна

[Електронний ресурс] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://institute.gorshenin.ua/media/uploads/082/16/53aa90e409d3b.pdf>.

47. Власов В. И. Влияние: понятие и процесс [Электронный ресурс] / В. И. Власов. – Ростов-н/Д: РГЭА, 2000. – 238 с. – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001096/st000.shtml>.

48. Воляннюк О. Я. Громадські формування у галузі політики пам'яті сучасної України [Текст] / О. Я. Воляннюк // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2009. – № 3. – С. 122–126.

49. Воляннюк О. Я. Новітні візії політики пам'яті: державницький монолог vs демократичний полілог [Текст] / О. Я. Воляннюк // Національна та історична пам'ять. – 2012. – Вип. 2. – С. 177–186.

50. Воляннюк О. Я. Суспільна пам'ять і політика: Мистецтво можливого [Текст] / О. Я. Воляннюк. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – 172 с.

51. Все більше українців вважають Голодомор 1932–33 років геноцидом [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/11/17/7044474/?attempt=1>.

52. Вундт В. Психология народов [Текст] / В. Вундт. – М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 864 с.

53. В'ятрович В. Декомунізація і академічна дискусія [Електронний ресурс] / В. В'ятрович // Критика. – Режим доступу : <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiya-i-akademichna-dyskusiya>.

54. Гайдай О. Ю. Радянська спадщина в політиці пам'яті та свідомості населення України 1991–2014 рр. (на матеріалах Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей). Автореферат ... канд. іст. наук [Текст] / О. Ю. Гайдай. – К., 2015. – 17 с.

55. Ганжуров Ю. С. Законотворення як проєкція майбутніх фреймів національної пам'яті [Текст] / Ю. С. Ганжуров // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 6. – С. 55 – 68.

56. Гаухман М. Справа про декомунізацію [Електронний ресурс] / М. Гаухман // Критика. – Режим доступу : <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/sprava-pro-dekomunizatsiyu>.

57. Геополітичні орієнтації населення і безпека України. За даними соціологів [Текст] / Упорядник М. О. Шульга. – К. : ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2009. – 80 с.

58. Герасименко Л. С. Історична пам'ять в Україні: сучасний стан та виклики майбутнього [Текст] / Л. С. Герасименко // Національна та історична пам'ять. – 2011. – Вип. 1. – С. 116–134.

59. Герасимчук Л. То що ж будемо відзначати? [Електронний ресурс] / Л. Герасимчук. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/poshtadnya/shcho-zh-budemo-vidznachati>.

60. Гирич І. Чому необхідно переосмислювати минуле [Текст] / І. Гирич, Ю. Шаповал. – К. : KAS policy paper, 2010. – 45 с.

61. Глушко А. О. Компаративний аналіз концептів історичної пам'яті в Україні та в Республіці Словенія: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство [Текст] / Глушко Антон Олександрович ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2014. – 24 с.

62. Головатий М. Ф. Політична психологія [Текст] / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2006. – 400 с.

63. Гон М. М. Механізми забуття: маргіналізація пам'яті про «чужих» в Україні [Текст] / М. М. Гон // Панорама політологічних студій. – 2015. – Вип. 13. – С. 185–191.

64. Гон М. М. Українська історична пам'ять: особливості формування в час демократичного транзиту [Електронний ресурс] / М. М. Гон // Панорама політологічних студій. – 2012. – Вип. 8. – С. 103–114. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pps_2012_8_16.pdf.

65. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика [Текст] / В. П. Горбатенко. – К. : Генеза, 2006. – 400 с.

66. Гриневич В. Історія Другої світової війни у сучасній історіографії та політичній боротьбі [Електронний ресурс] / В. Гриневич // Український гуманітарний огляд. – 2005. – Вип. 11. – Режим доступу : <http://klio.org.ua/Statti/Vladislav-Grinevich.-Istoriya-Drugoyi-svitovoyi-viyni-u-suchasniy-istoriografiyi-ta-politichniy-borotbi.html>.
67. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. [Текст] / В. Гриневич. – К. : Ліра, 2012. – 508 с.
68. Грицай Е. Украина: национальная идентичность в зеркале Другого [Текст] / Е. Грицай, М. Николко. – Вильнюс : ЕГУ, 2009. – 220 с.
69. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї [Текст] / Я. Грицак. – К. : Грані-Т, 2010. – 232 с.
70. Грицак Я. Нові повороти в українській політиці пам'яті [Електронний ресурс] / Я. Грицак // Захід.net. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?novi_povoroti_v_ukrayinskiy_polititsi_pamyati&objectId=1117515
71. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї [Текст] / Я. Грицак. – К. :Критика, 2011. – 352 с.
72. Гуменюк О. Концепції психологічного впливу в сучасній психології [Текст] / О. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2003. – № 1. – С. 34–89.
73. Дерюгин В. Теневая психология [Текст] / В. Дерюгин. – М. : Эксмо, 2003. – 320 с.
74. Джеймс У. Психология [Текст] / У. Джеймс ; [под ред. Л. А. Петровской]. – М. : Педагогика, 1991. – 368 с.
75. Динаміка ставлення до Голодомору (листопад 2014) [Електронний ресурс] // Соціологічна група «Рейтинг». – Режим доступу : http://www.ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_Holodomor_UA_112014.pdf
76. До якої культурної традиції Ви себе насамперед відносите? [Електронний ресурс] // Український центр економічних і політичних

досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1136.

77. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення) [Текст] / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

78. Дослідження: 65% українців вважають «мовний» закон передвиборчим піаром «регіоналів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://24tv.ua/news/showNews.do?doslidzhennya_65_ukrayintsiv_vvazhayut_movni_y_zakon_peredviborchim_piarom_regionaliv&objectId=232523.

79. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита [Текст] / Е. Л. Доценко. – М. : ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. – 344 с.

80. Дронова К. Декомунізаційні закони: пропозиція правок [Електронний ресурс] / К. Дронова, Є. Стадний // Критика. – Режим доступу : <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiyeni-zakony-propozytsiya-pravok>.

81. Друга Світова війна для України: нове осмислення [Електронний ресурс] / А. Зануда // ВВС Україна. – 6 травня 2015 р.. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/05/150506_ukraine_ww2_az.

82. Дубас О. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології як фактор трансформації ціннісних орієнтацій суспільства [Текст] / О. Дубас // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2008. – Вип. 43. – С. 256–265.

83. Думки населення України щодо визнання Голодомору 1932–33 рр. геноцидом [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Президента України. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/docs/Holodomor_socopyt.pdf.

84. Душкина М. Р. Психология влияния [Текст] / М. Р. Душкина. – СПб. : Питер, 2004. – 224 с.

85. Дюверже М. Политические партии [Текст] / М. Дюверже ; пер. с франц. – М. : Академический Проект, 2002. – 560 с.

86. Екс-чиновник Гордієнко, який звинувачує уряд Яценюка в корупції, заявив, що його переслідують [Електронний ресурс] / О. Руда // Захід.net. – 8 квітня 2015 р. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?ekschinovnik_gordiyenko_yakiy_zvinuvachuye_uryad_yatsenyuka_v_koruptsiyi_zayaviv_shho_yogo_peresliduyut&objectId=1347193.

87. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості [Текст] / [М. Панчук, В. Євтух, В. Войналович та ін.]. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 396 с.

88. Європа та її болісні минувшини [Текст] / Авт.-упоряд. Ж. Мінк, Л. Неймайер ; пер. з фр. Є. Марічева. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 272 с.

89. Європейська інтеграція України: громадська думка [Текст] // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 5. – С. 51–68.

90. Європейський Союз чи Митний союз: громадська думка [Текст] // Національна безпека і оборона. – 2013. – № 4–5. – С. 104–132.

91. Євсєєв К. В. Дискурс політики історичної пам'яті в Україні : автореферат дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 – теорія та історія політичної науки [Текст] / Євсєєв Кирило Валерійович ; Міністерство освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2015. – 20 с.

92. Єдиний загальнодержавний одномандатний виборчий округ. Підсумки голосування 14.11.1999 року [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/WEBPROC0>.

93. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві [Текст] / С. Єкельчик. – К. : Критика, 2008. – 304 с.

94. Жадько В. О. Історична пам'ять у системі духовного світу особистості сучасного українського соціуму (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... д-ра. філос. наук: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії [Текст] / Жадько Віктор Олексійович ; Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2007. – 33 с.

95. Зайцев О. Війна міфів про війну в сучасній Україні [Електронний ресурс] / О. Зайцев. – Режим доступу : <http://ww2-historicalmemory.org.ua/docs/ukr/Zaitsev.doc>.

96. Зайцев О. Історія в законі [Електронний ресурс] / О. Зайцев // Захід.net. – 27 травня 2015 р.. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?istoriya_v_zakoni&objectId=1352972

97. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 09.04.2015 р. № 316-19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/316-19>.

98. Закон України «Про засади державної мовної політики» від 03.07.2012 р. № 5029-17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>.

99. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 р. № 317-19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

100. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» від 09.04.2015 р. № 314-19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/314-19>.

101. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» від 09.04.2015 р. № 315-19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/315-19>.

102. Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» від 20.04.2000 р. № 1684-14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1684-14>.

103. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії [Текст] / Л. Зашкільняк // Україна:культурна

спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. – Львів, 2006–2007. – С. 855–863.

104. Зейгарник Б. В. Патопсихология [Текст] / Б. В. Зейгарник. – М. : Изд-во Московского университета, 1986. – 288 с.

105. Зелинский С. А. Манипулирование личностью и массами. Манипулятивные технологии власти при атаке на подсознание индивида и масс [Текст] / С. А. Зелинский. – СПб.: «СКИФИЯ», 2008. – 240 с.

106. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан [Текст] / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 41–51.

107. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство [Текст] / Зерній Юлія Олександрівна ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2009. – 21 с.

108. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство [Текст] / Зерній Юлія Олександрівна ; Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 2009. – 221 с.

109. Зимбардо Ф. Социальное влияние [Текст] / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – СПб. : Питер, 2001. – 448 с.

110. Зиноватный П. С. Теоретический анализ символических репрессий в современной политике: автореф. дисс. ... канд. пол. наук: 23.00.01 – теория политики, история и методология политической науки [Текст] / Зиноватный Павел Сергеевич ; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2009. – 29 с.

111. Зинченко Т. П. Память в экспериментальной и когнитивной психологии [Текст] / Т. П. Зинченко. – СПб. : Питер, 2002. – 320 с.

112. Золкіна М. Європейська інтеграція як потенціал для консолідації українського суспільства [Електронний ресурс] / М. Золкіна // Громадська думка: Інформаційно-аналітичне видання. – К. : Фонд «Демократичні ініціативи

імені Ілька Кучеріва», 2014. – № 2 (22). – 14 с. – Режим доступу : http://www.dif.org.ua/modules/pages/files/1403786584_3097.pdf.

113. Івано-Франківська міськрада оголосила 9 травня Днем скорботи [Електронний ресурс] // Український тиждень. – 26 квітня 2013 р. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/78457>.

114. Інформаційний вплив: теорія і практика прогнозування [Текст] : монографія / За ред. П. Д. Фролова; Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2011. – 304 с.

115. Ірина Бекешкіна: «Дискредитація ідеї демократії в країні була однією з причин приходу до влади Віктора Януковича» [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 12 липня 2013 р. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/socium/irina-bekeshkina-diskreditaciya-ideyi-demokratiyi-v-krayini-bula-odniyeyu-z-prichin-prihodu-do-vladi-viktora-yanukovicha-.html>.

116. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність [Текст] : Матеріали «круглого столу», 22 квітня 2008 р. / Заг. ред. Ю. О. Зерній; Нац. ін-т стратегічних досліджень. – К. : НІСД, 2008. – 68 с.

117. Канетті Е. Маса і влада [Текст] / Е. Канетті ; пер. з нім. О. Логвиненко. – К. : Альтернативи, 2001. – 415 с.

118. Караваєв В. Конституювання державної політики національної ідентичності в контексті забезпечення національних інтересів [Текст] / В. Караваєв // Політичний менеджмент. – 2011. – № 3. – С. 139–146.

119. Кара-Мурза С. Г. Власть манипуляции [Текст] / С. Г. Кара-Мурза ; изд. 2-е. – М. : Академический Проект, 2009. – 380 с.

120. Карнеги Д. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично [Текст] / Д. Карнеги. – К. : Глобус, 1995. – 168 с.

121. Карпець Ю. В. Цільове поле та основні форми політичного впливу [Електронний ресурс] / Ю. В. Карпець // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 78. – С. 338-341. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gileya_2013_78_103.pdf.

122. Картунов О. В. Вступ до етнополітології : Наук.-навч. посіб. [Текст] / О. В. Картунов ; Ін-т економіки, упр. та госп. права. – К., 1999. – 300 с.

123. Касьянов Г. Національні історії та сучасна історіографія: виклики та небезпеки при написанні нової історії України [Текст] / Г. Касьянов, О. Толочко // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 4–24.

124. Касьянов Г. Украина 1991–2007: очерки новейшей истории [Текст] / Г. Касьянов. – К. : Наш час, 2008. – 480 с.

125. Касьянов Г. В. «Хто такі українці і чого вони хочуть»: проблема формування нації [Текст] / Г. В. Касьянов // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки): Збірник наукових статей / [Г. В. Касьянов, Н. П. Барановська, С. С. Падалка та ін.]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 6–19.

126. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) [Текст] / Г. Касьянов. – К. : Наш час, 2010. – 271 с.

127. Ким Ви вважаєте себе за національністю? [Електронний ресурс] // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1136.

128. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті [Текст] / А. Киридон. – К. : Ніка-Центр, 2016. – 320 с.

129. Киридон А. М. Ландшафт пам'яті: концептуалізація поняття [Текст] / А. М. Киридон // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Вип. 6. – С. 77 – 85.

130. Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.) [Текст] / А. Киридон // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: : Історія, міжнародні відносини. – 2015. – Вип. 15. – С. 244–250.

131. Клаузевиц К. О войне [Текст] / К. Клаузевиц ; Пер. с нем. А. Рачинского. – М. : Логос, 1994. – 448 с.

132. Клацки Р. Память человека. Структуры и процессы [Текст] / Р. Клацки. – М. : Мир, 1978. – 320 с.

133. Ковалев Г. А. Психологическое воздействие: теория, методология, практика: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 – общая психология, история психологии [Текст] / Ковалев Георгий Алексеевич ; Институт общей и педагогической психологии АПН СССР. – М., 1991. – 50 с.

134. Козьма В. В. Машина часу по-українськи [Електронний ресурс] / В. В. Козьма // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2014. – Вип. 15. – С. 155–160. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2014_15_27

135. Козьма В. В. Проблеми національної ідентичності українців [Електронний ресурс] / В. В. Козьма, О. С. Комарова // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2014. – Вип. 6. – С. 14–19. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDU_2014_6_5

136. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія [Текст] / І. Колесник ; [За ред. В. Смоля]. – К. : Фенікс, 2013. – 566 с.

137. Колодій А. М. Демократія, верховенство права та права людини у контексті європейської інтеграції України [Електронний ресурс] / А. М. Колодій // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2008. – № 2. – С. 33–38. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2008_2_9

138. Коммунисты начинают массовые антиНАТОВские протесты [Электронный ресурс] // Korrespondent.net. – 4 июля 2007. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/events/197271-kommunisty-nachinayut-massovye-antinatovskie-protesty>.

139. Компанцева Л. Ф. Информационно-коммуникативные технологии: когнитивно-прагматический и социально-философский аспекты [Электронный ресурс] / Л. Ф. Компанцева // Психолінгвістика. – 2009. – Вип. 3. – С. 125–130. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2009_3_16

140. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають [Текст] / П. Коннертон ; [пер. з англ. С. Шліпченко]. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 184 с.

141. Коньшина Г. Є. Фактори становлення соціальної пам'яті [Текст] / Г. Є. Коньшина // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Психологія». – 2010. – № 913. – Вип. 44. – С. 64–66.
142. Копнина Г. А. Речевое манипулирование: учеб. пособие [Текст] / Г. А. Копнина ; 2-е издание. – М. : Флинта, 2008. – 176 с.
143. Копосов Н. Память строгого режима. История и политика в России [Текст] / Н. Копосов. – М. : НЛЮ, 2011. – 320 с.
144. Кочубей Л. О. Вибірчі технології: політологічний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України) : Монографія [Текст] / Л. О. Кочубей. – К. : Юрид. Думка, 2006. – 280 с.
145. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії [Текст] / В. Кравченко. – К., 2011. – 544 с.
146. Кравценюк В. М. Політичний міф як чинник трансформації суспільної свідомості в сучасній Україні: автореферат дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 – політична культура та ідеологія [Текст] / Кравценюк Володимир Миколайович ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2015. – 19 с.
147. Кривошея В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті [Текст] / В. Кривошея // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип.1. – С. 26–37.
148. Круглашов А. А. Політичне маніпулювання у президентських виборчих кампаніях в Україні у 2004 та 2010 рр. : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 – політичні інститути та процеси [Текст] / Круглашов Андрій Анатолійович ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2012. – 20 с.
149. Крысько В. Г. Социальная психология [Текст] / В. Г. Крысько. – 3-е изд. – М. : Омега-Л, 2006. – 352 с.
150. Кузнецов М. А. Эмоциональная память [Текст] / М. А. Кузнецов. – Х. : Крок, 2005. – 568 с.

151. Кузьо Т. Десять свідчень того, що Україна – неорадянська держава [Електронний ресурс] / Т. Кузьо // Українська правда. – 25 березня 2004 р. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2004/03/25/2998846/?attempt=1>
152. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки [Текст] / В. Кулик. – К. : Критика, 2010. – 656 с.
153. Кулик В. Про неякісні закони та нечутливих критиків [Електронний ресурс] / В. Кулик // Критика. – Режим доступу : <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-neyakisni-zakony-ta-nechutlyvykh-krytykiv>.
154. Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні [Текст] / В. Кулик. – К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1999. – 64 с.
155. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід [Текст] / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за заг. ред. Ю. Шаповала. – К. : ІШЕНД, 2013. – 600 с.
156. Кучма Л. Украина – не Россия [Текст] / Л. Кучма. – М. : Время, 2003. – 560 с.
157. Лакатос И. Наука и псевдонаука [Электронный ресурс] / И. Лакатос. – Режим доступа: <http://www.nsu.ru/classics/pythagoras/Lacatos.pdf>
158. Лактіонов О. М. Історична пам'ять як базова характеристика мнемічного досвіду особистості [Текст] / О. М. Лактіонов // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Х. : ХВУ, 1999. – Вип. IV. – С. 137–140.
159. Латынов В. В. Психология коммуникативного воздействия [Текст] / В. В. Латынов. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – 368 с.
160. Лебон Г. Психология толп. Мнение и топа [Текст] / Г. Лебон, Г. Тард. – М. : Институт психологии РАН, КСП+, 1998. – 416 с.
161. Ледяев В. Г. Власть: концептуальный анализ [Текст] / В. Г. Ледяев – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 384 с.
162. Ледяев В. Г. Власть: концептуальный анализ [Текст] / В. Г. Ледяев // Полис. – 2000. – № 1. – С. 97–107.

163. Ледяев В. Г. Формы власти: типологический анализ [Текст] / В. Г. Ледяев // Полис. – 2000. – № 2. – С. 6–18.
164. Литвин В. М. Україна: хроніка поступу (1991–2001) [Текст] / В. М. Литвин; [Відп. ред. В. А. Смолій]. – 2-ге вид, доповн., переробл. – К. : «Альтернативи», 2001. – 736 с.
165. Литвин В. М. Україна: хроніка поступу 2001–2010 [Текст] / В. М. Литвин ; [відп. ред. В. А. Смолій]. – К. : «Наукова думка», 2011. – 407 с.
166. Луман Н. Власть [Текст] / Н. Луман ; [Пер. с нем. А. Ю. Антоновского]. – М.: Праксис, 2001. – 256 с.
167. Лунін С. «Антикомуністичні» закони 9 квітня: що варто було би переробити [Електронний ресурс] / С. Лунін // Критика. – Режим доступу : <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/zakony-9-kvitnya-shcho-varto-bulo-pererobyty>.
168. Лурия А. Маленькая книжка о большой памяти [Текст] / А. Лурия. – М. : Эйдос, 1994 – 96 с.
169. Луцьк закупить підручники з історії України, де описані Голодомор та УПА [Електронний ресурс] // Український тиждень. – 28 червня 2013 р. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/83242>.
170. Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні [Текст] / за ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. – Україна модерна. – 2007. № 12 (2). Спецвипуск. – К., Л. : Критика, 2007. – 367 с.
171. Львів заборонив радянську символіку і оголосив 8–9 травня днями скорботи [Електронний ресурс] // Український тиждень. – 25 квітня 2013 р. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/78386>.
172. Львів закупить школярам підручники з історії, де розповідається про Голодомор та УПА [Електронний ресурс] // Український тиждень. – 8 серпня 2012 р. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/57392>.
173. Льюкс С. Власть: Радикальный взгляд [Текст] / С. Льюкс ; [пер. с англ. А. И. Кырлежева]. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 240 с.

174. Любовець О. М. Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект [Текст] / О. М. Любовець // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Вип. 6. – С. 117 – 125.

175. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.) [Текст] / О. Майборода. – К. :НаУКМА 1999. – 28 с.

176. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець [Текст] / Н. Мак'явеллі ; Пер. з іт. А. Перепаді. – Х. : Фоліо, 2007. – 511 с.

177. Макклелланд Д. Мотивация человека [Текст] / Д. Макклелланд. – СПб. : Питер, 2007. – 672 с.

178. Марплз Д. Володимир В'ятрович і українські декомунізаційні закони [Електронний ресурс] / Д. Марплс // Критика. – Режим доступу : <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/volodymyr-vyatrovych-i-ukrayinski-dekomunizatsiyeni-zakony>.

179. Маслоу А. Мотивация и личность [Текст] / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2008. – 352 с.

180. Мекаева Ю. Ю. Социальная память как инструмент социального влияния: автореф. дис. ... канд. соц. наук: 22.00.01 – теория, методология и история социологии [Текст] / Мекаева Юлия Юрьевна ; Институт социально-политических исследований РАН. – М., 2011. – 24 с.

181. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура [Текст] / Р. Мертон. – М. : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873 с.

182. Миллер А. Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России [Электронный ресурс] / А. Миллер // Отечественные записки. – 2008. – № 5. – Режим доступа: <http://www.courier-edu.ru/cour0902/6700.htm>.

183. Михальченко Н. Украина разделенная в себе: от Леонидии к Виктории. Т. II. [Текст] / Н. Михальченко, В. Андрущенко. – К. : ИПиЭНИ имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2012. – 556 с.

184. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу. Навч. пос. [Текст] / В. В. Москаленко. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 448 с.

185. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс [Текст] / С. Московичи ; Пер. с фр. Т. П. Емельяновой. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.

186. Мусієнко І. В. Політика пам'яті та проблеми європейського сприйняття України [Текст] / І. В. Мусієнко // Культурні трансформації в синхронії та діахронії: теорія і практика. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – К. : «Стародавній Світ, 2012. – С. 82–84.

187. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії [Текст] / Л. П. Нагорна. – К., ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.

188. Найвидатніші українці (Опитування. Травень 2015) [Електронний ресурс] // Соціологічна група «Рейтинг». – Режим доступу : http://ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_TOP_ukry_052015.pdf

189. Настояща К. В. Культурна традиція як агент соціальних змін і модератор соціокультурного дискурсу в суспільстві [Електронний ресурс] / К. В. Настояща // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Соціологія. – 2012. – Т. 177. – Вип. 165. – С. 22–27. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2012_177_165_7

190. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів [Текст] / кер. авт. кол. А. М. Киридон. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – 436 с.

191. Небоженко В. С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві [Текст] / В. С. Небоженко. – К. : Абрис, 1994. – 64 с.

192. Незагоєна рана Волині. Відкритий лист з приводу 60-річчя збройного українсько-польського конфлікту на Волині [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/vidozva.htm>.

193. Ніколаєць Ю. О. Політика історичної пам'яті в Україні на початку XXI ст. [Текст] / Ю. О. Ніколаєць // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – 2011. – Випуск 2. – С. 192–204.

194. Новакова О. В. Прикладні аспекти політичного процесу. Прийняття політичних рішень: монографія [Текст] / О. В. Новакова. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. – 228 с.

195. Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти [Текст] / П. Нора // Франция–память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб., 1999. – С. 17–50.

196. Нуркова В. В. Свершенное продолжается: Психология автобиографической памяти личности [Текст] / В. В. Нуркова. – М. : Изд-во УРАО, 2000. – 320 с.

197. Огієнко В. Європейські практики пам'яті і правової оцінки діяльності комуністичних режимів. Східна і Центральна Європа [Електронний ресурс] / В. Огієнко. – Режим доступу : <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1214-vitalii-ohiyenkoeyevropeiski-praktyku-pamiati-i-pravovoi-otsinky-diialnosti-komunistychnykh-rezhymiv-skhidna-i-tsentralna-yevropa>

198. Огієнко В. Як відзначають День Перемоги в Європі [Електронний ресурс] / В. Огієнко // Український інститут національної пам'яті. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/news/yak-vidznachayut-den-peremogi-v-evropi>

199. Опалько Ю. В. Взаємодія громадських організацій з органами державної влади у реалізації державної політики пам'яті [Текст] / Ю. В. Опалько // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3. – С. 42–49.

200. Осика Г. О. Електронні джерела політичного впливу: форми маніпулювання свідомістю та засоби їх обмеження: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси [Текст] / Осика Галина Олександрівна ; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2008. – 20 с.

201. Остапенко М. Політична ідентичність в умовах політичного плюралізму: множинний характер та механізми формування [Електронний ресурс] / М. Остапенко // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 75. – С. 470–472. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_75_198

202. «От революции к новой стране». (Результаты социологического опроса 17 июня 2014 г.) [Электронный ресурс] // Институт Горшенина. – Режим доступа: http://institute.gorshenin.ua/researches/131_ot_revoljutsii_k_novoy_strane_.html.

203. Пам'ятник «жертвам ОУН-УПА» свідчить, що владі України слід бути жорсткішою (Коментар Степана Хмари) [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство УНІАН. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/64658-pamyatnik-jertvam-oun-upa-svidchit-scho-vladi-ukrajini-slid-buti-jorstkishoyu.html>.

204. Парсонс Т. О структуре социального действия [Текст] / Т. Парсонс. – М. : Академический Проект, 2000. – 880 с.

205. Пастушенко Т. В. 9 травня 2014–2015 рр. в Україні: старі традиції - нові церемонії відзначення [Текст] / Т. В. Пастушенко, Д. М. Титаренко, О. І. Чебан // Український історичний журнал. – 2016. – № 3. – С. 106–124.

206. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації [Текст] / Н. Пелагеша. – К. : НІСД, 2008. – 288 с.

207. Пиаже Ж. Психология интеллекта [Текст] / Ж. Пиаже. – СПб. : Питер, 2003. – 192 с.

208. Пиз А. Говорите точно... Как соединить радость общения и пользу убеждения [Текст] / А. Пиз, А. Гарнер ; пер. Т. Новикова. – М. : Эксмо, 2013. – 224 с.

209. Пилявец Р. Друга світова війна у суспільній свідомості українського народу: соціологічний вимір (аналітичний огляд) [Електронний ресурс] / Р. Пилявец // Український інститут національної пам'яті. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1661.htm>.

210. Підтримка незалежності України зросла до рекордних 90% [Електронний ресурс] / Дзеркало тижня. – Режим доступу : http://dt.ua/UKRAINE/pidtrimka-nezalezhnosti-ukrayini-zrosla-do-rekordnih-90-149248_.html.

211. Позднякова-Кирбят'єва Е. Соціально-історична пам'ять про радянське минуле: емпіричне дослідження [Електронний ресурс] / Е. Позднякова-Кирбят'єва // Грані. – 2014. – № 8. – С. 64–69. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Grani_2014_8_13.pdf.

212. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / упоряди. В. П. Горбатенко ; [за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

213. Полтавская битва-300 (3). Унікальний соціопрос «300-летие Полтавской битвы: герои и предатели» [Електронний ресурс] / Андрій Окара // Українська правда. – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/okara/4a2702d5a7905>.

214. Портнов А. Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше [Електронний ресурс] / А. Портнов // Критика. – Режим доступу : <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyu-identychnist-ta-istorychni-zakony-deshcho-inakshe>.

215. Портнов А. Упражнения с историей по-украински [Текст] / А. Портнов. – М. : ОГИ, Полит.ру, Мемориал, 2010. – 224 с.

216. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті» від 31.01.2011 р. № 74 [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/74-2011-п>.

217. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» від 31.05.2006 р. № 764 [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-п>.

218. Постанова Центральної виборчої комісії «Про оприлюднення результатів повторного голосування 26 грудня 2004 року з виборів Президента України» 10 січня 2005 року № 15 [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/acts/ShowCard853e.html?id=19723&what=0>

219. Почепцов Г. Г. Контроль над разумом [Текст] / Г. Г. Почепцов. – К. : Видавничий дім «Києво–Могилянська академія», 2012. – 350 с.

220. Президент: Комиссии историков следует задавать вопросы, которые не могли задать прежние поколения [Электронный ресурс] // FOCUS: Новости Латвии. – Режим доступа: <http://ru.focus.lv/latvija/politika/prezident-komissii-istorikov-sleduet-zadavat-voprosy-kotorye-ne-mogli-zadat-prezhnie-pokoleniya>

221. Прийняття закону про мови спричинило максимальну кількість протестів за останні три роки [Електронний ресурс] // Центр досліджень суспільства. – Режим доступу : <http://www.cedos.org.ua/uk/releases/30>.

222. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу, жовтень 2009 – вересень 2010 [Текст]. – К. : Центр дослідження суспільства, 2011. – 64 с.

223. Протокол Центральної виборчої комісії про результати повторного голосування з виборів Президента України від 7 лютого 2010 року [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/info/protokol_cvk_07022010.pdf

224. Протягом ХХ ст. в історії України було багато подій, коли українці масово знищували один одного: це I і II світові війни, громадянські війни, політичні репресії. Який з наведених шляхів рішення взаємних образ є кращим? (Динаміка, 2003–2009) [Електронний ресурс] // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=454

225. Протягом ХХ ст. в історії України було багато подій, коли українці масово знищували один одного: це I і II світові війни, громадянські війни, політичні репресії. Який з наведених шляхів рішення взаємних образ є кращим? [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=287

226. Рагозіна Т. Е. Культурна пам'ять як механізм соціально-історичної наступності: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 – соціальна філософія

та філософія історії [Текст] / Рагозіна Тетяна Едуардівна ; Донецький національний університет. – Донецьк, 2010. – 23 с.

227. Расевич В. Ще раз про політику пам'яті [Електронний ресурс] / В. Расевич // Zaxid.net. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?shhe_raz_pro_politiku_pamyati&objectId=1097971

228. Регіонали мають намір встановити в Києві пам'ятник Столипіну [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 16 жовтня 2012 р. – Режим доступу : http://dt.ua/SOCIETY/regionali_mayut_namir_vstanoviti_v_kievi_pamyatnik_stolipinu.html.

229. Регіональні мови розколюють Україну – інтернет-опитування [Електронний ресурс] // ЛІГА.net. – Режим доступу : http://news.liga.net/ua/news/politics/718633-reg_onaln_movi_rozkolyut_ukra_nu_internet_opituvannya.htm

230. Рейтинги політиків на виборах Президента [Електронний ресурс] : Опитування соціологічної групи «Рейтинг» (березень 2012 р.). – Режим доступу : http://ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_ratingsUA_politicians_032012.pdf

231. Рикёр П. Память, история, забвение [Текст] / П. Рикёр; пер. с франц. — М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.

232. Розумний М. М. Концептуальні засади політики ідентичності в Україні [Текст] / М. М. Розумний // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 2(19). – С. 21–26.

233. Розумний М. Справа честі. Алгоритми національного самоопанування [Текст] : політологічні есе / М. Розумний. – К. : Смолоскип, 1995. – 72 с.

234. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення [Текст] : монографія / М. М. Розумний. – К. : НІСД, 2016. – 196 с.

235. Розумний М. М. Суспільні ідеї як чинник формування політичної нації: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.03 – політична культура та ідеологія

[Текст] / Розумний Максим Миколайович ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 36 с.

236. Романовский Н. В. Новое в социологии – «бум памяти» [Текст] / Н. В. Романовский // Социологические исследования. – 2011. – № 6. – С. 13–23.

237. Рябенко С. Чи відповідає декомунізація України європейській практиці [Електронний ресурс] / С. Рябенко // Лівий берег. – Режим доступу : http://society.lb.ua/life/2015/04/21/302433_chi_vidpovidaie_dekomunizatsiya_ukraini.html.

238. Рябчук М. Дві України: кінець амбівалентності? [Електронний ресурс] / М. Рябчук // Критика. – Квітень 2015. – Режим доступу : <http://krytyka.com/ua/articles/dvi-ukrayiny-kinets-ambivalentnosti>.

239. Рябчук М. Українська посткомуністична трансформація: між недолугою демократією та млявим авторитаризмом. (Текст лекції 7 квітня 2010 р.) [Електронний ресурс] / М. Рябчук // Політ.ua. – Режим доступу : <http://polit.ua/lectures/2010/06/02/rjabchuk.html>

240. Рябчук М. Ю. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство [Текст] / Рябчук Микола Юрійович ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2015. – 201 с.

241. Саакян О. Вплив політичної ідентичності на електоральний вибір 2004 і 2010 років: електоральний розкол України [Електронний ресурс] / О. Саакян // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. – Серія: Культурологія. – 2013. – Вип. 12(2). – С. 419–423. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoakl_2013_12\(2\)__61.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoakl_2013_12(2)__61.pdf).

242. Середа В. Регіональні виміри українського соціуму: історичне минуле і національні ідентичності [Текст] / В. Середа // Агора. Україна – регіональний вимір. – Вип. 3. – К., 2006. – С. 31–32.

243. Сигеле С. Преступная топа. Опыт коллективной психологии [Текст] / С. Сигеле. – М. : КСП+, 1999. – 320 с.

244. Сидоренко Е. Личностное влияние и противостояние чужому влиянию [Текст] / Е. Сидоренко // Психология влияния. Хрестоматия / Сост. А. В. Морозов. – СПб. : Питер, 2001. – С. 11–30.

245. Сіленко А. Політичний вплив технологій інформаційного суспільства [Текст] / А. Сіленко // Соціальна психологія. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 53–61.

246. Склокіна І. Є. Офіційна радянська політика пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області), 1943–1985 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України [Текст] / Склокіна Ірина Євгенівна; Ін-т історії України НАН України. – К., 2014. – 23 с.

247. Снайдер Т. Українська історія, російська політика, європейське майбутнє [Текст] / Т. Снайдер. – К. : Дух і Літера. – 2014. – 232 с.

248. Солдатенко В. Ф. Проблема політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення [Текст] / В. Ф. Солдатенко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 1. – С. 7–25.

249. Солсо Р. Когнитивная психология [Текст] / Р. Солсо. – 6-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 589 с.

250. Соціологічна енциклопедія [Текст] / уклад. В. Г. Городяненко. – К. : Академвидав, 2008. – 456 с.

251. Соцопитування: Янукович програє вибори всім, крім Тягнибока [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2013/12/27/7008686/?attempt=1>.

252. Соцопитування: Янукович програє другий тур президентських виборів [Електронний ресурс] // Український тиждень. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/73996>.

253. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор [Текст] / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, РР. Далтон ; [Сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной] ; Под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.

254. Ставлення громадян до незалежності України [Електронний ресурс] / Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступу : http://kiis.com.ua/img/pr_img/20111201_indep/ind.pdf

255. Ставлення населення України до надання воякам УПА статусу учасників національно-визвольних змагань (Соціологічне опитування) [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи». – Режим доступу : http://dif.org.ua/ua/archive/press_releases_archive/stavlennu-uchasnikiv-nacionalno-vizvolnih-zmagan.htm.

256. Старигов Г. Про декомунізаційні закони: з користю і не без оптимізму... [Електронний ресурс] / Г. Старигов // Критика. – Режим доступу : <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyeni-zakony-z-korystyu-i-ne-bez-optymizmu>.

257. Стародубцева Л. В. Пам'ять і забуття в історії ідей: мнемонічна герменевтика культури: автореф. дис ... д-ра філос. наук: 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури [Текст] / Стародубцева Лідія Володимирівна ; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2004. – 37 с.

258. Статистична довідка за результатами соціологічного дослідження на тему: «Образ «іншого українця» по дві сторони Дніпра» [Текст] // По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів: Науковий збірник / За заг. ред. д.і.н., проф. М. О. Фролова. – Запоріжжя: Інтер-М, 2015. – С. 268–340.

259. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія [Текст] / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.

260. Стражний О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність [Текст] / О. С. Стражний. – К. : «Книга», 2008. – 368 с.

261. Студії пам'яті в Україні (Історіографічний дискурс. Бібліографічний покажчик) [Текст] / Передмова, вступ. ст., заг. ред. А. М. Киридон; [упор. покажчика: А. М. Киридон, О. Я. Воляннюк, В. І. Огієнко]. – К. : ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – 296с.

262. Субтельний О. Україна. Історія [Текст] / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
263. Сугестивні технології маніпулятивного впливу [Текст] : навч. посіб. / [В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Л. Ф. Компанцева, О. Д. Бойко, та ін.]; за заг. ред. Є.Д.Скулиша. – 2-ге вид. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. – 248 с.
264. Сунь-цзы. Искусство войны и искусство управления [Текст] / Сунь-цзы, Г. Галиарди. – СПб. : Нева, 2003. – 160 с.
265. Тернер Дж. Социальное влияние [Текст] / Дж. Тернер. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.
266. Технология власти (философско-политический анализ) [Текст] / отв. ред. Р. И. Соколова. – М., 1995. – 163 с.
267. Толстых П. GR. Практикум по лоббизму в России [Текст] / П. Толстых. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2007. – 379 с.
268. Тоффлер Э. Метаморфозы власти [Текст] / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2004. – 669 с.
269. Тощенко Ж. Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния [Текст] / Ж. Т. Тощенко // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4. – С. 3–14.
270. Троян С. С. Українсько-польські відносини: архітектоніка соціальної пам'яті [Текст] / С. С. Троян // Література та культура Полісся : [збірник наукових праць]. – Ніжин, 2011. – Вип. 64. – С. 303–312.
271. У Києві відкритий Музей радянської окупації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.aratta-ukraine.com/news_ua.php?id=3050.
272. Указ Президента України «Питання створення культурно-мистецького та музейного комплексу “Мистецький арсенал”» від 22.05.2006 р. № 415/2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/415/2006>.
273. Указ Президента України «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу

національного примирення» від 14.10.2006 р. № 879/2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/879/2006>.

274. Указ Президента України «Про Державний Протокол та Церемоніал України» від 22.08.2002 р. № 746/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/746/2002>.

275. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75 роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» від 28.03.2007 р. № 250/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/250/2007>.

276. Указ Президента України «Про оголошення в Україні 2005 року Роком ветеранів» від 24.09.2004 р. № 1135/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1135/2004>.

277. Указ Президента України «Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору» від 24.11.2007 р. № 1144/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1144/2007>.

278. Україна та проект «Русского мира» [Електронний ресурс] : аналіт. доп. / В. М. Яблонський, С. І. Здіорук, В. В. Токман [та ін.]. – К. : НІСД, 2014. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/public/File/2014_nauk_an_rozrobku/Rus_mir.pdf

279. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1991–1995 [Текст] : Довід. вид. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд. : О. Андрощук, С. Падалка, Л. Ковпак. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 451 с.

280. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1996–2000 [Текст] : Довід. вид. / Ред.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: Л. В. Ковпак, Н. П. Барановська. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 434 с.

281. Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії) [Текст] : зб. наук. ст.; [відп. ред. М. Телус, Ю. Шаповал]. – К. : Генеза, 2000. – 368 с.

282. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 2 (16). – Т. 1 [Текст] / Гол. ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. – К. : Інститут соціології НАН України, 2015. – 780 с.

283. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг [Текст] / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.

284. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса [Текст] / Л. Фестингер. – СПб. : Ювента, 1999. – 317 с.

285. Фостачук О. О. Соціальна пам'ять як соціокультурний феномен: автореф. дис. ... канд. соц. наук: 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології [Текст] / Фостачук Олена Олександрівна ; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 21 с.

286. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я» [Текст] / З. Фрейд // Психология масс. Хрестоматия / ред-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара, 2011. – С.130–191.

287. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю. Хабермас ; пер. с нем. под. ред. Д. Складнева. – СПб. : Наука, 2001. – 380 с.

288. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память [Текст] / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3. – С. 8–27.

289. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти [Текст] / М. Хальбвакс; [Пер. с фр. и вступительная статья С. Н. Зенкина]. – М. : Новое издательство, 2007. – 348 с.

290. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций [Текст] / С. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

291. Хаттон П. История как искусство памяти [Текст] / П. Хаттон. – СПб. : «Владимир Даль», 2004. – 424 с.

292. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность [Текст] / Х. Хекхаузен. – 2-е изд. – СПб. : Питер; М. : Смысл, 2003. – 860 с.

293. Хилюк С. Оцінювати та/або карати: юридичний коментар до «антикомуністичного» законопроекту [Електронний ресурс] / С. Хилюк // Критика. – Режим доступу : <http://krytyka.com/ua/articles/otsinyuvaty-taabo-karaty-yurydychnyy-komentar-do-antykomunistychnoho-zakonoproiektu>.

294. Хмелько В. Є. Динаміки підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991–2014 роки) [Електронний ресурс] / В. Є. Хмелько // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2014. – Т. 161. – С. 3–10. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NaUKMA_s_2014_161_3.pdf

295. Хомрач В. П. Політико-мовна ідентичність громадян України: стан та тенденції розвитку: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 – політична культура та ідеологія [Текст] / Хомрач Вікторія Петрівна ; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2015. – 210 с.

296. Хорішко Л. С. Парадигма успіху в політичній сфері сучасного суспільства : автореф. дис. ... канд. політ наук: 23.00.03 – політична культура та ідеологія [Текст] / Хорішко Лілія Сергіївна ; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 20 с.

297. Цуладзе А. М. Большая манипулятивная игра [Текст] / А. М. Цуладзе. – М.: Алгоритм, 2000. – 336 с.

298. Чалдини Р. Психология влияния. Убеждай, воздействуй, защищайся. 5-е изд. [Текст] / Р. Чалдини. – СПб. : Питер, 2013. – 336 с.

299. Черныш А. Методология и технология современного политологического исследования [Текст] / А. Черныш. – Одесса: Астропринт, 2003. – 200 с.

300. Чи існують між західними і східними регіонами України настільки глибокі політичні, мовні, культурні та економічні відмінності, що в перспективі вони можуть роз'єднатися і створити свої власні держави або ввійти до складу інших держав? [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=736.

301. Чи сприймаєте Ви Україну як свою Батьківщину? (Опитування в Криму, динаміка 2006–2011) [Електронний ресурс] // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=398.

302. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу : автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01 – теорія та історія політичної науки [Текст] / Шайгородський Юрій Жанович ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – 36 с.

303. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу [Текст] / Ю. Ж. Шайгородський ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : Знання України, 2009. – 400 с.

304. Шапарь В.Б. Психологія маніпулювання [Текст] / В.Б. Шапарь. – Х., 2013. – 352 с.

305. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні [Електронний ресурс] / Ю. Шаповал. – Режим доступу : <http://khpg.org.index.php?id=1230112797>.

306. Шарп Дж. От диктатуры к демократии [Текст] / Дж. Шарп ; Пер. с англ. Н. Козловской. – М.: Новое издательство, 2005. – 84 с.

307. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт [Текст] / Б. Шацька; [пер. з пол. О. Герасим, наук. ред. А. Павлишин]. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – 248 с.

308. Шейнов В. П. Психологическое влияние [Текст] / В. П. Шейнов. – Минск : Харвест, 2007. – 640 с.

309. Шпітун І. І. Концепт «хронополітика»: соціально-філософський аналіз: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії [Текст] / Шпітун Іван Іванович ; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2008. – 16 с.

310. Штайнер К. Обратная сторона власти. Прощание с Карнеги, или Революционное руководство для марионетки [Текст] / К. Штайнер. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 255 с.

311. Шульга Т. С. Територіальний чинник в історії України доби незалежності: теорія та практика [Текст] / Т. С. Шульга // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки): Збірник наукових статей / [Г. В. Касьянов, Н. П. Барановська, С. С. Падалка та ін.]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 225–248.

312. Що об'єднує та роз'єднує українців (Соціологічне опитування 25 грудня 2014 року – 15 січня 2015 року) [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи». – Режим доступу : http://dif.org.ua/modules/pages/files/1423841490_3400.doc

313. Эббингауз Г. Очерк психологии [Текст] / Г. Эббингауз. – М. : Аст-лtd, 1998. – 544 с.

314. Эйнгорн Н. К. Память в культуре и культура памяти [Текст] / Н. К. Эйнгорн // Культурні трансформації в синхронії та діахронії: теорія і практика. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – К. : «Стародавній Світ», 2012. – С. 100–101.

315. Эксле О. Г. «История памяти» – новая парадигма исторической науки [Текст] / О. Г. Эксле // Историческая наука сегодня; теории, методы, перспективы / ред. Л. П. Репиной. – М., 2012. – С. 75–90.

316. Юнг К. Г. Психология бессознательного: научное издание [Текст] / К. Г. Юнг ; Пер. с нем. – М. : Канон, 1994. – 320 с.

317. Юхновський І. Про ідеологію і політику Українського інституту національної пам'яті [Електронний ресурс] / І. Юхновський // Дзеркало тижня. – 26 жовтня 2007 р. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/pro_ideologiyu_i_politiku_ukrayinskogo_institutu_natsionalnoyi_pamyati.html.

318. Ющенко: Україна має очиститися від комуністичних символів вбивства [Електронний ресурс] // Українська правда. – 17 травня 2009 р. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2009/05/17/3946930>

319. Яворський В. Аналіз закону про заборону комуністичних символів [Електронний ресурс] / В. Яворський // Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – Режим доступу : <http://khpg.org/index.php?id=1430493970>

320. Як Ви можете охарактеризувати свій настрій протягом останнього місяця? (Динаміка, 2005–2012) [Електронний ресурс] // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=514

321. Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=404&page=3>

322. Яковенко Н. Одна Клію, дві історії [Текст] / Н. Яковенко // Критика. – 2002. – № 12 (62). – С. 12–14.

323. Яценко А. Петру дісталось за Петлюру, «жертви» ОУН отримали за Говерлу [Електронний ресурс] / А. Яценко // УНІАН. – 29 жовтня 2007 р. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/common/73708-petru-distalosya-za-petlyuru-jertvi-oun-otrimali-za-goverlu.html>.

324. 1992: останній президент УНР передає Кравчуку клейноди [Електронний ресурс] // Історична правда. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/videos/2012/01/22/69657>.

325. Asch S. Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority [Electronic resource] / S. Asch // Psychological Monographs: General and Applied. – 1956. – vol. 70 (9). – P. 1–70. – Access mode : <http://cynlibsoc.com/clsology/pdf/people-will-conform.pdf>

326. Assmann J. Das kulturelle gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in den fruhen Hochkulturen [Text] / J. Assmann. – München, 1992. – 344 s.

327. Bakieva G. Social memory and contemporaneity [Text] / G. Bakieva. – Bishkek : National Academy of the Kyrgyz Republic, 2007. – 190 p.

328. Banfield E. Political influence. A new theory of urban politics [Text] / E. Banfield. – New York : The Free Press, 1961. – 354 p.

329. Bentley A. F. The Process of Government: A study of social pressures [Text] / A. F. Bentley. – Chicago : The University Of Chicago Press, 1908. – 502 p.

330. Blau P. Exchange and power in social life [Text] / P. Blau. – London : Transaction Publishers, 2009. – 352 p.
331. Blum H. Die antike mnemotechnik [Text] / H. Blum. – Tübingen, 1969. – 219 s.
332. Bourdieu P. Reproduction in education, society and culture [Text] / P. Bourdieu, J.-C. Passeron ; [tr. from French by Richard Nice]. – London : Sage Publications, 2000. – 236 p.
333. Cole J. Forget Colonialism? Sacrifice and the Art of Memory in Madagascar [Text] / J. Cole. – Berkeley, Los Angeles, London : University of California press, 2001. – 380 p.
334. Connerton P. How Modernity Forgets [Text] / P. Connerton. – Cambridge : Cambridge University Press, 2009. – 150 p.
335. Connerton P. Seven Types of Forgetting [Text] / P. Connerton // Memory Studies. – 2008. – Vol. 1. – №. 1. – P. 59–71.
336. Coynash H. Politicizing History: Parliament adopts Dangerously Divisive Laws [Electronic resource] / H. Coynash. – Access mode : <http://khpg.org/index.php?id=1428632777>
337. Dahl R. A. The concept of power [Text] / R. A. Dahl // Behavioral Science. – 1957. – Vol. 2. – P. 201–215.
338. Dahl R. A. Who Governs? Democracy and Power in an American City [Text] / R. A. Dahl. – New Haven : Yale University Press, 1961. – 355 p.
339. Deutsche Erinnerungsorte. Vol. 1/ ed. By E. François, H. Schulze. – München : C. H. Beck, 2001. – 724 s.
340. Dronova K. The fight against the specter of communism [Electronic resource] / K. Dronova // VoxUkraine. – Access mode : <http://voxukraine.org/2015/04/17/the-fight-against-the-spectre-of-communism/>
341. Durkheim E. The Elementary forms of the religious life [Text] / E. Durkheim ; [transl. by J. W. Swain]. – London : George Allen & Unwin Ltd. 1915. – 460 p.

342. Eickelmann D. F. The Art of Memory: Islamic Education and its Social Reproduction [Text] / D. F. Eickelmann // Comparative Studies in Society and History. – 1978. – № 20. – P. 485–516.

343. Erinnerungsorte der Antike: Die griechische Welt. Vol. 2 [Text] / Ed. E. Stein-Hölkeskamp, K.-J. Hölkeskamp. – München : C. H. Beck, 2010. – 683 s.

344. Erinnerungsorte der Antike: Die römische Welt. Vol. 1 [Text] / Ed. E. Stein-Hölkeskamp, K.-J. Hölkeskamp. – München : C. H. Beck, 2006. – 797 s.

345. Erinnerungsorte des Christentums [Text] / Ed. C. Marksches, H. Wolf. – München, 2010. – 800 s.

346. Etzioni A. A comparative analysis of complex organizations: on power, involvement, and their correlates [Text] / A. Etzioni. – New York : Free Press, 1961. – XX, 366 p.

347. Europäische Erinnerungsorte 1: Mythen und Grundbegriffe des europäischen Selbstverständnisses [Text] / ed. P. den Boer, H. Duchhardt, G. Kreis, W. Schmale. – München : Oldenbourg Verlag, 2011. – 333 s.

348. Europäische Erinnerungsorte 2: Das Haus Europa [Text] / ed. P. den Boer, H. Duchhardt, G. Kreis, W. Schmale. – München : Oldenbourg Verlag, 2011. – 626 s.

349. Europäische Erinnerungsorte 3: Europa und die Welt [Text] / ed. P. den Boer, H. Duchhardt, G. Kreis, W. Schmale. – München : Oldenbourg Verlag, 2012. – 290 s.

350. Freedom in the world 2015 [Electronic resource] // Freedom House. – Access mode : https://freedomhouse.org/sites/default/files/01152015_FIW_2015_final.pdf

351. Goffman E. The presentation of self in everyday life [Text] / E. Goffman. – Edinburgh : University of Edinburgh, 1956. – 163 p.

352. Halbwachs M. On collective memory [Text] / Maurice Halbwachs ; [ed., transl. by L. A. Coser]. – Chicago and London : The University of Chicago Press, 1992. – 235 p.

353. Himka J-P. Legislating historical truth [Electronic resource] / J-P. Himka // *Ab Imperio*. – Access mode : <http://net.abimperio.net/node/3442>.

354. Kappeler A. The politics of history in contemporary Ukraine: Russia, Poland, Austria, and Europe [Text] / A. Kappeler // *Ukraine on its way to Europe. Interim results of the orange revolution* / ed. by J. Besters-Dilger. – Frankfurt a. M. : Peter Lang, 2009. – P. 217–232.

355. Kappeler A. Ukraine and Russia: legacies of the imperial past and competing memories [Text] / A. Kappeler // *Journal of Eurasian Studies*. – Vol. 5. – Iss. 2. – July 2014. – P. 107–115.

356. Kuzio T. Viktor Yanukovich's First 100 Days. Back to the Past, But What's the Rush? [Text] / T. Kuzio // *Demokratizatsiya: The journal of post-soviet democratization*. – Vol. 18. – № 2. – Spring 2010. – P. 208–218.

357. Lasswell H. Power and society: A framework for political inquiry [Text] / H. Lasswell, A. Kaplan. – New Haven : Yale University Press, 1965. – XXIV, 295 p.

358. Lewin K. Field theory in social science: selected theoretical papers [Text] / K. Lewin ; [ed. by D. Cartwright]. – New York : Harper, 1951. – XX, 346 p.

359. Lowndes L. How to Talk to Anybody about Anything: Breaking the Ice with Everyone from Accountants to Zen Buddhists [Text] / L. Lowndes. – New Jersey : Carol Publishing Group, 1993 – 264 p.

360. Marples D. Current Politics in Ukraine [Electronic resource] / D. Marples. – Access mode : <https://ukraineanalysis.wordpress.com/2015/04/09/ukraine-parliament-legalizes-fighters-for-ukrainian-independence-in-the-20th-century/>

361. Marples D. Heroes and villains: creating national history in contemporary Ukraine [Text] / D. Marples. – Budapest, New York : Central European University Press, 2007. – XXII, 363 p.

362. Misztal B. A. Theories of social remembering [Text] / B. A. Misztal. – Maidenhead, Philadelphia : Open University Press, 2003. – 190 p.

363. Motyl A. Behind the new legislation to decommunize Ukraine [Electronic resource] / A. Motyl // Foreign Affairs. – Access mode : <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2015-04-28/kievs-purge>

364. Nasrallah L. The politics of memory [Electronic resource] / L. Nasrallah // Harvard Divinity Bulletin. – 2005. – Vol. 33. – № 2. – Access mode : <http://bulletin.hds.harvard.edu/articles/autumn2005/politics-memory>

365. Nora P. Between Memory and history: Les lieux de mémoire [Text] / P. Nora // Representations published by University of California Press. – Special Issue: Memory and Counter-Memory. – Spring, 1989. – № 26. – p. 7–24.

366. Open Letter from scholars and experts on Ukraine re. the so-called «Anti-communist law» [Electronic resource] // Krytyka. – Access mode: <http://krytyka.com/en/articles/open-letter-scholars-and-experts-ukraine-re-so-called-anti-communist-law>

367. Paabo H. Potential of collective memory based international identity conflicts in post-imperial space [Text] / H. Paabo. – Tartu : Tartu University Press, 2011. – 336 p.

368. Russell B. Power: A New Social Analysis [Text] / B. Russell. – London and New York : Psychology Press, 2004. – 258 p.

369. Russell N. An introduction to the Overton Window of political possibilities [Electronic resource] / Nathan J. Russell. – Access mode : <https://www.mackinac.org/7504>

370. Science of memory: concepts [Text] / ed by Henry L. Roediger, Yadin Dudai, Susan M. Fitzpatrick. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 464 p.

371. Sartori G. Parties and party systems: a framework for analysis [Text] / G. Sartori. – Oxford : ECPR Press, 2005. – 368 p.

372. Sherlock T. Historical narratives in the Soviet Union and post-Soviet Russia: destroying the settled past, creating an uncertain future [Text] / T. Sherlock. – New York : Palgrave Macmillan, 2007. – VIII, 271 p.

373. Snyder T. Ukraine's Past on Trial [Electronic resource] / T. Snyder. – Access mode : <http://www.nybooks.com/blogs/nyrblog/2010/feb/03/ukraines-past-on-trial>.

374. Snyder T. Who's afraid of Ukrainian history? [Electronic resource] / T. Snyder. – Access mode : <http://www.nybooks.com/blogs/nyrblog/2010/sep/21/whos-afraid-ukrainian-history>

375. Speech by Mrs Nicole Fontaine President of the European Parliament at the Special Meeting of the European Council in Feira on 19 June 2000 [Electronic resource] // European Parliament. – Access mode : http://www.europarl.europa.eu/summits/fei-pres_en.htm.

376. Television histories: Shaping collective memory in the media age [Text] / ed. by G. R. Edgerton, P. C. Rollins. – Kentucky : The University Press Of Kentucky, 2001. – 386 p.

377. Tulving E. Episodic memory: from mind to brain [Electronic resource] / E. Tulving // Annual Review of Psychology. – 2002. – Vol. 53. – p. 1–25. – Access mode : <http://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev.psych.53.100901.135114>

378. Wertsch J. V. Voices of Collective Remembering [Text] / J. V. Wertsch. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 202 p.

379. Wilson A. Elements of a theory of Ukrainian ethno-national identities [Text] / A. Wilson. – Nations and Nationalism. – 2002. – Vol. 8 (1). – P. 31–54.

380. Yates F. A. The Art of memory [Text] / F. A. Yates. – London and New York : Routledge and Kegan Paul, 1966. – XV, 400 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Типології впливів

Таблиця А.1

Види впливу

За сферою поширення	За ресурсом	За наявністю влади	
		Провладний	Позавладний
Політичний	Силовий	Сила	Насилля
Соціальний	Нормативний	Примус	Протест
Економічний	Утилітарний	Спонування	Прохання
Медійний	Інформаційний	Переконання	Переконання
Психологічний		Маніпуляція	Маніпуляція
Культурно-ідеологічний		Авторитет	Лобіювання

Складено автором.

Таблиця А.2

Співвідношення стратегій та методів впливу

Стратегія впливу	Методи впливу
Маніпулювання	Прохання, переконання, порада, мотивування, самопросування, дезінформація, погодження.
Програмування	Пробудження імпульсу до наслідування, роз'яснення, зараження психологічне, мотивування, дезінформація, погодження.
Атака	Залякування, підкорення, примус, самопросування, дезінформація, приниження, ігнорування.
Тиск	Вимога, роз'яснення, пробудження імпульсу до наслідування, навіювання, залякування, панування, приниження, ігнорування.

Складено за [73] : Дерюгин В. Теневая психология [Текст] / В. Дерюгин. – М.: Эксмо, 2003. – 320 с.

Таблиця А.3

**Співвідношення між ресурсами, інструментами,
методами та формами впливу**

Ресурси	Інструменти	Методи	Форми
Утилітарні ресурси	Підвищення чи зниження соціального статусу	Мотивування	Заохочення, покарання
Силові ресурси	Штраф, депортація, ув'язнення, репресії	Примус	Санкції
	Акції протесту, терор	Залякування	Погроза
Законодавчі норми	Політичне рішення	Нормотворення	Указ, закон, вето
	Панування	Підкорення	Легітимне правління, конформність
Авторитет	Артикуляція інтересів	Вимога	Ультиматум, звернення
	Апеляція політична, демагогія	Переконання	Домовленості, переговори
	Агітація, політична сакралізація	Пробудження імпульсу до наслідування	Імітація, мода (масове наслідування), уподібнення
	Політична сакралізація	Зараження психологічне	Мода, обмін психологічний
	Панування	Підкорення	Легітимне правління
	Дискримінація	Ігнорування	Відсутність уваги, нехтування, зневага
Інформаційні ресурси	Публічна заява, маніфест	Роз'яснення, пояснення, прохання	Приклад, заява, демонстрація, звернення, заклик
	Приватна думка	Порада	Консультація, репліка, коментар
	Переговори	Погодження	Конформізм
	Політичний виступ	Переконання, навіювання, популізм	Сугестія, соціальне зараження
	Дискримінація, акції протесту	Приниження	Критика, осуд

	Агітація, політична реклама, формування іміджу	Само-просування, популізм	Реклама, формування прихильності, самопрезентація
	Формування суспільної думки	Інформування, дезінформація	Пропаганда
	Маніпулювання політичне	Дезінформація	Поширення чуток, міфів, стереотипів.

Складено за [72] : Гуменюк О. Концепції психологічного впливу в сучасній психології [Текст] / О. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2003. – № 1. – С. 34–89; [149] : Крысько В. Г. Социальная психология [Текст] / В. Г. Крысько. – 3-е изд. – М. : Омега-Л, 2006. – 352 с.; [163] : Ледяев В. Г. Формы власти: типологический анализ [Текст] / В. Г. Ледяев // Полис. – 2000. – № 2. – С. 6–18; [181] : Мертон Р. Социальная теория и социальная структура [Текст] / Р. Мертон. – М. : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873 с.; [244] : Сидоренко Е. Личностное влияние и противостояние чужому влиянию [Текст] / Е. Сидоренко // Психология влияния. Хрестоматия / Сост. Морозов А. В. – СПб. : Питер, 2001. – С. 11–30; [265] : Тернер Дж. Социальное влияние [Текст] / Дж. Тернер. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.

Додаток Б

Структура функцій політичного впливу

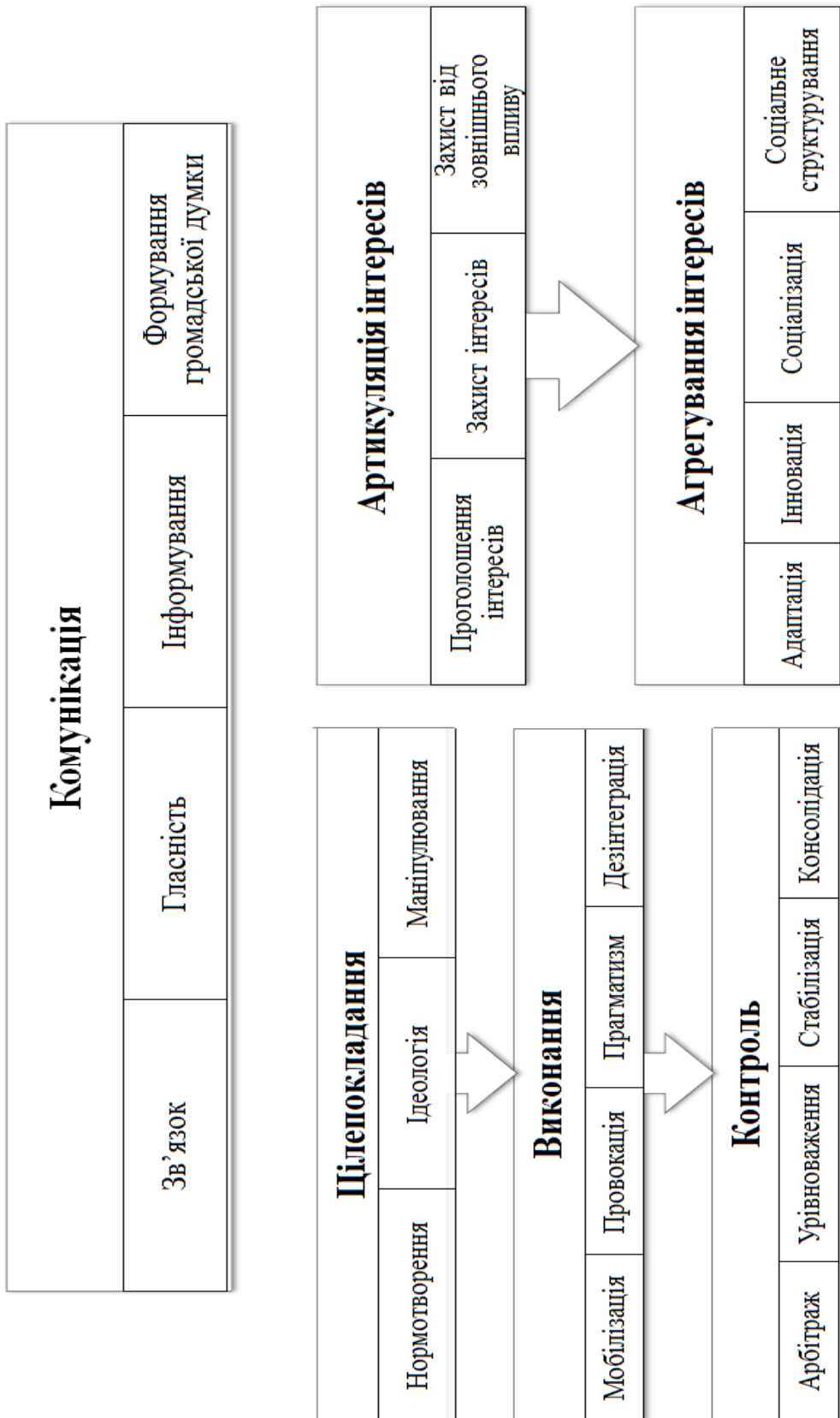

Рис. Б.1. Структура функцій політичного впливу, відповідно до функцій політичної системи.

Складено автором.

Додаток В

Таблиця В.1

Порівняння європейської та російської моделей історичної пам'яті та меморіальної політики

Критерій	Європейська модель	Російська модель
ХАРАКТЕР ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ		
Стратегічна мета	Європейська інтеграція та європейська ідентичність	Геополітичний проект «русского мира» та ідентичність радянського типу
Інструментальність політики	Дискусія, щодо необхідності конструювання спільної ідентичності в кордонах нинішнього ЄС	Спроби реконструкції спільної ідентичності в кордонах колишнього СРСР
Спосіб виявлення	Покаяння за Голокост, примирення з колаборантами	Прославлення героїв та подвигів війни
Форма вшанування	Покута	Глорифікація
Зміст	Трагічність, домінованість	Героїчність, домінантність
Комеморативні практики (на прикладі пам'яті про війну)	Святкування на місцевому рівні, невеликі військові паради, мітинги-реквієм	Загальнонаціональні святкування, великі військові паради, демонстрації
Пам'ятники	Значна кількість пам'ятників побутового, жанрового чи абстрактно-нейтрального змісту (приклад Німеччини)	Домінування історичних пам'ятників монументального героїчного характеру.
Тріумфальність	Баланс тріумфів і трагедій	Домінування тріумфів
Інституційність	Створення інститутів пам'яті, міжнародних комісій істориків	Влада як модератор пам'яті, комісія істориків при президенту

Рівень міжетнічної толерантності	Діалогічна, полілогічна політика пам'яті	Конфронтаційна політика пам'яті.
Подолання тоталітарного минулого	Денацифікація. Люстрація в країнах колишнього соцтабору для подолання комуністичного минулого.	Відсутність люстрації. Визнання історичної спадкоємності радянському режиму.
Мовна політика	Визнання офіційними мов усіх країн ЄС. Сприяння вивченню, поряд з рідною, принаймні двох мов інших країн ЄС.	Пропаганда і сприяння поширенню російської як мови міжнаціонального спілкування на пострадянському просторі.
Спосіб долучення до спільної пам'яті	Взаємне публічне визнання провин, спільне покаяння	Прийняття панівної моделі пам'яті
Характер долучення	Інклюзивність, включення, інтеграція	Нав'язування, асиміляція, підкорення
Походження	Християнська традиція та Європейські демократичні цінності	Імперська месіанська традиція
Темпоральний напрям	«Світле мирне майбутнє»	«Світле героїчне минуле»
Соціальний локус контролю	Інтернальний	Екстернальний
ПОДІЇ ТА СИМВОЛИ		
«Колиска» цивілізації	Імперія франків	Давня Русь
Ключова подія ХХ ст.	Друга Світова війна та Голокост	Велика Вітчизняна війна
Символ єднання та оновлення	Падіння Берлінського муру	Звільнення Москви 1612 р. (перенесений акцент з «жовтневої революції»)
Символ трагічного розлому	Перша та Друга Світові війни	Розпад СРСР
Символіка пам'яті війни	Червоний мак – алюзія рани від кулі (цивільний символ)	Георгіївська стрічка – кольори диму і полум'я (військовий символ)

Гасло єдності	«In varietate concordia» («Єдність в різноманітті»)	«Единство русского мира»
ОЦІНКИ		
Оцінки тоталітарних режимів	Ототожнення й осуд гітлерівського та сталінського режимів (приклад країн Балтії та Східної Європи)	Протиставлення гітлерівського та сталінського режимів
Ставлення до різних трактувань національних історій	Досягнення консенсусу чи сприйняття альтернативних трактувань	Нав'язування пануючої позиції, нетерпимість до альтернатив
Ставлення до власного колабораціонізму	Каяття та подолання	Забуття

Складено за [50] : Воляннюк О. Я. Суспільна пам'ять і політика: Мистецтво можливого [Текст] / О. Я. Воляннюк. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – 172 с.; [69] : Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї [Текст] / Я. Грицак. – К. : Грані-Т, 2010. – 232 с.; [88] : Європа та її болісні минушини [Текст] / Авт.-упоряд. Ж. Мінк, Л. Неймайер ; пер. з фр. Є. Марічева. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 272 с.; [128] : Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті [Текст] / А. Киридон. – К. : Ніка-Центр, 2016. – 320 с.; [142] : Копосов Н. Память строгого режима. История и политика в России [Текст] / Н. Копосов. – М. : НЛЮ, 2011. – 320 с.; [147] : Кривошея В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті [Текст] / В. Кривошея // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип.1. – С. 26–37; [197] : Огієнко В. Європейські практики пам'яті і правової оцінки діяльності комуністичних режимів. Східна і Центральна Європа [Електронний ресурс] / В. Огієнко. – Режим доступу : <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1214-vitalii-ohiyenkoyevropeiski-praktyku-pamiati-i-pravovoi-otsinky-diialnosti-komunistychnykh-rezhymiv-skhidna-i-tsentralna-yevropa>; [198] : Огієнко В. Як

відзначають День Перемоги в Європі [Електронний ресурс] / В. Огієнко // Український інститут національної пам'яті. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/news/yak-vidznachayut-den-peremogi-v-evropi>; [206] : Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації [Текст] / Н. Пелагеша. – К. : НІСД, 2008. – 288 с.; [247] : Снайдер Т. Українська історія, російська політика, європейське майбутнє [Текст] / Т. Снайдер. – К. : Дух і Літера. – 2014. – 232 с.; [278] : Україна та проект «Русского мира» [Електронний ресурс] : аналіт. доп. / В. М. Яблонський, С. І. Здіорук, В. В. Токман [та ін.]. – К. : НІСД, 2014. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/public/File/2014_nauk_an_rozrobku/Rus_mir.pdf; [375] : Speech by mrs Nicole Fontaine President of the European Parliament at the Special Meeting of the European Council in Feira on 19 June 2000 [Electronic resource] // European Parliament. – Access mode : http://www.europarl.europa.eu/summits/fei-pres_en.htm.

Додаток Г

Механізми «реваншизму» суспільної свідомості

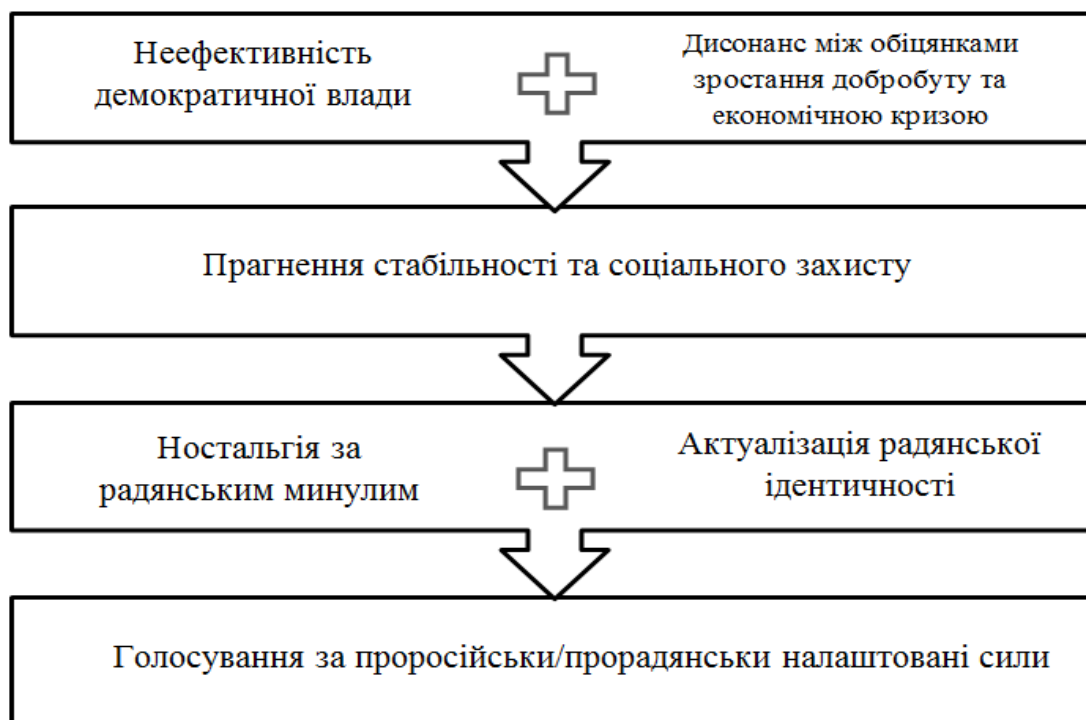

Рис. Г.1. Механізм прорадянського авторитарного «реваншизму» суспільної свідомості

Складено автором.

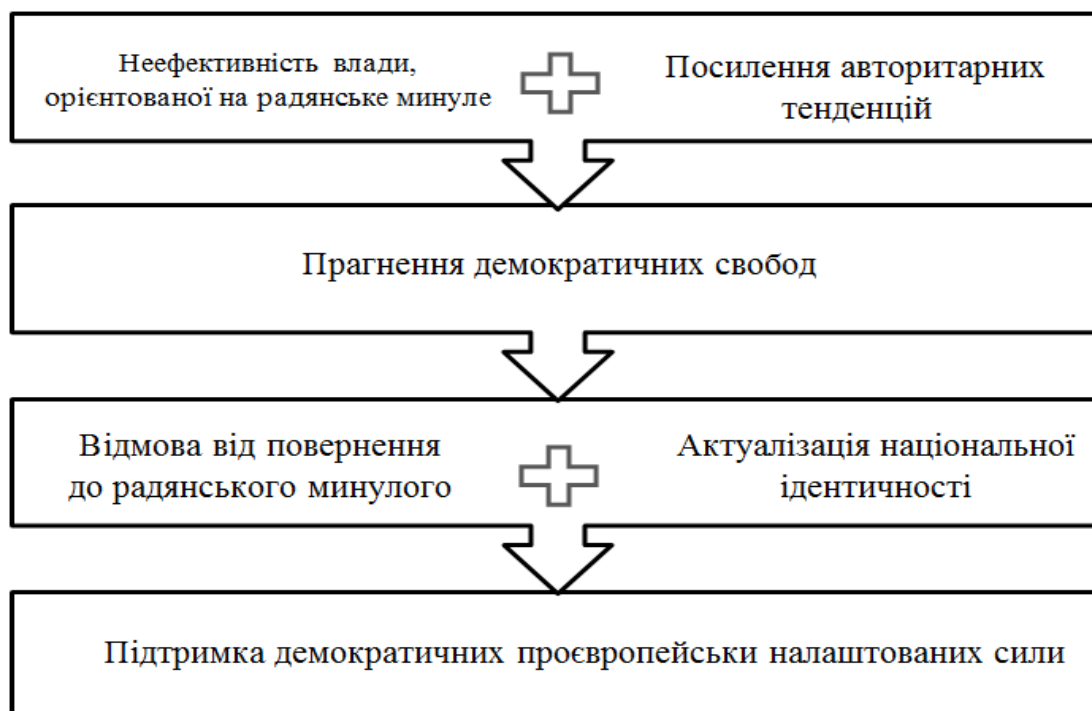

Рис. Г.2. Механізм національного «реваншизму» суспільної свідомості

Складено автором

Додаток Д

Таблиця Д.1

Війни пам'яті як війни пам'ятників в Україні

«Атака»	«Контратака»	«Жертва»
<p>29 січня 2006 р. Пам'ятний знак Героям Крут встановлено в Харкові.</p>	<p>Жовтень 2006 р. Рішення Харківської облради про демонтаж пам'ятників УПА.</p>	<p>20 грудня 2006 р. У Харкові вандалами знесли пам'ятний камінь на вшанування УПА, що був встановлений ще в 1992 р.</p>
<p>Серпень 2007 р. У Львові встановлено пам'ятник «Жертвам голодомору-геноциду та депортацій ХХ століття».</p>	<p>14 вересня 2007 р. В Сімферополі відкритий пам'ятник «Жертвам радянського народу, які загинули від рук посібників фашистів – ОУН-УПА».</p>	<p>25 вересня 2007 р. Пам'ятник жертвам УПА в Сімферополі облили червоною фарбою.</p>
<p>23 травня 2007 р. В Полтаві на місці майбутнього пам'ятника С. Петлюрі встановлений пам'ятний камінь.</p>	<p>19 вересня 2007 Заборона міськрадою Полтави встановлення пам'ятника Петлюрі в місті. 4 жовтня 2007 р. Демонтаж пам'ятного каменя.</p>	<p>12 жовтня 2007 р. Пам'ятник Петру І в Полтаві облили червоною фарбою.</p>
<p>2006 р. Експонування у Музеї історії і культури Луганська виставки до 125-річчя радянського маршала К. Ворошилова.</p>	<p>10 квітня 2007 р. Музею при Київській міській організації Товариства Меморіал імені Стуса назву «Музей радянської окупації України».</p>	<p>19 жовтня 2007 р. Були зруйновані пам'ятні знаки з символами української державності на Говерлі.</p>
<p>25 серпня 2006 р. Відкрито Меморіал битви під Крутами на Чернігівщині.</p>	<p>21 травня 2007 р. 28 вересня 2007 р. Монумент Пам'яті героїв Крут на Чернігівщині двічі залито фарбою.</p>	<p>22 жовтня 2007 р. Пам'ятник учасникам Січневого повстання 1918 року в Києві розмалювали червоною фарбою.</p>

<p><i>14 червня 2008 р.</i> Пам'ятник П. Конашевичу-Сагайдачному як засновнику українського флоту відкрито у Севастополі.</p>	<p><i>15 червня 2008 р.</i> У Севастополі відкрито монумент Катерині II.</p>	<p><i>Кін. Жовтня 2008 р.</i> Пам'ятник Катерині II в Севастополі облили жовтою і синьою фарбою.</p>
<p><i>8 травня 2005 р.</i> Пам'ятник «Жителям Луганщини, загиблим від рук ОУН-УПА» встановлено в Луганську.</p>	<p><i>5 червня 2008 р.</i> Пам'ятник жертвам політичних репресій, в'язням катівень і таборів відкритий в Ужгороді.</p>	<p><i>25 червня 2009 р.</i> Пошкоджено пам'ятник жертвам політичних репресій в Ужгороді.</p>
<p><i>9 червня 2008 р.</i> Міськрада Харкова не дала дозволу на спорудження пам'ятника І. Мазепі в місті.</p>	<p><i>11 вересня 2008 р.</i> Пам'ятник І. Мазепі й Карлу XII, встановлений у с. Дігтярівці на Чернігівщині.</p>	<p><i>23 серпня 2009 р.</i> Спроба вандалізму до пам'ятника І. Мазепі в Чернігові.</p>
<p><i>13 жовтня 2007 р.</i> Пам'ятник С. Бандері відкрито у Львові.</p>	<p><i>27 жовтня 2007 р.</i> В Одесі споруджено пам'ятник засновникам міста з центральною постаттю Катерини II.</p>	<p><i>2 лютого 2010 р.</i> Пам'ятник засновникам Одеси залили фарбою.</p>

Складено за [165] : Литвин В. М. Україна: хроніка поступу 2001–2010 [Текст] / В. М. Литвин; [Відп. ред. В. А. Смолій]. – К.: «Наукова думка», 2011. – 407 с.

Додаток Е

Таблиця Е.1

«Спадкоємність» меморіальних акцій періоду президентства

Л. Кучми та В. Ющенко

Символи	Період Л. Кучми	Період В. Ющенко
Україно-шведський союз гетьмана Мазепи та короля Карла XII	1997 р. Пам'ятний знак на місці зустрічі гетьмана Мазепи та короля Карла XII (с. Дігтярівка Чернігівської обл.).	9 жовтня 2007 р. Указ про відзначення 300-річчя виступу І. Мазепи та укладення українсько-шведського союзу. 2008 р. Пам'ятник гетьману Мазепі та королю Карлу XII на Чернігівщині (с. Дігтярівка).
Батурина трагедія	1991 р. Перший меморіальний знак в Батурині. 14 червня 1993 р. Кабмін схвалив постанову «Про державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця».	16 листопада 2007 р. Державному заповіднику «Гетьманська столиця» надано статус національного. 2008–2009 рр. Відкриття відновлених Замкової церкви, палацу Розумовського й Батуринської фортеці.
Битва під Крутами	2000 р. Початок проектування пам'ятника героям Крут 24 січня 2003 р. Розпорядження Президента про вшанування пам'яті Героїв Крут.	25 серпня 2006 р. Відкрито Меморіал битви під Крутами. 14 жовтня 2008 р. Відкрито другу чергу Меморіального комплексу «Пам'яті героїв Крут».
ОУН і УПА	1997 р. За постановою Кабміну створена Урядова комісія, при Інституті історії України НАН України – робоча група з вивчення та оцінки діяльності ОУН-УПА. 2004 р.	2005 р. Вихід монографії «Проблема ОУН-УПА» за результатами роботи комісії. 14 жовтня 2006 р. Указ Президента «Про всебічне вивчення та

	Оприлюднені висновки цієї комісії.	об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху...».
Голодомор	<p><i>19 лютого 1993 р.</i> Президент України Л. Кравчук видав указ «Про заходи у зв'язку з 60 – ми роковинами голодомору в Україні».</p> <p><i>26 листопада 1998 р.</i> Президент України видав указ «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору».</p> <p><i>25 листопада 2000 р.</i> Уперше в Україні відзначався День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій.</p> <p><i>20 березня 2002 р.</i> Указ Президента «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні».</p> <p><i>Березень 2004 р.</i> Конкурс на кращий проект меморіального комплексу пам'яті жертв голодомору та репресій.</p>	<p><i>11 липня 2005 р.</i> Указ Президента України: «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні».</p> <p><i>28 листопада 2006 р.</i> ВРУ прийняла Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні».</p> <p><i>28 березня 2007 р.</i> Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 рр. в Україні».</p> <p><i>24 листопада 2007 р.</i> Всеукраїнської акції «Свічка пам'яті».</p> <p><i>22 листопада 2008 р.</i> Відзначення 75-х роковин Голодомору. Відкриття Меморіалу пам'яті жертв голодоморів.</p>
Українсько-польське минуле	<p><i>Квітень 1996 р.</i> Початок роботи спільної українсько-польської комісії з вивчення документів архівів спецслужб.</p> <p><i>11 липня 2003 р.</i> Пам'ятник українсько-польському примиренню «Пам'ять – скорбота – єднання» у Волинській області.</p> <p><i>6 листопада 2003 р.</i> Меморіал пам'яті загиблих у</p>	<p><i>24 Червеня 2005 р.</i> Урочисте відкриття Меморіалу воїнам УГА та польський військовий «Цвинтар Орлят» у Львові, за участю президентів двох країн.</p> <p><i>2006 р.</i> Спільне українсько-польське вшанування роковин операції «Вісла»</p>

	березні 1943 р. поляків та українців відкрито на Рівненщині.	
Радянське минуле	9 лютого 2001 р. Указ Президента «Питання щодо використання державних символів України» який передбачав «ліквідацію зображень державних символів колишнього СРСР та радянських республік, гасел КПРС».	28 березня 2007 р. Указ Президента «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору» що передбачав заходи з демонтажу пам'ятників та перейменування вулиць присвячених особам причетним до Голодомору та репресій.
Війна в Афганістані	Серпень 1994 р. Пам'ятний знак воїнам-афганцям в Києві.	2 серпня 2008 р. Пам'ятник Воїнам-інтернаціоналістам в Києві на місці пам'ятного знаку.
Музей радянської окупації	30 листопада 2001 р. Відкрита музейна експозиція «Забуттю не підлягає: хроніка комуністичної інквізиції», яка відображала комуністичні злочини в Україні 1917–1991 рр. 2003 р. Експозиція при товаристві Меморіал зареєстрована як музей.	10 квітня 2007 р. Музею при Київській міській організації Товариства Меморіал імені Стуса дано назву «Музей радянської окупації України», за рішенням товариства Меморіал та на численні побажання відвідувачів.

Складено за [164] : Литвин В. М. Україна: хроніка поступу (1991–2001) [Текст] / В. М. Литвин. – К.: «Альтернативи», 2001. – 736 с.; [165] : Литвин В. М. Україна: хроніка поступу 2001–2010 [Текст] / В. М. Литвин. – К.: «Наукова думка», 2011. – 407 с.; [279] : Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1991–1995 [Текст] : Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 451 с.; [280] : Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1996–2000 [Текст] : Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 434 с.

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

Порівняння особливостей політики пам'яті президентів України

Критерій	Кравчук	Кучма	Ющенко	Янукович	Порошенко
ХАРАКТЕР ПОЛІТИКИ					
Стратегічне позиціонування	Відхід від радянського спадку	Інтегрування некофліктних національного і радянського наративів	Повернення забутих/заборонених національних символів	Альтернатива попередньому курсу	Альтернатива попередньому курсу
Меморіальна мета	Відродження національної свідомості	Реалізація тактичних завдань	Актуалізація національної свідомості	«Утвердження історичної правди»	Остаточна дерадянізація
Інструментальні завдання політики пам'яті	Легітимація незалежності та інституту президентства	Перемога на президентських виборах	Використання історичної риторики опозиційними силами для протиставлення владі	Мобілізація електорату півдня та сходу країни	Патріотична мобілізація громадянського суспільства
Характер	Амнезія щодо радянського минулого	Амбівалентність	Активізація національного наративу	Антагонізм	Авангардизм, алармізм
Походження механізмів	Невизначеність, хаотичність, пошук	Ситуативність, хаотичність, пошук	Копіювання західних механізмів	Копіювання російських зразків	Копіювання західних механізмів
ПРОЯВИ					
Тріумфальність / трагічність	Переважання трагічності	Баланс тріумфів і трагедій на користь тріумфів.	Переважання трагічності.	Переважання героїчності.	Баланс тріумфів і трагедій на користь трагедій.
Інституційність	Формування національної системи історичної освіти	Створення комісій науковців	Заснування УІНП як органу державної влади	Перетворення УІНП в наукову установу	Повернення статусу органу державної влади УІНП

Рівень етнічної толерантності	Початок налагодження діалогу	Слабкий діалог	Діалогічність	Відмова від діалогу, конфронтаційність	Інклюзивність
Подолання радянського минулого	Демонстрована відмова від радянського.	Поєднання національного і радянського	«М'яка» дерадянська	Радянське як альтернатива національному	«Жорстка» дерадянська
Мовна політика	Українізація всіх державних сфер	Співіснування української та російської	Державна перевага українській. Місцеві ухвали про регіональну російську	Права мов національних меншин – першочергово росіян	Перевага українській мові
Темпоральний напрям	Майбутній розвиток Української держави	Сучасні проблеми	Архаїчне минуле	Недавнє (радянське) минуле	Сучасність як життя в «історичному часі»
Регіоналізація	Переважання центральних ініціатив	Вшанування місцевих героїв в регіонах	Війни пам'ятників	Регіональні ініціативи про декомунізацію на Заході чи вшанування радянських діячів на Сході	Уніфікація меморіальної стратегії – відсутність політичних умов для регіоналізації
ПОДІЇ ТА СИМВОЛИ					
Домінантна модель пам'яті	Моноетнічна модерна модель Грушевського	Українсько-радянська компромісна	Націоналістична сучасна модель пам'яті з домінуванням трагізму та етнографізму	Українська радянська антагоністично-реакційна	Модель українського «войовничого націоналізму»
Ключова подія ХХ ст.	УНР та проголошення незалежності	«Велика вітчизняна війна» та розбудова незалежності	Голодомор	«Велика вітчизняна війна»	Національний рух у роки Другої Світової війни
Ключова перемога	Проголошення незалежності	Перемога над нацизмом	Проголошення незалежності, Помаранчева революція	Перемога над нацизмом	Революція Гідності

Трагедія	Голодомор. Жертви Другої Світової війни	Жертви Другої Світової війни. Чорнобиль	Батурин, Крути, Голодомор	Жертви Другої Світової війни. Розпад СРСР	«Радянська окупація». АТО
ОЦІНКИ					
Оцінки тоталітар- них режимів	Протистав- лення радянської влади й нацизму	Протистав- лення радянської влади й нацизму	Протистав- лення, але осуд обох режимів – нацизму й сталінізму	Протистав- лення радянської влади й нацизму	Ототож- нення та осуд наци- зму та комунізму, заборона їх пропаганди
Ставлення до націона- лістичного руху	Негласна (неофіційна) реабілітація	Уникнення оцінок, наукове осмислення	Офіційна реабілітація	Засудження	Героїзація

Складено автором.

Додаток 3

Динаміка підтримки незалежності України

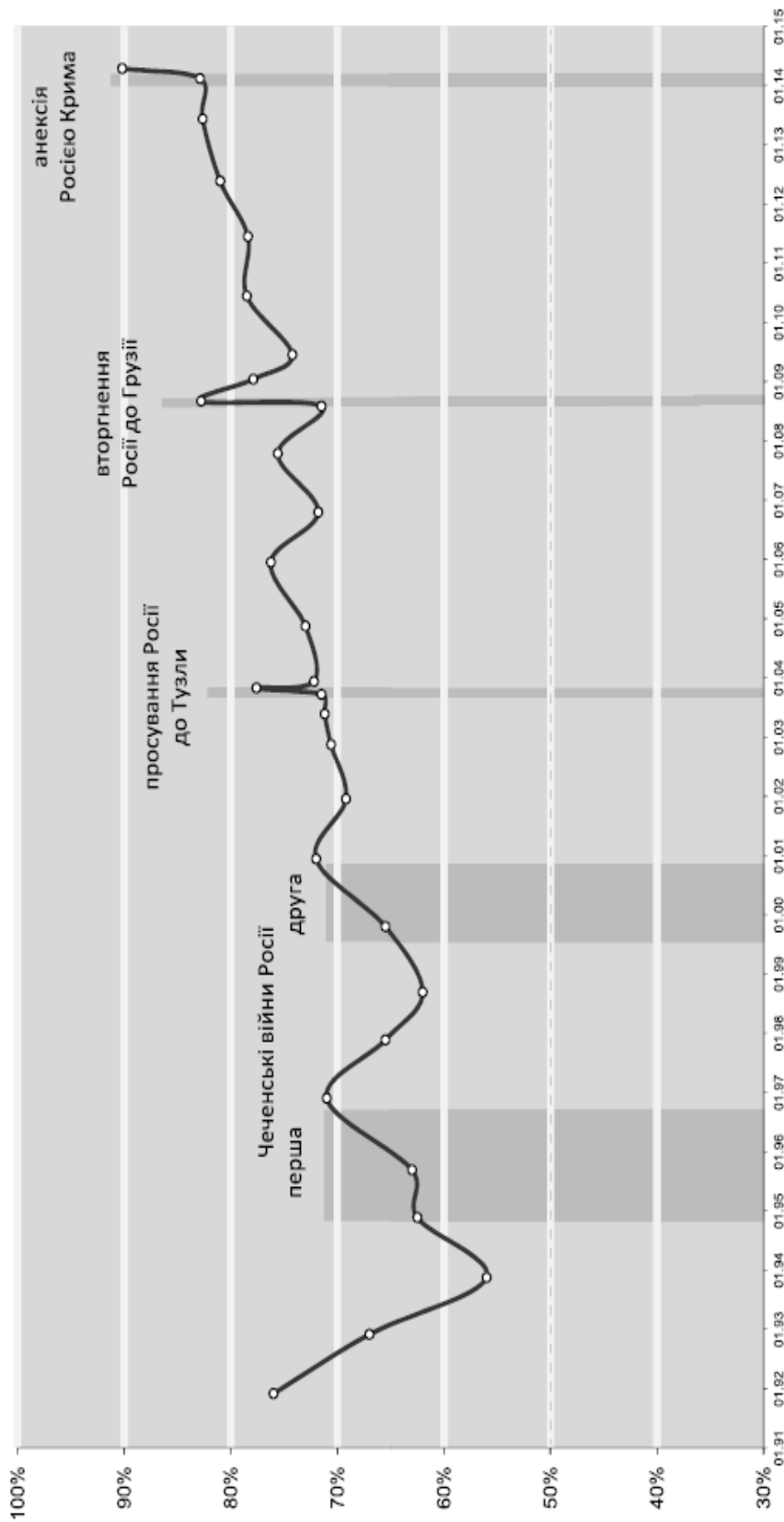

Рис. 3.1. Відсоток прихильників незалежності серед дорослого населення України.

Цит. за [294, с. 8] : Хмелько В. Є. Динаміка підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991–2014 роки) [Електронний ресурс] /

В. Є. Хмелько // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2014. – Т. 161. – С. С. 3–10.

– Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NaUKMA_s_2014_161_3.pdf

Додаток К

Івент-аналіз меморіальних акцій 1991–2010 рр.

Методика проведення

Івент-аналіз (англ. *event* – подія) – метод дослідження динаміки політичних ситуацій, що ґрунтується на спостереженні за інтенсивністю розгортання подій в часі з метою визначення тенденцій їх еволюції, застосуванні класифікованого підходу до збирання інформації, завчасному визначенні елементів процесу, які мають для дослідження найбільше значення.

Одиниці відбору та кодування: акції та нормативні рішення меморіального характеру. Тобто ті, що спрямовані на формування, демонстрацію та/або збереження відповідних образів, символів разом з їх оцінками чи смислами, а також тих, що унормовують певний спосіб артикуляції історичної пам'яті.

Принципи відбору одиниць кодування:

По-перше: до переліку включені: укази, постанови, розпорядження Президента, Кабміну, Верховної Ради, закони та інші нормативні акти; заходи з відзначення, святкування, вшанування річниць історичних подій, діячів; відкриття меморіалів, пам'ятників, меморіальних знаків і дошок, музеїв; демонтаж пам'яток та акти вандалізму тощо. Окремо розглядаються рішення щодо проведення заходів та безпосередньо самі заходи, якщо вони подані в джерелі, адже такі рішення і заходи можуть бути суттєво розірваними в часі. Акції та рішення, що мають подвійний характер за котроюсь з категорій, кодуються подвійним шифром (наприклад церемонія вшанування річниці історичного діяча з відкриттям пам'ятника йому кодуються і як комеморативні акція, і як символ, або заходи українсько-польського примирення – як такі, що стосуються української та іноетнічної моделей історичної пам'яті).

По-друге: до переліку не включалися події, які мали в першу чергу науковий, мистецький, характер та однотипні церемонії, що повторювались щорічно: наукові конференції; мистецькі фестивалі; з'їзди організацій, якщо

вони не супроводжувались комеморативними церемоніями; річниці заснування міст та областей; щорічні Шевченківські дні та вручення Шевченківської премії; дні та роки культури інших держав та етносів.

Період вивчення: від здобуття незалежності до кінця президентства В. Ющенка. Нижня межа визначається часовою обмеженістю інформаційної бази на основі якої було проведено підрахунок.

Складено за [164] : Литвин В. М. Україна: хроніка поступу (1991–2001) [Текст] / В. М. Литвин. – К.: «Альтернативи», 2001. – 736 с.; [165] : Литвин В. М. Україна: хроніка поступу 2001–2010 [Текст] / В. М. Литвин. – К.: «Наукова думка», 2011. – 407 с.; [279] : Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1991–1995 [Текст] : Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 451 с.; [280] : Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1996–2000 [Текст] : Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 434 с.

Таблиця К.1

Зведена таблиця підрахунку меморіальних акцій (1991–2010 рр.)

Період	Категорії підрахунку*																	
	У	УР	Р	І	А	С	З	Н	М	Мм	К	Кк	+	–	0	Д	Л	Всього
09.1991	30	0	0	2	25	14	8	22	20	2	9	0	14	14	14	18	13	31
1992	28	0	0	5	24	12	13	19	27	0	5	0	11	8	13	23	9	32
1993	32	1	4	2	32	8	15	23	27	1	8	2	14	12	12	21	17	38
01–06. 1994	14	1	1	5	16	10	8	12	16	1	2	1	6	6	8	14	6	20
07–12. 1994	16	2	3	1	18	4	13	8	17	1	2	1	14	4	3	12	9	21
1995	31	2	0	1	20	16	19	15	28	3	3	0	23	6	5	19	15	34
1996	15	1	0	4	15	12	15	12	24	3	0	0	12	9	6	21	6	27
1997	26	1	0	0	13	15	14	13	27	0	0	0	17	3	7	16	11	27
1998	17	1	1	2	9	12	14	6	16	1	3	0	12	3	5	11	9	20
1999	18	4	2	2	15	11	17	8	21	2	2	0	16	3	6	16	9	25
2000	28	4	3	3	25	9	19	15	24	5	5	0	18	7	9	23	11	34
2001	34	9	3	6	24	19	25	14	34	1	3	2	23	9	8	27	13	40
2002	25	1	4	3	22	11	21	12	19	2	11	1	22	5	6	14	19	33
2003	22	3	4	9	17	17	24	10	25	5	4	0	24	5	5	11	23	34
2004	13	3	6	8	9	20	16	13	17	4	8	0	15	10	4	10	19	29
2005	13	2	6	6	6	18	15	9	16	3	4	1	15	6	3	6	18	24
2006	28	1	12	2	18	22	5	35	26	3	4	7	19	8	13	12	28	40
2007	25	4	7	5	12	28	11	29	25	1	5	9	22	11	7	15	25	40
2008	26	2	4	2	16	19	11	22	22	2	2	7	22	4	7	16	17	33
2009– 02.2010	30	4	4	5	20	23	18	23	27	0	5	10	25	11	6	21	21	42

* Категорії підрахунку меморіальних акцій та відповідні позначення в таблиці:

– модель пам'яті: Українська (У); Українська-радянська (УР); Російська (Р). Інші (І);

– форма: Кошторативні акції (А); Символи (С);

– мета: Збереження національної пам'яті (З); Оновлення пам'яті (Н).

– характер меморіальних акцій: Мирний (М); акції спрямовані на примирення (Мм); Конфліктогенний (К); Акції та символи, що спровокували розгортання конфлікту (Кк);

– емоційність: Глорифікація, відзначення, прославлення («+»); Вшанування жертв і трагедій («–»); Нейтральна, подвійна чи невизначена емоційна наповненість («0»);

– масштаб дії: Загальнодержавні акції (Д); регіональні, місцеві, локальні акції (Л).

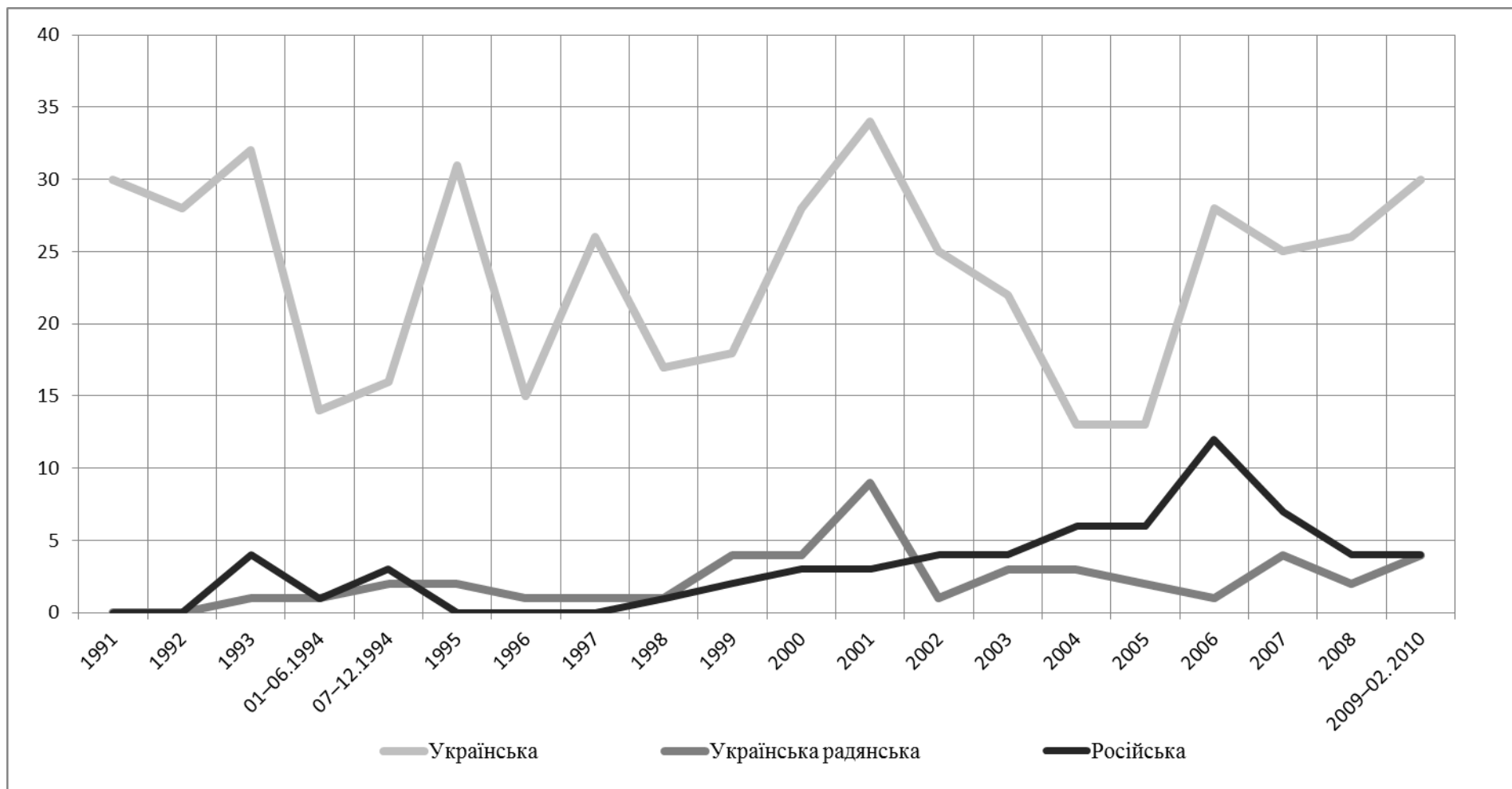

Рис. К.1. Графіки порівняння динаміки розгортання меморіальних акцій орієнтованих на українську, російську та українську радянську моделі пам'яті впродовж 1991 – поч. 2010 рр.

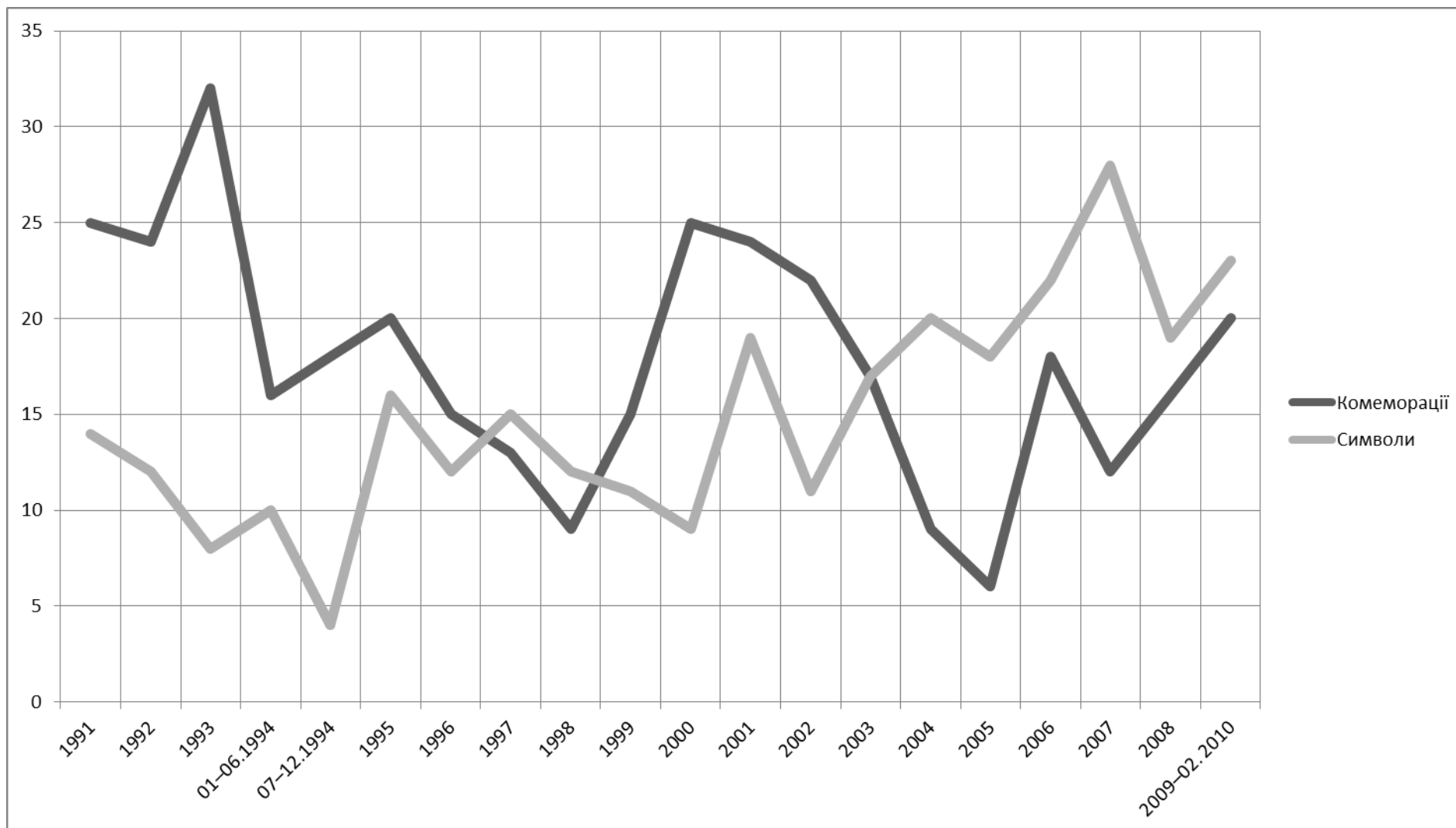

Рис. К.2. Графіки порівняння динаміки розгортання меморіальних акцій комеморативного характеру та символів історичної пам'яті.

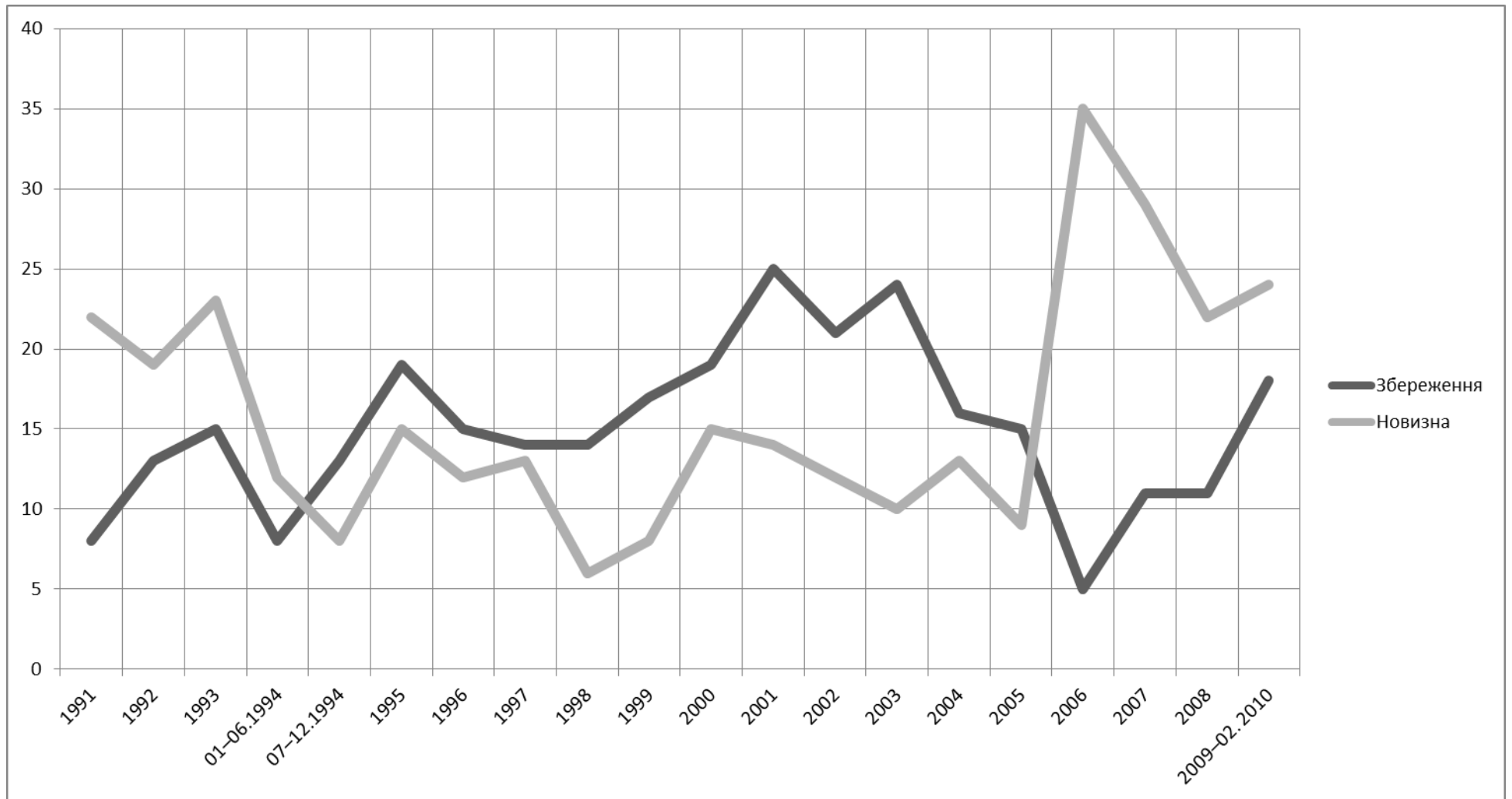

Рис. К.3. Графіки порівняння динаміки меморіальних акцій орієнтованих на збереження та оновлення національної пам'яті.

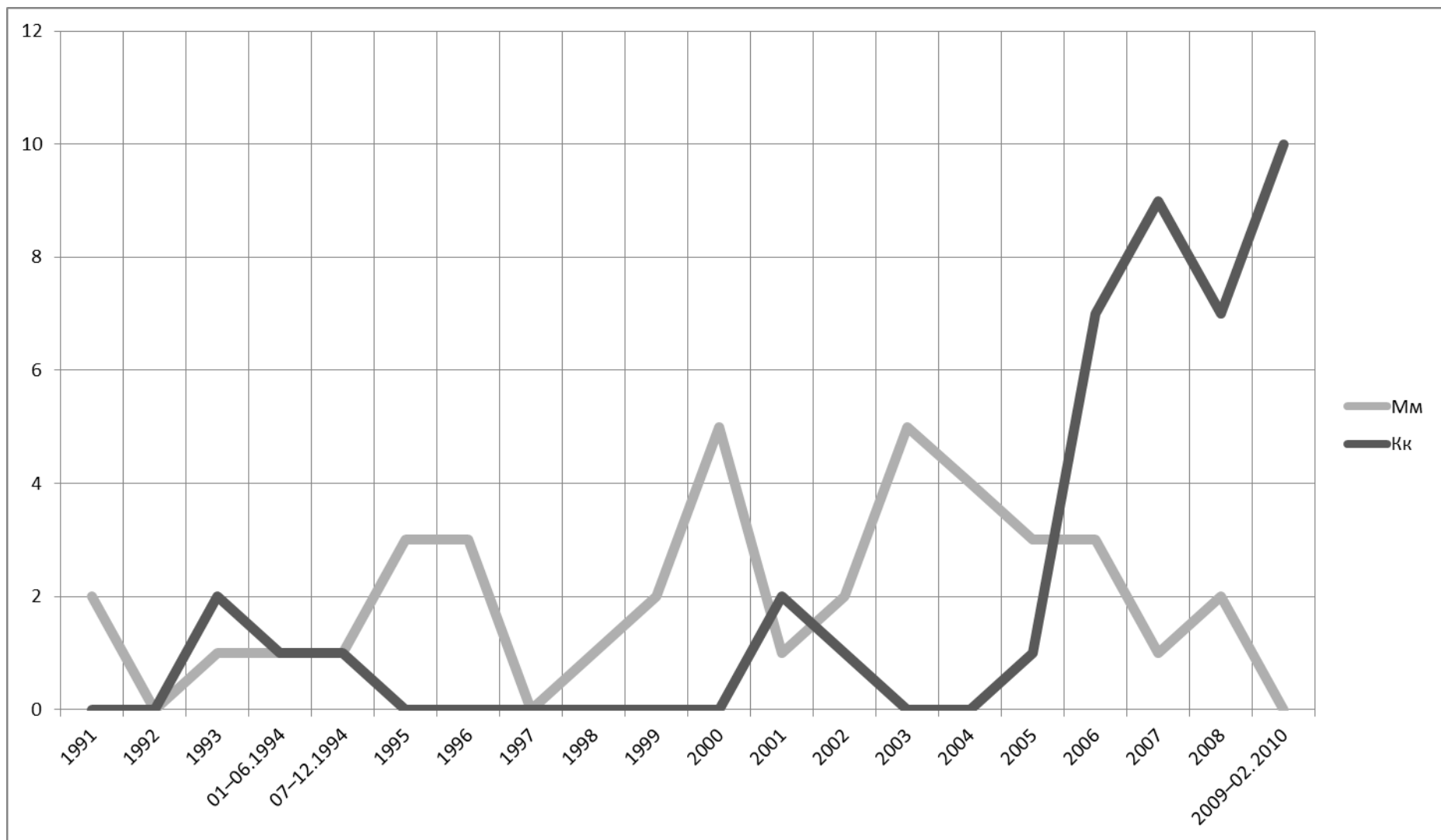

Рис. К.4. Графіки порівняння динаміки меморіальних акцій орієнтованих на примирення та на конфлікт пам'ятей.

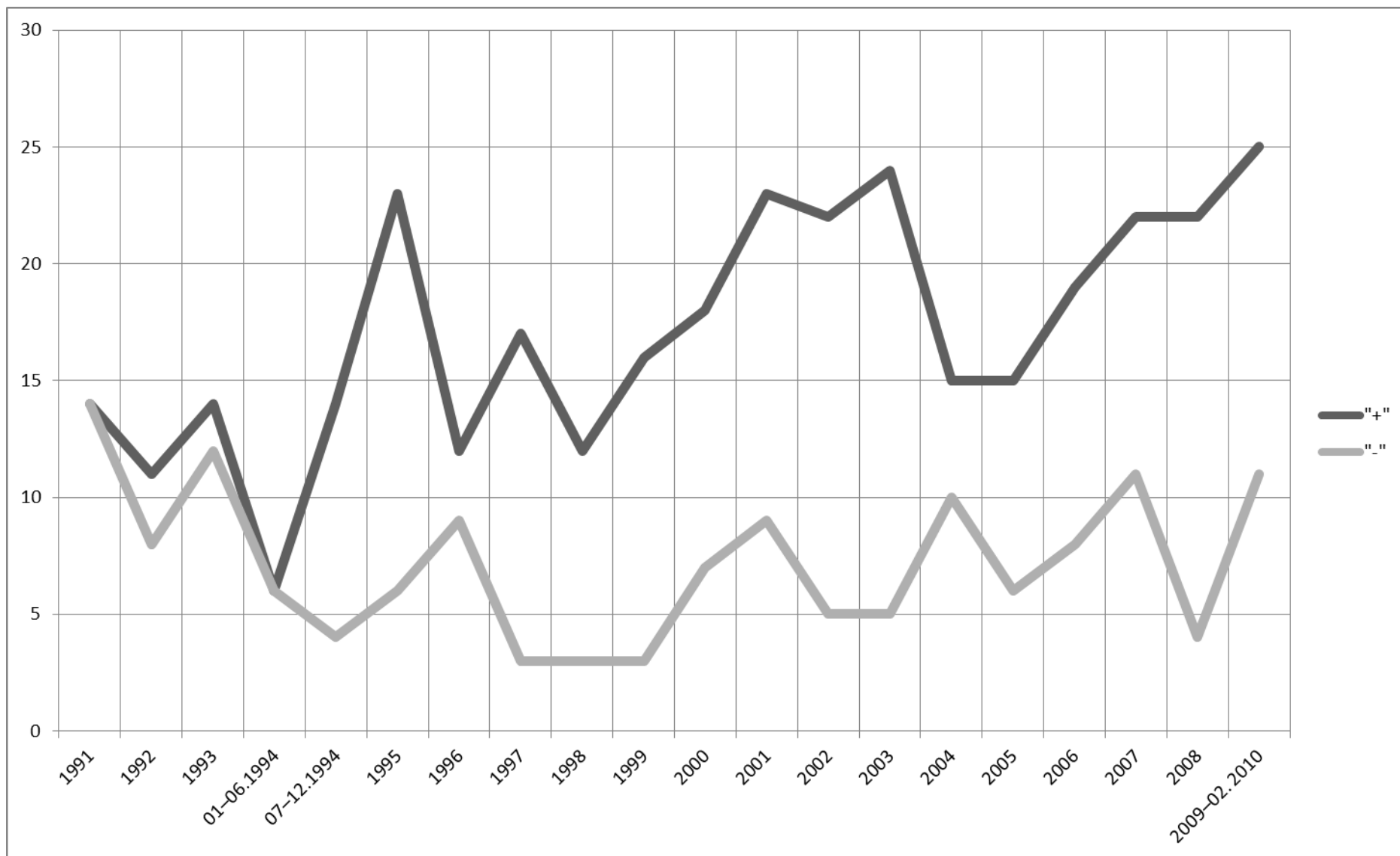

Рис. К.5. Графік порівняння динаміки розгортання меморіальних акцій за емоційним наповненням.

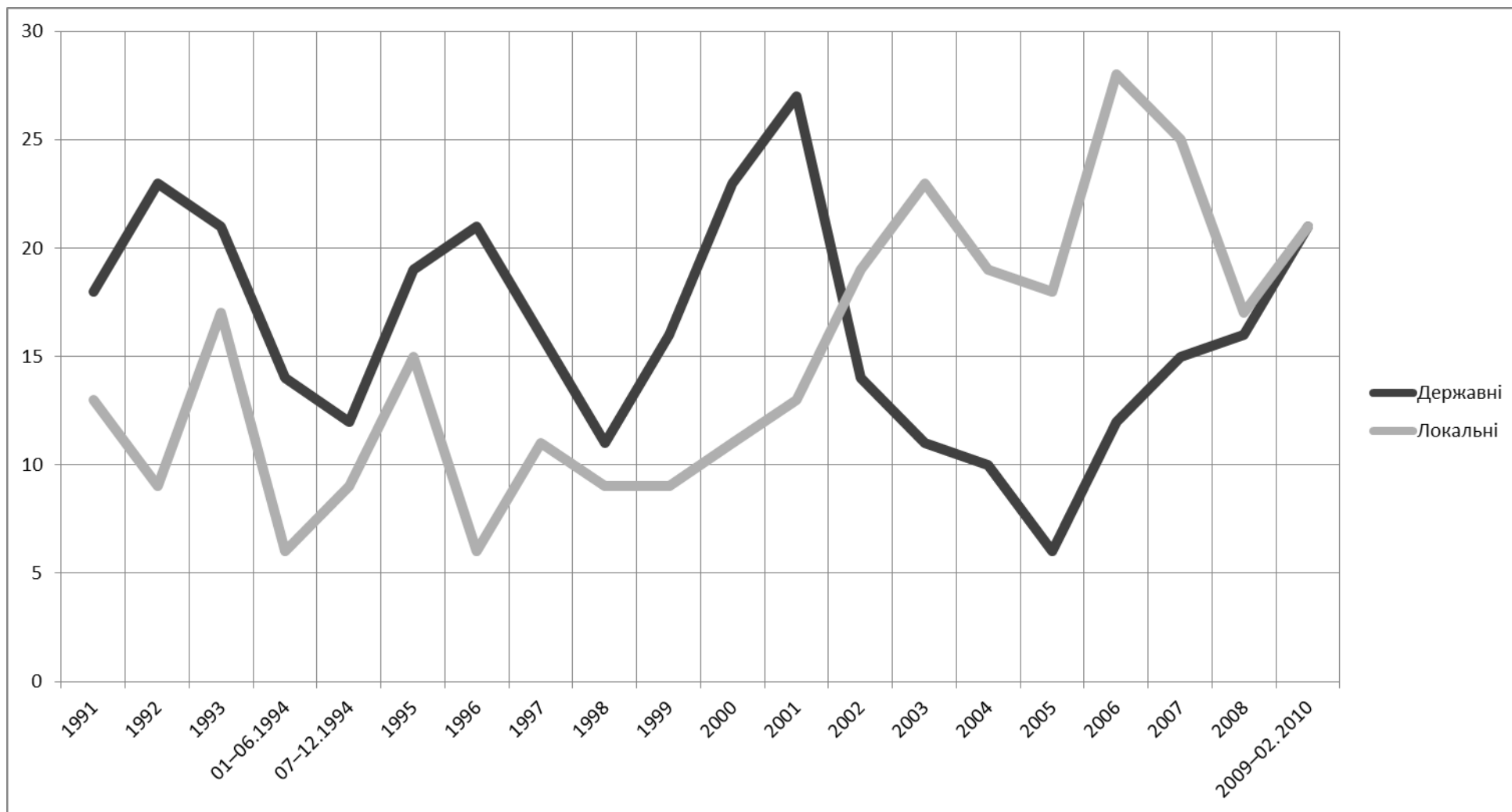

Рис. К.6. Графік порівняння динаміки розгортання меморіальних акцій загальнодержавного та місцевого характеру.